

ОЛЕГ
ЛИСЯК

ЗА СТІЛЕЦЬКИЙ
ЗВИЧАЙ

РОМАН

Олег Лисяк

**ЗА СТРІЛЕЦЬКИЙ
ЗВИЧАЙ**

ОЛЕГ ЛИСЯК

ЗА СТРІЛЕЦЬКИЙ ЗВИЧАЙ

Що діялось насправді в Україні в 1941 — 1944 рр. під час німецької окупації; чому тисячі української молоді пішли до Дивізії „Галичина”, як проходили військові вишколи; як були на фронтах і як закінчили перший етап свого маршруту — така, в основному, тема роману О. Лисяка.

Навряд чи можна повніше накреслити силуетки вояцьких типів Дивізії, віддати глибину почувань і відчужань українського вояцтва, правильніше змалювати дивізійний побут, як це зробив автор цього роману.

Немов живі, стоять перед нами майстерно змальовані постаті львівського „батяра”, одеського „жуліка”, дебели сини карпатських ір і подільських ланів, постаті українських селян, робітників, інтелігентів — вояків Дивізії. Особливо правдиво змальовані (рідке в нашій літературі явище) міські українські типи, переважно герої роману.

Події й постаті книжки — більшістю, автентичні, лише прізвища дійових осіб позмінювані. Тим то роман „За стрілецький звичай” — неначе „неофіційна” історія Дивізії, це немов би літературна хроніка подій, що відбувалися на життєвому шляху української військової формації, ім'я якої — Дивізія „Галичина”-Перша Українська Дивізія.

Видання Братства кол. Вояків 1-ої Української Дивізії УНА

Б. Сирова 99 г.

Олег Лисяк

За стрілецький звичай

РОМАН

М ю н х е н 1953

Видання Братства
кол. вояків I-ої Української Дивізії УНА

Літературний редактор: Володимир ДЕРЖАВИН
Мистецьке оформлення: Мирон ЛЕВИЦЬКИЙ

Druckerei «Cicero», München, Dachauerstr. 9/II.

Over the arch

ВІД АВТОРА

Цілу ніч, ще від вечера ми вовтузились по лісі. Кудись ганяли, продирались через якісь корчі, падали в якісь рови, розбивались об пні дерев. Крились, прилягаючи тісно до вогкої землі, коли над нами пролітало, ломлячи галуззя з несказаним пекельним ревом, чергове послання смерти — сальва з ворожих „катюш”. Копирсались між півзігнилим листів'ям, вкопуючись на поспіх глибоко, як найглибше, коли на те місце в лісі, де заляг наш відділ, почали падати спершу зрідка, а потім — щораз густіше — важкі набої гранатометів, від яких глухо гуділа земля. Часом хтось обстрілював відділ зовсім із близька, і тоді видно було в нічній темряві, як блискають вогники, що появлялись на цівках ось там, декілька кроків з-переду. Ніч була важка.

Треба було втримати те, що називалось становищем котроїсь там чоти, котроїсь сотні одного з наших полків — тоді тієї нічної пори, теплою весною 1945 року. Я був приділений до однієї з фронтових частин, щоб могли звітувати опісля про одну з маленьких епізод великої гри, що вона на ім'я — бій. Військовий звітодавець — людина непотрібна нікому, людина, яка заваджає, і якої кожний командир відділу хотів би якнайшвидше спекатись. А проте, я хотів допомогти, як міг цим замащеним болотом людям, що лежали, важко дихаючи, на вологій лісовій землі і не хотіли вмирати — так само, як і я. Я хотів бодай чимсь прислужитись тому молодому хорунжому, якого, мабуть, фронтовою дією була оця нічна оборона цього „чогось”, чого не можна було точно окреслити. Я хотів подати помічну руку цим хлопцям у сірих блюзах і „тарняках”, які, так само, як і я, прилягали, втулювалися в землю, коли над нами летіли черги трасуючих скорострільних куль, але які щораз підносились, кидали гранати в напрямі блисків ворожих випалів, стріляли, вставали і знову падали. Часом вони вже не підіймались — але в нічній темряві ніхто не звертав на це уваги і ніхто не знав точно, що з іншим діється. Я не міг розпізнати облич тих постатей, що тримали за-

буту лісову позицію, і лише часом, коли молодий хорунжий просувався коло мене, я пізнавав його з шепоту, який він кидав у мій бік:

— Ну, що? Ще тримаєтесь?

Я зміг також вже пізнавати крізь пільму й кулеметника, хоч обличчя його я не бачив. Цілу ніч він лежав коло своєї зброї, переносив її з боку на бік, коли треба було міняти поле обстрілу, підганяв стрільця другого й третього і звідкілясь добував щораз нові бубни і скриньки з муніцією, і лише часом він кидав ті два слова, які я почув уперше, коли довелось мені, як найближчому, заступити місце „другого стрільця”, який, після глухого вдару гранатометного набою, не піднісся вже з землі. Тоді я почув, як кулеметник сіпнув мене в темряві за рукав, виразно взиваючи зайняти місце поляглого, двома словами:

— Гей, мой!...

Потім мене змінили, я повернувся до моєї ролі, але через цілу ніч я чув щораз в іншому місці ці два слова завзятого кулеметника, які набирали щораз іншої інтонації — залежно від становища:

— Гей, мой!...

Над ранком, коли вже сіріло, прибіг звідкілясь із глибини лісу вістун, і хорунжий наказав відворот. Кулеметник прикривав відворот і вистрілював останні стрічки свого запасу, коли ми стрибками, від дерева до дерева, відступали на широку, обрамлену узгір'ями долину. З лісу дернула ще остання серія, і на його скраю показався кулеметник, що відступав останнім, із зброєю в руках.

Широка долина була наче площею вправ — полігоном для гранатометів ворога. Він мав нас, як на долоні, і я добре не пам'ятаю, як ми опинились у підніжжя покритого корчами узгір'я, що на його шпилі виструнчувався костел. Я важко дихав і щойно тепер міг розглянутись по обличчях людей, з якими мені довелось переводити цю ніч. Обличчя вояків були такі, як бувають обличчя всіх вояків на цілому світі після дії: втомлені, байдужі, сірі. Молодий хорунжий посміхався якомсь ніяково. Може, жалів, що його перший бій кінчався відступом. А кулеметник? Я хотів побачити його, я хотів побачити того, що власне тримав усю справу цілу ніч, я хотів почути ще раз його завзяття:

— Гей, мой!...

Він лежав декілька кроків далі, а коло нього вже клячав молодий старшина і кілька вояків в забруджених глиною уніформах. Через плечі тих, що клячали, я побачив спершу його чорні кучері, що прилипли до його спопелілого чола, потім — розщипнуту блюзу, під нею — брунатно-сірий цивільний светер із сирої вовни, а далі... страшну рану в його животі. Череву було відкрите, а звідтіля випливали синяві нутроші. Кров спливала з розваленої черевної ями і всякала швидко в сиру, ранковою мрякою встелену землю. Хтось зняв вмираючому шолом, і він лежав тепер, дивлячись просто в небо. Молодий хорунжий посилав когось по санітета, хтось роздирав якраз свій індивідуальний пакет...

Ранений відвернув голову і поглянув на вояків, що приклякли довкруги. О, він знав, що він вмирає... Рухом руки стримав того, що розривав бандажі, і цей завмер у півруху, в якомусь непотрібному жесті. Ранений обкинув очима всіх довкруги. Його зір зупинився на старшині.

— Пане поручнику, — промовив захриплим голосом, як хтось, хто починає говорити після довгої мовчанки. — Пане поручнику...

— Так, Юра? — взяв руку вмираючого молодий старшина, — чекай, Юра, зараз прийде санітет...

Щось, наче тінь посміху, заясніло на хвилину на обличчі вмираючого і згасло.

— Не треба... то вже... Пане поручнику... — ранений підніс руку до шиї, де на мотузку висів його посмертний значок, овальна бляшка до розломлювання на дві половини. Одна на могилу, друга для евіденції.

— Пане поручнику!... Скажіть мамі... пане поручнику...

Щось немов хлипнуло раптом в його голосі, і його великі чорні очі, що заходили вже мрякою, перебігли по всіх обличчях, що вінцем оточували його смерть. Рука вояка корчійно вхопила долоню старшини, а пальці другої затиснулись на моїй, коли я, нахилившись, хотів поправити йому голову. Вмираючий кидав очима на обох, чії руки він тримав у своїх стигнучих долонях:

— Мамі скажіть! Чуєте... мамі ска...жіть! Правда, скажете?...

Його очі посіріли, долішня щелепа впала, а потиск холодніючих рук зіслаб, і він не чув вже, мабуть, як хорунжий, дивлячись мені просто в обличчя, проказав поволі:

— Скажемо. Правда, що скажемо?...

Коли чвірка вояків лопатками копала яму під горою коло костела, я поглянув ще раз на вбитого. Він не лежав накритий червоною китайкою, йому ніхто не казав нагробної промови. Тіло було закрите маскувальною плащ-палаткою, а з-під неї стирчали розкинуті ноги в підбитих цвяхами черевиках.

Хорунжий стояв під деревом і чекав на кінець копання ями, докурюючи на швидку цигарку. Ми ж відходили далі. Він кинув недокурок і підійшов до мене:

— Обіцяли переказати мамі. Треба б зробити, що?

Так, обіцяли. Обіцяли переказати матері поляглого під Штраднер-Когель, в Австрії, в початках квітня 1945 року, невідомого вояка Першої Української Дивізії. Його смертельний значок ніколи не дійде до властивих рук, його мати, що виплела йому сіро-брунатний светер, ніколи не довідається, де і коли загинув її син, що „йшов до бою темної ночі”.

Але я обіцяв, я дав приречення вмираючому, якого ім'я пропало у вирі бойових подій і післявоєнного мряковиння. Я обіцяв сказати матері. Я мушу сказати його мамі, сказати всім мамам, які ще й сьогодні даремно чекають на синів — сказати матер'ям моїх поляглих товаришів.

Даного приречення вмираючим — треба дотримати. Тому написана ця книга.

Автор.

ЧАСТИНА ПЕРША

ВЕЛИКОЇ ГОДИНИ

Р О З Д І Л І.

НА РУСЬКІЙ ВУЛИЦІ

Над містом висіла золота осіння мряка. Вулицею коло залишків старого оборонного муру йшов, поміж прохожими, що кудись спішили цього понеділка, самотній молодий чоловік. Він не дуже відрізнявся від загального советизованого вигляду прохожих, які все ще, не заважаючи на більш ніж дво-місячне перебування в цьому місті нових його панів, мали все таки дещо советський вигляд. Чорні советські штани „галіфе”, чорний „піджак”, широкий в бедрах і вузький в раменах, гармонізовані на кшталт рурок російського зразку м'які чоботи і сорочка з чимсь, що мало нагадувати краватку — дали б його з підозру всюди інде. — Тут, в цьому місті, що майже два роки достосовувалось до східнього стилю життя — це ще не дуже вражало — хоч більшість мешканців міста вже поволі наново понадягали на себе викляті большевицьким режимом капелюхи, менш чи більш елегантні західні одяги і все те, що відрізняло зовнішньо від себе два світи.

Вулиці були повні вояків у німецьких уніформах, на перехрестях стояли вже декілька тижнів таблиці, що вказували нові німецькі „дінштетелле”, над крамницями лиш де-не-де видно ще було вивіски „Гастрономів”, „Бакалій” і „Промторгів”, що їх вже поволі виперли нові вивіски, які нагадували мешканцям, що настав новий порядок. З кам'яниці звисали ще місцями блакитно-жовті прапори, помішані з червоними плахтами, на яких чорніли на білому тлі закривлені гітлерівські хрести — явні позначки того, що місто й ціла країна включені вже у великонімецький „лебенсравм”. Місто не було вже советське — але й не було воно українське, не зважаючи на блакить і золото прапорів, яких воно вже так довго не бачило.

Німецький жандарм, що з великою бляхою в формі півмісяця на грудях регулював рух струму авт, що прямував дов-железною Личаківською вулицею в напрямі на схід — мах-

нув паличкою з червоно-білим круглим щитиком. Людина в чорних советських штанах перейшла на другий бік вулиці і попрямувала вздовж великого будинку, де колись було розташоване польське „воевудство”, а тепер містився якийсь німецький уряд. На хіднику стояли коло вартівничої будки двоє німецьких вояків, що зганяли прохожих із тротуару. Він зійшов на бульвар, старі „Губернаторські Вали”, які носили все ще ту традиційну назву з часів австро-угорської монархії — не зважаючи на те, що стільки вже різних правлінь, урядів і влад займало за чергою місце у великому будинку.

— Власне кажучи — тепер вони правильно називаються, — сказав майже голосно чоловік у чорному. — Здається тут знову сидить якийсь „губернатор”. Традиція перемагає...

З-поміж дерев майнула чудова силуета Корняківської вежі. Волоська церква...

— Мій Боже, скільки разів доводилось сюди йти весняними ранками чи літніми пополуднями...

Він пам'ятав ще дзеленькіт трамвайних дзвінків, що гостро відбивались від почорнілих мурів „Ставропігії”, він пригадав недільні полудня, коли з церкви розливались по стрімких східцях натовпи вірних, що вона їх не містила, зсередини греміло потужне „Боже Великий, Єдиний...”, а коло притвора зчинявся не раз тумульт із кацапствующою „староруською” молоддю, яка не хотіла з усіма молитись: „Нам Україну храни...”

— Цікаво, чи навчив вже їх „великій брат” розуму? — прийшла, немов відгомін часів, що минули, думка, а за нею гостре, просто фізичне бажання увійти ще раз у темний, холодний притвор церкви, змочити руку в свяченій воді, що наповнювала тисячами рук вижолоблену мармурову кропельницю... Він сходив вже із соняшних „Валів” та входив у вузький яр почорнілого каміння вулиці. Вітражі Холодного майнули з мурів церкви праворуч і, поглянувши на ручний годинник, він ствердив, що часу залишилося ще декілька хвилин.

— Зустріч щойно о десятій, а я ж нарешті не був тут майже два роки. А будинок „Дністра” чейже не завалиться за цей час, — подумав він, ступаючи поволі по східцях.

Він глянув через плече на наріжний будинок, де о десятій годині мали чекати на нього ті, задля яких він вже від кількох днів пробивався через пости Гренцшуцу, патрулі фельд-жандамерії і гештапівські застави на збручанському кордоні.

— Цікаво, виїхав із хати в напрямі на захід — а вертаюся із сходу. А куди доведеться завтра? — була ще остання світська думка, ще заки його чоло дйткнулось ажурю чорної залізної ґрати, що відділяла притвор від середини церкви. Опалене світло, що вливалось через вітражі нави, підносило містичний настрій Дому Божого.

Молодий чоловік у чорному піджаку клячав на кам'яній підлозі. Уста його мовчали, лише серце проказувало молитву. Вона була невимушена і проста, як тоді, коли її говорить в справжній потребі: на шкільній лавці, коли вас шукає грізне око вчителя, в заповненому потязі, коли за вами слідить нахмурений погляд жандарма, що переглядає папери, або коли вас ведуть із камери в дорогу, з якої, здається, не буде вже повороту.

— Боже, дай щоби все змінилось... Дай, щоби мама знову десь тут була... Дай, щоби все раз нарешті скінчилось... Це так тяжко — так жити... Дай, Боже...

Від іконостасу дзвоном відповідала тиша храму.

Молодий чоловік сходив поволі східцями вниз. Згори ліворуч над'їжджав якраз трамвай, і його вожатий дзвонив, немов навіжений, немов когось хотів остерегти. Трамвай прогук, а молодий чоловік сперся рукою на залізне поруччя східців і завадив об каміння муру кишенею чорного піджака. Дзенькнуло, і він миттю спохився правою рукою за кишень, де важко звисав холодний металевий великого „вальтера”. Він оглянувся привичним обережним рухом, чи може, хтось бачить і — остовпів.

Здолу, від Ринку, надходило, між прохожими, які блискавично зникали по брамах, декілька людей у сірих уніформах із чорними вилогами на комірах. Блискавичний погляд ліворуч у бік будинку, до якого за хвилину він мав увійти, примусив людину застигнути на місці: до брами якраз теж входило кілька постатей в таких уніформах, а один з них якраз відщипав кобур у поясі.

Молодий чоловік вагався лише одну секунду. Він круто повернувся на місці, і за хвилину на кам'яних східцях не було вже нікого. Вузьким коридорчиком коло притвора проховзнувся він на широке подвір'я великого, чотирифронтного будинку „Ставропігії”. Лише одна хвилина надуми — і він вибрав шлях. Важка брама, що виходила на Бляхарську вулицю поволі скрипнула, а на опустілу вулицю виглянуло спочатку обличчя, а далі й ціла постать людини, що ще хви-

лину тому була затоплена в молитовній контемпляції в церкві. Тепер він вже мав інший вигляд. Поволі вийшов на вулицю і, з руками в кишенях чорної блюзи (клятий „вальтер”! трохи занадто його видно через кишеню!) і насвистуючи якусь веселу львівську мелодію, попрямував небалим кроком у напрямі Вірменської вулиці і Ринку. За хвилину не було вже ні сліду від молодого людини, що немов пропала між натовпом торговців під рестораном Атляса на розі, де роєм джмелів перекикувались у повітрі завязі гандлярі, що перетривали не один режим і не одну заборону, а тепер своїми вигуками немов виспівували свій гимн господарській потузі Третього Райху:

— Левенте, Левенте, папіроси!

— Що там Левенте-наденте? Папіроси „Пріма”, раз потягнеш, а вже німа!

— Симфонія, Симфонія! Ану беріть люде, бо завтра не буде...

У хвилині, коли один із продавців привичним рухом протягнув руку з картоном цигарок у бік прохожого, з професійним: Ну, купуете? Таньо, бо в подвужу!... його рука з простягнутими цигарками раптом впала, а на широкому обличчі з задертим носом з'явився разом з усміхом зовсім непрофесійний вираз радості:

— Дуську, фраер! Та де ж ти був, як тебе не було?...

Лише однієї хвилини треба було, щоб рука прохожого названого Дуськом потягнулася в сторону простягнутої долоні торговця, пустивши затиснену в кишені ручку пістолі. Прохожий усміхнувся в свою чергу:

— Базильку, ти фраерська макітро! То ти все ще гандлюєш? А де ж твої кубіти?

Ішли поволі в сторону Сербської вулиці, попід кам'яницю з лицарськими фігурами на аттиці. Торгівець названий Базильком розповідав жваво, перемішуючи польські слова з українськими, а то й зовсім переходячи на польську мову:

— ... Кумаєш? Потім я влетів до кібля і пересидів у Бригідках щось півроку, а накінці, як почали вести на розлупку, якось хлоп сі заблятував і виліз цілий... Ти бачив тих, що відкітували, там на Лонцкого?...

Розповідач раптом увірвав і поглянув на свого розмовця:

— А ти взагалі звідки виліз? Казала твоя стара (я її раз за руского бачив, дуже змарніла), що ти покнаєв десь до Кракова? А тепер ти гуляєш, як якийсь совет! Я знаю, —

врізав, немов відповідаючи на німе застереження свого розмовця, — це не мій гешефт, я знаю. Ти все, Дуську, пхався до тої гебри, тих 105-процентових, я знаю. Але я ніц — ти знаєш, що Базилько тиж свій хлоп, хоць по польську балака... — закінчив, а в голосі задзвеніло щось, немов наперекір усім жандармам, всім прокураторам і всім мудрецам, що протягом віків хотіли відібрати дітям цього міста їх душі.

— Ти знаєш, що я вмю блят тримати. Скажи, ківнув тебе коли Базиль?... Скажи, Дуську, поведз пан, пане Гаран!

Людина названа Гараном стиснула свого товариша за лікоть:

— Ти свій хлоп, Базиль. Але замкни свою браму! Не балакай забагато. А як тебе хто питав би — ти мене не бачив. Хіба щоби мама, тоді так.

— Зіхер, Дуську. Будь блят! Я ніц не вем... — а за хвилину вже долітало з-поміж юрби його діловите, хоч неспішне:

— Левенте, Левенте! Беріть, люде бо завтра не буде!...

Не було часу на ремінісценції дитячих літ, що перейшли в тіні гамірних, повних розкричаної дівтори брам Вірменської вулиці, Стрілецької площі, кам'яних левів, що вартують під ратушовою брамою. Літ проведених на забаві в „жандарма і розбійника” з Базильками Баліцькими, Стахами Чернецькими, Маньками і Зоськами, для яких, хоч вони ніколи цього не виявляли, „паніч Дусько” з першого поверху наріжної кам'яниці був чомусь авторитетом, навіть тоді, коли проминув вже не один рік, бляхи шинку Ліхта на розі почорніли вже зовсім від іржі, а вулицею бігали вже діти тих самих Базильків, Стахів, Маньків і Зоськів.

Пробило одинадцять на вежі Бернардинського костела, і Дусько, чи радше — Богдан Гаран, був якраз на середині невеликого скверика, що простягнувся серед площі — коли з вулиці ліворуч вискочило повним погоном кілька сірих, відкритих авт. Поміж головами в круглих кашкетах із чорними отоками, видніло кілька голов непокритих, людей в цивільних одягах. Плечі їх були накриті плащами наопашки, а руки, скільки можна було зауважити, були спущені вниз до переду.

— Поковані — шибнуло в голові. Між блідими обличчями арештованих неначе майнула білява чуприна Максима. Машина за машиною прогнала, зникаючи в напрямі Пелчинської вулиці.

— Значить, повна всипа, — промимрив Богдан, вмішуючись знову в натовп. Його ясноблакитні очі померкли, знов набираючи сірої барви, а рука потяглась до ясної чуприни, чухаючи відрухово волосся за вухом. Що власне сталося — і куди мені власне тепер іти? — Задумано волікся здовж хідника. — Мама вже здавна тут не живе... Всіх знайомих немов вимело, ні одного знайомого обличчя на вулиці, хіба ж усіх вивезли большевики? А може, Наталка...

Важка рука на плечі стрепенула, немов удар, Богданом. Щось, як би грань, сипнулося з вершка голови по плечах коли грімкий, горляний голос проскандував:

— Айн момент, бітте!

Гаран поволі обернувся, не витягаючи руки з правої кишені. Перед ним стояв німецький жандарм.

Р О З Д І Л 2.

ПОДРУГА „МАРТА”

Лежав з руками під головою, вдивляючись у мляві рефлексів світла, що стонованими тінями лягали на стелі кімнати. Вікно було відкрите, і лише жалюзії запуснені. Через них просякало світло і доходила тиша ранкової вулиці. Було ще дуже рано, і лише часом лунав на кам'яних плитах вулиці стукіт кроків когось, хто кудись спішив. Зрідка надлітав у регулярних відступах гуркіт трамваю, що зупинявся десь на розі — а опісля знову все затихало.

Лежав і широко відкритими очима дивився на стелю, а на ній, немов на кіновому екрані, проходили, неначе пущений назворот фільм — картини і простори, картини і простори. Ось глупа зустріч із жандармом учора вполудне. Мало не впакував німакові півобойми „вальтера” в живіт — а він же хотів лише запитати: „Во лігт ді Вермахштрасе гір?”. І чорт тебе знає, що ця вулиця Баторія знову змінила назву, і що там тепер міститься Штадткоммандатура? Даремно чоловік прожив чи не все життя в цьому місті. Відстаємо — не йдемо з темпом часу...

Але все таки знайомість міста помагає. Куди ж я був би втік учора, як би не знання напам'ять усіх перехідних брам в обсягу середмістя? І ще кажуть, що Перст Божий не існує... Хто ж тоді розбудив так несподівано мою побожність і завів мене до Волоської церкви? П'ять хвилин пізніше, і був би сидів, брате, сьогодні разом з Максимом у тюрмі... Тут же десь його речі, і взагалі чорт знає, що тут у цій клятій „хаті” ще валяється, і що з тим робити?

І де є та клята машина, що псувалась стількикратно в дорозі з Вінниці, і яку десь залишили коло Домініканської площі? Будуть напевно стежити, чи хтось підійде до неї. Бережись! А з зустрічі, що мав її зааранжувати Максим, та з усіх надій на інструкції для тих там у Вінниці вийшов, значить, пшик. Що ж нарешті сталось? Всіх накрили, зв'яз-

ку нема, в кишені тих паршивих п'ять злотих, за які поміняв у Тернополі своїх останніх 25 рублів, на спині — цей комічний „ліджак”, до їдження хіба цих пару миршавих яблук і пляшка молока, що стоїть у кухні оцієї порожньої конспіраційної „хати”, на яку завів його перед двома днями Максим, негайно після прибуття тут тим нещасним доробалом, що неслучно носить імення самоходу. Не буде гештапо цим дарунком тішитись — далеко ним не зайдуть! Глупа ситуація: загублений у власному місті. Ні одного знайомого обличчя, крім Базилька — хіба справді всі вивтікали, чи їх таки всіх вивезено? А де мама? Хтось казав, що якась пані Гаран була десь у Стрию — може, це якраз мама? Коби хоч десь Наталка Березинська зустрілась, не одне можна б розвідати...

По вулиці пролунали знову якісь поспішні, дрібні кроки, відбиваючись стократною луною в ранковій тиші. Кроки неначе затримались, і Богдан подумав ліниво: то десь тут, — коли почувся стукіт брами вниз, а опісля, по хвилині, легкі кроки в сходовій клітці. Хтось ішов.

Він насторожився і, підійнявшись на лікті, засунув руку під подушку, намагаючи тверду колодку зброї. Спустив ноги на долівку і розглядався за покинутими вчора в темряві (не запалювати світла!) чоботями. Добре, що хоч штани на мені — не буде чоловік світити білизною, в разі чого. Що мало значити це „в разі чого”, він сам не знав — а зрештою не було й часу про це думати. В коридорі виразно зашарудів ключ в замку. Притиснений до стіни, з пістолем напоготові, він розширеними очима дивився, як поволі відкривались двері від коридору, а через шпару вливався звідтіля струм кольорового світла, перефільтрованого через барвисті вітражі в сходовій клітці.

Першою з'явилась велика цератова торба (така сама, як мама мала на закупи — майнула думка), далі старосвітський жіночий капелюх, а потім і ціла дрібна постать невеликої, старшої жінки в чорному костюмі. Скритий під стіною чоловік мало не скрикнув. Це ж була пані Грецева, мати шістьох дочок, вічно зааферована всіма місцевими товариськими плітками, що знала завжди, хто з ким і чому, і яка ніколи не вміла запам'ятати нічого іншого, крім новин. А вже до політики...? Що ж вона тут робить, на цій конспіраційній „хаті”?

Старша пані поводитись тим часом, як у себе вдома. Замкнула різким рухом, хоч тихо, двері — поставила торбу в куті і, промишривши під носом щось наче: „Хіба він іще

спить?” — запалила світло в коридорі, простуючи в напрямі кімнати, де ще перед хвилиною снував свої ретроспективні візії Богдан.

Коли він вийшов із свого прикриття з-поза вішака з одягом — старша пані навіть не охнула. Це зрештою (Богдан бачив це виразно) була якась інша пані Грець. Вона мала спокійні, не нервові рухи, десь зникла її комічна, безпомічна усмішка й безпорадність та розтріпаність. Пані Грець подивилась на людину з пістолем в руці (він усе ще її держав — не знати чому) і зовсім без познак нервозності сказала:

— Ах, так це ви, пане Дуську? Я й не знала — мені сказали лише, що тут може буде якийсь чоловік, що прибув із СУЗ. Добре, що це ви.

Він стояв і дивився ще на дрібну постать, що крутилась вже по всій кімнаті, нишпорячи по всіх усюдах і витягаючи з усіх кутків якісь папери, папки і всячину, яку вона поспішно ховала в свою велику цератову торбу до закупів.

— Чого стоїте? Одягайтесь! Поможіть мені забрати це все барахло, беріть свої речі і пропадаймо звідцілья. А може, ви голодні? — і нарешті (старша жінка всміхнулась, а її усміх на хвилину нагадав „довоєнну” паню Грець, матір шістьох дочок), ви могли б мені сказати „добрий день”, коли вже взагалі не „цілую ручки”!

— Цілую ручки, пані добродійко — промимрив молодий чоловік надягаючи на ноги непослушний чобіт. — Знаєте, мене мало що дивує, але те, що якраз ви...

— Пийте молоко — відповіла пані Грець, яка вспіла вже, заки Богдан довів свою туалету до порядку, загріти на газовій кухонці снідання. — Ось тут хліб. Масла нема. І мабуть, не буде, — доказала задумано.

— А ці речі — показала на валізку Максима, його плащ і капелюх — заберіть. Йому тепер вже їх не треба.

— Що, власне, сталося? — спитав Богдан, і йому стало цікаво, як назвати паню Грець, що стояла вже готова до відходу з торбою повною матеріалів, прикритих зверху в'язкою петрушки. Чи казати їй просто „пані добродійко”, чи може треба називати її „подругою”... Нонсенс!

— Це вже, мабуть, знаєте, що вчора гештапо виарештувало майже весь провід і всіх, що сиділи на Руській 10. Цілу ніч учора їх переслухували в тюрмі на Лонцького. Нам доручено очистити всі „хати”, і мої доньки тепер якраз теж при роботі.

— Всі шість? — всміхнувся Богдан, коли вже сходили вниз сходової клітки.

— Ні, не всі — відповіла спокійно сива пані, а голос її навіть не дрогнув. — Не всі. Дві залишилися на подрір'ї на Лонцького. Ви чули вже про те...

Йому стало моторошно і соромно. Нагадав пошматовані трупи на подвір'ї тюрем у Самборі і Дрогобичі, і серце підійшло на хвилину аж під горло.

— Котрі, пані? — спитав.

— Галя і Ліда. Знаєте, Галя — та, що перемогла тоді, на цих ваших змаганнях, на сто метрів? І Ліда, Ліда, що так гарно гуляла вальса. Пам'ятаєте цей равт в „Жовтій Залі“?

Ліда і Галя, і сотні і тисячі інших, що замість у молоде життя, покрокували літнього дня в чорну смерть, що її віщував громовий постріл наганів ворога. А тепер знову чергові. Вивіска фірми, що прийшла, нова — жертви ті самі...

— Так, а тепер нам пора розстатися, Дуську. Не журіться — я вам наладнаю зв'язок. Прийдете до мене, до Союзу — знаєте, там нагорі? І переодягніться швидко, а бодай надягніть Максимовий плащ. Так краще. За два дні загляньте до мене. І пам'ятайте: це ще не кінець.

— Це ще не кінець, пані добродійко — сказав послухно Богдан, нахилиючись до поморщеної руки пані Грець і торкаючись її повним шаноби поцілунком.

Поспішні кроки її затихли вже за рогом Зеленої вулиці, десь знову дзенькнув трамвай. Чоловік з валізкою поволі йшов вгору вулиці. В його голові грав рій розбуджених розмовою споминів. Він пристанув.

— А все таки я повинен був їй сказати „подруго“ — сказав він голосно, так що аж залізничник-прохожий краєм хідника оглянувся підозріло. Богдан швидко попростував вгору.

Р О З Д І Л 3.

ЗАЛИШКИ МИНУЛИХ ЧАСІВ

Кам'яною стяжкою шосе, що вела гострим віражем вгору, посувався поволі ровер. Наколесник ритмічно натискав на педалі, перекидаючи за кожним ударом тягар тіла на той чи той бік. Піт стікав йому з чола, а стегна починали вже поволі боліти. Коли їздець минав старий цвинтар праворуч, він вдоволено зідхнув:

— Но, слава Богу! Ще кілька потужних, і вже ми будемо на рівному. — Міцніше натиснув на педалі, і тонкі кола перегоновика зашаруділи поспішним ритмом по шорсткому шосе. Ліворуч, коло дротяної загороди, майнула на пустому хіднику якась постать у плащі з валізкою в руці. Чоловік ішов поволі, і їздець встиг зауважити його советські м'які чоботи та європейського крою пальто, яке ніяк до чобіт не надавалось. Бозна, в чім тепер люди ходять!

Він мав вже звертати ліворуч, і через дерева алеї виразно вже видніла приманлива, біла лента блискучої в сонці дороги, що обіщувала швидкий темп, коли раптом з-позаду, з хідника, він почув своє ім'я. Хтось виразно гукав:

— Роман, та Роман! Та станьте ж, до біди!

Їздець оглянувся і побачив, як зауважений перед хвилиною, прохожий, — підбігає до нього, держачи обома руками, мабуть, тяжку валізку. Хвилинку наколесник стояв нерішуче з однією ногою на педалі, спершись другою на шосе — коли він раптом кинув ровер і, гукнувши „Дусько”, покрокував назустріч прохожому.

— Гаран! Яким тебе вітром занесло? Всі казали в Кракові що ти десь пігнав на схід. Якже ж ти доперся до Львова? Добре, що ти тут. Хоч і тут...

— Знаю, Ромку. А ти давно вже у Львові? Хто є ще з довоєнної гвардії? Мав вже час роздивитися?

— Я завжди маю час — відповів роверист, притягаючи піднесену з шосе машину і ставлячи її при наріжнику. —

Багатьох людей нема. Лишилися по тюрмах, повивозили, десь пропали. Зате тим більше вже краківських паскарів, знаєш, тих від „Тройгандштелле”...

— О, цих не бракне. А все таки, скажи, хто залишився: є Зенек? Є Наталка?

— О, стара любов не ржавіє — всміхнувся ясними очима молодий велетень. — Є Наталка, є. Питала навіть за тобою. А її колишній чоловік десь пропав із поляками. Вона живе на старому місці, там коло Василіянок. Заглянь.

— Дякую, Романе — подав молодому наколесникові руку Гаран. — А тебе куди несе? Б'юсь об заклад, що на тренінг женеш, на площу — чи так?

— А ти хотів би, щоб куди Роман Денисюк ганяв? Мої рекорди зобов'язують. Бігова доріжка жде! Те все придасться, Дуську. А ти як? По-старому: „прапор червоно-чорний”?

— По-старому — приязно моргнув Богдан. — Мусять бути і такі теж, ні?

— Певно. Але такі, як я, мусять бути теж. Ну, на все добре. А до Наталки заглянь хоч зараз.

Вправним рухом спортсмена-еквілібриста, не торкаючись педалів, він стрибнув на сідло машини, і за хвилину сонце заграло на шприхах коліс, і ритмічний пошум гум, що краляли шосе, пропав у шумі осіннього полудня.

— Буде добрий старшина колись. Ось, коби вже врешті своє військо — мигнула думка і згасла в ритмічному, галасливому військовому співі сотні німецьких вояків, що трійка за трійкою висипувались з недалекої — колишньої польської — касарні.

— Унд гойте гегерт унс Дойчлянд, морген ді ганце вельт... летів грізний спів трійок, що вдаряючи об брук важкими чоботями, прогреміли повз самітну людину з валізкою в руці.

Коли вийти на горби Вульки, звідцїля видно майже ціле місто, як на долоні. Ось там здалеку блищить ратушева вежа, а на ній якийсь прапор. (Нашого вже, мабуть, нема. Скінчилося!). Ось узгір'я Високого Замку, а тут внизу під ногами виблискує, мов алюмінієва покриш'ка на кухні, плесо ставку „Світєзь”. Перейти ще попри цей паркан, а там вже зараз глинаста доріжка, ряд модерних домиків-вілліжок і городець Наталчиної хати. Стільки разів ми увалювались тут цілою гурмою на докінчення карнавалєвих розваг, вишукуючи все, що було їстивного та питного, стільки разів, під прикриттям

гамору гостей та в тихому шелесті грамофонових танг впало не одне важливе слово, що його наслідком була ця чи інша акція! Наталка, „весела розвідка”, ніяк не підпаде під підозру поліції. Наталка, добрий товариш, що вміє зарадити болеві голови після перепиття, вміє порадити на всі любовні клопоти, сідає за картовий стіл, коли бракує четвертого до бріджу, і до якої завжди можна зателефонувати, коли не хочеш сам йти на вечорниці чи подивитись на нову програму в „Багателі”. Раз лише, коли ми вертались з якогось пікніку, тоді весною 1939 року, вона так дивно подивилась мені в очі, тоді коло воріт, а її низький голос якось інакше спитав:

— Не зайдеш, Дуську? Можу зробити кави...

Не зайшов, вимовляючись якоюсь зустріччю. А власне — шкода. А яка ж Наталка тепер? Всі так змінились, після тих 22 місяців кошмару.

Мимоволі оглянув себе в невеликому стінному дзеркальці, що миготіло на стіні сіней вілли. Обличчя заросле (пані Грець не дала часу поголитись), чуприна розвіяна. Поглянув іще на заболочені чоботи, на яких сіріло ще вінницьке та проскурівське болото, і неначе побоюючись, що оглядини відберуть йому відвагу — гостро натиснув гудзик дзвінка над табличкою з написом: Н. Березинська. Десь із коридору почулись кроки, далі звуки наспівуваної жіночим низьким голосом пісеньки, рухнулась „візитирка”, відкриваючи маленький отвір у дверях і — хвилину затрималась нерішено. Спів замовк, і лише через хвилину радісний вигук „Дусько!” попередив відкриття форніру дверей.

Наталка була в ранньому халаті, а її бронзове волосся було завинене жовтим шалем. В руці тримала смітярку, і цією смітяркою вона поплескувала тепер по плечі прибулого, обійнявши його цілою силою рамен та повиснувши на його шії.

— Постав нарешті цю холерну валізку і привітайся як слід зі мною! Ах, ти, герою! Забув, як вітають жінок?

Вона відіпхнула Богдана від себе і, тримаючи його на відстань своїх рамен, подивилась довго по всій його постаті.

— Знову якась авантура! Хто ж тебе так одягнув? Ну, скажи щось!

— Я... я рад, що тебе бачу, Таля. Я знаєш... витиснув із себе Богдан, дещо здивований темпом та динамікою привітання.

— Ти рад? Слава Богу, що хоч те. Ну ходи, скидай ці лахи. Вода в лазничці вже гріється — мала бути для мене... Зараз підшукаєм теж щось відповідного на твій хребет і довгі ноги. Що будеш їсти: яйця з ковбасою, чи волієш курку? Тут одна мені приносить.... А напитися?

Все було по старому. Запущені жалюзі в кімнаті з великим тапчаном, низькі столики до карт, чорний слон на скляній плиті столика, телефон на стіні. Як добре витягнутись на м'якому тапчані, як добре знати, що за хвилину вийде Наталка з кухні і попросить до столу, як добре буде хильнути одну і другу чарку! Обличчя поголене, на тілі свіжа сорочка, на ногах м'які капці, пістоля і Максимова валізка десь вже сховані — і взагалі сьогодні світ виглядає краще. А завтра — завтра побачимо. Це ж не кінець, сказала пані Грець.

Заслони спущені вже зовсім, а відблиск стоячої лампи не просвічує через чорні паперові заслони затемнення. Наталка сидить поруч, її білі рамена так принадно вихиляються з шовкової блюзи, темний голос звучить сугестивно, а відблиски жевріючих цигарок, що вони їх обидва курять, видніють у довгому дзеркалі, що висить навпроти тапчана.

— Так, не було легко, Дуську. Я продавала і продавала, працювала тут і там, часом хтось поміг. А важко було: треба було відбиватись від лапатих Ваньків. А вас усіх винесло — в голосі задзвенів немов викид. — Лише часом хтось пригадав Наталку... А що ти не забув!...

Богдан без слова подивився в горіхові очі жінки, що сиділа, тісно пригнувшись до нього. Її голова сперлась на його рамені, а довгі пальці гладили його ліву руку.

— Важко було, Дуську. Не знаю, чи коли збагнеш. Ви взагалі так мало знаєте, ви, чоловіки...

— „Ми прастімса з табою у пароган...” шелестів тенор на грамофоновій пластинці, що крутилась на патефоні біля тапчана.

— Залишки минулих часів, що? — спитав молодий чоловік, скидаючи поглядом на пластинку.

— Так. Але були і інші минулі часи, — підкреслила вона. — Ти певно і так забув.

Він пригадав весняний вечір перед фірткою віллійки, і слова, що ще й тепер десь почувлись в уяві. Поволі відложив

цигарку і притягнув молоду жінку до себе. Її рука гарячково шукала попельнички, намагаючись положити туди жевріючу цигарку.

— Ви так мало знаєте — прошепотіла вона ще раз, виключаючи контакт лямки, що стояла побіч.

Пластинка закрутилась іще кілька разів, а потім урвалась хрипким дисонансом. В темряві кімнати жевріли лише відблиском на склі попельнички дві догаряючі цигарки. Нарешті і вони згасли.

Р О З Д І Л 4.

В ТЕАТРІ НА „БАТУРИНІ”

Притишений гул, тонований оксамитом котар, затемнені нутра льож, яркі світла, червоні оббиття фотелів — виразно константували з теплим, соняшним осіннім пополуднем на дворі. Середнього росту брунет, віком під тридцятку, що лінивим, хоч усе таки наладованим енергією кроком, увійшов якраз у залю — затримався на хвилину. Він станув у найближчому до сцени проході коло льож і, тримаючи в руках квиток, цікаво розглядався по залі — немов шукаючи за своїм місцем. Воно було недалеко, майже притулене до партерової льожі, в якій сиділо вже якесь ширше товариство. Цілий ряд крісел, в якому було його місце, був вже майже зайнятий — хоч до початку вистави було ще декілька хвилин.

— Навчили народ порядку, — майнула усміхнена думка — Добре роблять!

Він склав удвоє програмку куплену в порт'ера, взяв її (як казало домовлення) складено в руку, (як то власне доручив він пані Грець чи, радше, подрузі „Марті”, переказати: в праву руку, чи в ліву?) і поглянувши ще раз на спинку крісла, щоб перевірити число — засів у другому від льожі червоному оксамитному фотелі. Перше крісло залишилось вільним. За кілька хвилин повинна була початись вистава.

— Так по правді, то цей мій партнер спізняється — подумав дещо розгнівано брунет. — Хто ж нарешті кому назначив стрічу?

Щоправда, він сам не сказав „Марті”, яку повідомив про стрічу, її час, місце, розпізнавчі знаки та кличку — коли точно має прийти той прибулий із Вінниці, що загубив зв'язок. В міжчасі прийшли вже іншим кур'ером інформації про нього, і вони звучали добре.

— Це все гарно — подумав ще раз, а на його чолі вибігла вертикальна морщина між бровами — але як довго я маю сидіти тут, чекаючи на цього невідомого „друга“? А крім того, хто ж любить приходити на стрічу першим?

Він глипнув по залі. Публіка була виразно „популуднева“. Якись українські поліцисти з дівчатами, багато молоді,... ні одного німця. Лише часом майнуло обличчя когось із „товариства“, що не вспів ще побачити вистави вчором, а не хотів її опустити.

З недалекої льожі першого балькону хтось дружньо вигукнув „Анатоль!“, і брунет, підійнявши голову, з усміхом помахав рукою з програмкою (в котрій руці я маю її держати!?) товариству складеному з кількох дівчат і молодих чоловіків.

Погодившись з думкою, що на партнера розмови доведеться чекати, Анатоль щойно тепер пригадав, що він, власне, навіть не знає, що грають у цю сьогоднішню популуднівку. Трохи засоромлено, хоч виправдуючись сам перед собою метою зустрічі, він розгорнув програмку. Текст програмки голосив: Батурин, історичне видовище на 5 дій за Богданом Лепким. А тоді список авторів: Блавацький, Левицька, Паздрій... Якесь приємне почуття огорнуло Анатоля Рудича, і він мимохіть подумав, що якби навіть той клятий „загублений“ не прийшов, час всетаки не буде втрачений.

Рівно з третім дзвінком, на хвилину перед тим, як піднеслась заслона і світло згасло, в залю швидко увійшов якийсь високий молодий бльондин і попрямував просто до незайнятого місця коло Рудича. Сидячий встиг ще зауважити ясні блакитні очі прибулого, його ніби дещо надто широкий сірий одяг і програмку складену вдвое в правій руці. Отже таки в правій, подумав Анатоль, і в цьому самому моменті високий бльондин нахилився і притишеним, приємним голосом спитав:

— Вибачте, чи це місце пана Вербицького?

Не звертаючи голови і дивлячись далі на сцену, на якій якраз починалась перша дія, Анатоль відповів так само тихо:

— Ні, це місце пані Величко. Але сідайте, будь ласка.

Незнайомий сів, і наступні дві секунди вистачили на те, щоб вимінити ще шепотом кличку і контрольну. Анатоль

шепнув ще лише: „На перерві” — і вдоволено розсівся в фотелі. Все гарно. Тепер можна присвятити увагу сцені.

Натомість Богдан не міг зосередитись на ядро освітленому прямокутнику, на якому якраз повновида, вродлива акторка в ролі Мотрі ставила чоло кільком білоперукиим москалям. Богданові було якось незручно, і він себе аж ніяк не почував добре психічно. Ціла ця історія із „всипою”, непевність щодо друзів у Вінниці, неможність знайти маму, і нарешті ця вся історія з Наталкою, настроювали його погано.

— До чорта, ще лише це було потрібне! — подумав він злісно. Щоправда, тактовна Наталка не робила нічого такого, що він у своєму чоловічому егоїзмі називав „сценами”. Коли вони прощались ранком, а він, переодягнений у дещо завеликий одяг, що його знайшов у валізі Максима, якось незручно стояв на порозі, вона усміхнулась своїми бронзовими, великими очима (на обличчі не було усміху) і просто сказала:

— Здоров, Дуську. Я знаю — це не те... Ні, не кажи нічого. Все ж таки пам’ятай: не важно, чи робиться дурниці, — важне, щоб цього не шкодувати.

Ні, Наталка була в порядку. Але чи я... — розвинулась думка і пропала всальві гремучих оплесків, що ними заля прощала акторів і кінець першої дії. Водопадом ринуло світло.

Вони стояли обидва у вирізі коридору на другому поверсі і дивились на публіку, що проходилася внизу по залі-фое і крутились, наче джмелі, по мармурових сходах передсінка на партері. Анатоль говорив:

— Значить, друже, загальна ситуація вам тепер ясна. Якщо буде вам треба знати більше, вас повідомлять. Що ж до вас...

— Так, власне, що ж до мене... Мене ж жде „Косар” у Вінниці, мене... — вирвався нетерпляче Богдан.

Брунет подивився, іронічно прижмуривши очі, в його бік.

— У вас непоганий темперамент, друже. Але все таки дайте мені докінчити.

Богдан вилаявся в душі. До чорта з нервами! Він мовчки похилив голову.

— Ви залишаєтесь тут. Приділ: до області. Терен праці:

старша, інтелігентська молодь міста. Інструкції в цій писульці.

— Але ж, друже, чи ви не розумієте, що мене чекають?! А крім цього, що мені робити з цією „старшою молоддю”? Не буду ж я їх вчити декалогу і 44 правил!

— Ваша поведінка не свідчить про те, що ви сам добре знаєте декалог, друже. А зрештою — це не дискусія. Це наказ!

Богдан поволі звернув голову і подивився прямо в чорні очі нижчого за себе партнера розмови. За сталевими за-слонами рішучости грали там вже й тепер теплі вогники усміху, і Богдан усміхнувся й собі. Він витягнув руку:

— Вибачте, друже, як вам...? Ваша правда. Думаю, що маєте рацію. Хоч я волів би повернутись там...

Тамтой простягнув теж свою долоню, а в голосі його не було вже ні тіні сталі, коли він сказав:

— Мені Анатоль. Для вас я „Обух”. Ви для мене „Скорий”. А про решту і так довідаєтесь. „Марту” ви знаєте здавна?

— Паню Грець — здивовано відповів Богдан — Ну, як же. Вона мене знає від дитини.

— Вона й казала мені, що ви знаєте багато людей у цьому місті. Це полегшить вам завдання — немов підбадьорюючи, промовив Рудич чи, радше, „Обух”.

— Знаю, — задумано відповів Богдан — але чорт знає, де ці всі люди поділись. Шукаю і покищо мало кого знаходжу.

— Тут тепер пополудні взагалі мало кого можна знайти. Але зате спокійніше, нема німоти, гештапо не крутиться... — всміхнувся Анатоль.

Вони розмовляли вже зовсім у товариському тоні, сходячи широкими сходами на перший поверх. В противний бік ішло якраз товариство з льожі, що кликало Анатоля, і в переході висока, тендітна русявка перегукнулася ще раз із ним, запрошуючи до їх льожі привітатись.

Анатоль приязно посміхнувся і сказав до Богдана:

— Ось із ними треба вам познайомитись. Гарні люди, а особливо Міра.

— Хто це? — немов з обов'язку, запитав Богдан.

— Це Міра Валицька, студентка і кандидатка в актриси. Там і її сестра Дора і цих двох хлопців. Один, Володька Нетеч, нещодавно прибув із Харкова, другий — це Парковський, голова Карпатського Клубу. Чули?

Богдан відповів щось, чого не дочув вже його розмовець у вузькому проході коридору. Він обернувся ще раз і поглянув крізь плече на сходи. Русявка завертала якраз за кольонаду і, здається, випадково оглянулась теж. Вона швидко повернула голову.

— Міра — подумав Богдан. — Чудне ім'я.

РОЗДІЛ 5.

ТАК ДОВГО ТЕБЕ НЕ БУЛО

Ішли тихою вулицею, обсадженою кленами, що стрімко пнялись під гору. Внизу проїжджали наладовані вояками вантажні машини, спішилися кудись прохожі. Минули гамірне місто, за ними лишилися завішані плахтами німецьких прапорів вулиці, жовто-чорні таблиці-показчики на схрещеннях вулиць і гурти вояків в сірозелених уніформах. Міра розповідала, а її чистий дзвінкий голос (такий різний від Наталки — подумав Богдан — але ця думка не зробила йому прикрості) модулював ніжно нюанси її розповіді. Міра говорила про свою мрію: стати акторкою. Їй самій було дивно, чому вона це все цьому знайомому Анатолу розповідає. Але розмова почалася з театру, коли під час другої павзи Анатоль завів Богдана привітатися до льожі, і Богдан там таки вже й залишився. Обидва товариші дівчат виявились дуже милими компанями, а особливо ж Володька Нетеч. Він так приємно копіював львівську вимову своїх товаришів, що його щохвилини провоковано:

— Скажи, Володька: „файно ест”. І він з видимою насолодою інтерпретував це своїм харківським акцентом. Голова Клюбубу говорив дещо через ніс, але й він розкрохмалився, коли виявилось, що Роман Денисюк є спільним їх знайомим.

— Того року буде в нас штафета „муха не сідає” — заявив стримано, по-аристократичному жестикулюючи, Парковський.

Дора виявилась приємною, стриманою дівчиною, а щодо Міри... Йому годі було сказати, яке власне враження зробила на нього ця блакитноока, тендітної постави дівчина. В кожному разі він на запрошення залишитися в льожі чим швидше покvapно засів у фотель позаду пань, намагаючись сісти якнайближче до Міри. Образ епізоди з Наталкою відпливав кудись, немов давно бачений фільм. А зрештою, по-

лонила його вистава. Коли чорні й білі духи, за геніяльною ідеєю режисера, зводили на сцені бій над тілом козака — він почув щось, чого дотепер не доводилось йому в театрі переживати.

Вистава наближалась вже до кінця. Ішла заключна картина. Із сцени летіли, уверчувались у вуха надхнено-жалібні слова української Кассандри:

— Проклін їм, проклін від Сяну по Дін!

Богдан вчув, як заворушився Анатоль. А зі сцени відповідав Дід:

— ...Нині нам — а завтра їм... — і знову летіли ластівкою, збивались десь аж під стелею слова надхненої божевільної:

— Завтра буде пізно! Чуєш, Діду? Б'ють літаври, дзвонять дзвони...

— Завтра буде пізно — повторила тихо Міра, піднісши просто себе голову і дивлячись кудись невидячими очима.

Все товариство мовчало ще довгу хвилину після того, коли впала заслона. Міра поволі обернулась і встаючи сказала:

— Так хотіла б я вміти грати. Кажуть, що німці заборонять цю п'єсу. Ах, вони...

Ніхто не запитав, хто це „вони”, і товариство попрямувало додів.

В юрбі, що збилась коло вихідних дверей, хтось гукнув Богданові за плечима:

— Файний кавалок, Дуську, не? Тримають фасон госці!

— Зіхер, що файний, Базиль! Я теж.... — Богдан вспів ще лише гукнути вслід. Але не було пощо кінчати. Базилько вужем метнувся через натовп, і за хвилину видно було, як він поспішає в бік свого торговельного пункту коло Атляса. Базилько спішив до „роботи”.

По дорозі Анатоль десь пропав, а обидва молоді люди з Дорою затримались, щоб відвідати ще якусь знайому в її крамниці. Богдан і Міра пішли в напрямі паркової ділянки, де жили сестри з старою тетою.

— Ви дійсно хотіли б бути акторкою? — спитав Богдан.
— Хіба ж ви не знаєте, яка це важка професія?

— Не дивіться на те, що я виглядаю не дуже сильна. В мене є досить волі, щоб побороти перешкоди. О, Анатоль знає...

Йому стало чомусь прикро, що Анатоль знає щось біль-

ше про неї, і він, не скриваючи цього почуття, спитав:

— Ви здавна знайомі з Анатолем?

— Так. Він мій кузен — відповіла синьоока, а в її голо-сі затремтіли нотки усміху. — Но, але досить про мене — скажіть тепер щось про себе. Я ж нічого про вас не знаю.

Йому зробилось дуже приємно, і він почервонів, як юнак. Трохи з збентеження, а трохи з дійсної потреби слухати її голос, швидко промовив:

— О, ні, ні, Це другим разом. Говоріть, говоріть далше.

Дівчина поглянула на нього:

— А хіба буде другий раз? Але, якщо хочете, розкажу ще...

Підходили якраз до вулички, над якою нависли мури кам'яниць на горбку, а ліворуч стрімко спускались східці, що вели у вуличку, яка навесні завітала вся цвітом черешні. Западав сутінок, і в ньому так мелодійно дзвенів дівочий голос про те, чого то вона хотіла б, чому воно не так, і чому вона, власне, йому це каже...

— Ви ж зовсім не слухаєте — з ноткою образи і здивування майже скрикнула Міра, коли побачила в одній хвилині, що її партнер лишився нагло позаду і стоїть вдивлений у протилежний бік вулиці. Потім вона звернулась сама в ту ж сторону.

По противному боці йшла в блисках сонця, що заходило, якась висока, дещо пригорблена постать. Йшла поволі, неначе без цілі, якась пані в чорному довгому плащі з малою торбинкою під пахою. Червоні відблиски грали полум'ям на кількох сивих волосках, що висунулися з-під чорного, круглого капелюшка. Коли вона побачила пару, що стояла по другому боці вулиці на тлі криваво заходячого сонця, вона скинула спочатку лише поглядом і немов хотіла б іти далі. Але раптом сива пані стала і звернулась цілою постаттю в бік людини, що крокувала якраз, перекравуючи їздню, в її бік. Це йшов Богдан. Пані піднесла пальці правої руки до губ, а з її лівої руки вилетіла на плити хідника торбинка, з якої брязкотом полетіло кілька ключів і якась інше вбоге причандалля. Вона сперлась лівою рукою об мур, а з її широко відчинених очей не впала ні одна сьоза, коли її збілілі губи захриплим шепотом промовили в бік постаті, що йшла через вулицю, з витягненими, немов люнатики, в її сторону долонями:

— Сину, сину, так довго тебе не було...

Р О З Д І Л 6.

ВЕЧЕРНИЦІ В КЛЮБІ

— Ах, пане поручнику! Вас так рідко тепер тут бачиться!

— Як там на фронті, пане Юрку! Ідем далі вперед?

— Ох, киньте ж ці розмови, пані. Дайте нашому воякові розважитись!

— Одна чарка, пане товаришу?

— Або чергове танго, пане старшино?...

Міра стояла в дверях розбавленої залі і дивилась на барвисту групу жінок і чоловіків, що тісним колом обступила середнього росту людину, добре понад тридцятку, з виразним, відкритим обличчям і виголеною головою, одягнену в німецький військовий однострій. Вояк мав плетені відзнаки зондерфюрера, але це не перешкоджувало громаді, що прилипла до нього, надавати йому всяких можливих ранг, до майора включно. Уніформований із спокійним, стриманим усміхом сприймав усі почесті і, не втрачаючи рівноваги, намагався виповнити всі запрошення, до чарки і до танга.

Міра поправила перед одним з великих дзеркал, що сягали аж до долівки, своє гладко зачісане волосся, торкнула легко карміном губи і поспішила в напрямі залі, куди посунула якраз за вояком галаслива громада. Навпроти неї надходив Богдан. Темноблакитний одяг добре відзначав широчінь його рамен, а біла сорочка підкреслювала темний тембр лица, що контрастував знову ж з ясною чуприною. Богдан усміхнувся:

— Бідний Юрко Піддубний! Не досить, що дають йому бобу на фронті, ще й тут пані взялись до нього.

— Цікаво. Я ніколи не думала, що він матиме такі товариські успіхи. Ще й до того одружений...

— Не думай, що лише такі холостяки, як я, мають успіхи в жінок, Міро. Чи так? — нахилився до своєї партнер-

ки, яка притиснена до нього, крокувала з ним у скандованому ритмі „Кумпарсіти”.

— Не знаю. А втім, хто тобі сказав, що ти маєш якісь успіхи? — відповіла дівчина холодним тоном, але чортик, що засвітив в її очах говорив щось зовсім іншого.

— Хай і так. Але щодо Юрка, то успіх має не він, але просто уніформ.

— Це ревнощі. А втім, признайся, що й ти, і ви всі хотіли б носити уніформ — вже зовсім поважним тоном сказала Міра.

— Не цей, не цей, дівчино. Ах, коби ти знала...

— Може й знаю — спокійно й тихо закінчила вона розмову, знижуючи голос до шепоту, бо якраз урвалася орхестра, і настала коротка хвилина тиші, перервана негайно оплесками публіки.

Наступним заgrimів розколисаний вальс, і з залі підскочив Роман Денисюк. За один момент партнера Богдана щезла в розколисаному вирі. Богдан поволі обернувся і попрямував у сторону вестибулю. Він пробіг іще очима по оббитих деревом стінах, перекинувся усміхненим поглядом з диригентом орхестри і втопив на хвилину зір у змішаному натопі пар. Якраз пропливала поруч Наталка в обіймах якогось брутета. Вона поза плечима партнера всміхнулася і кинула в сторону Богдана якесь слово, якого він вже й не дочув. Довгий погляд супроводив його аж до дверей, але він не відчував і цього. Минув стоячу на порозі трійку, де якраз гладко зачісаний брунет в елегантному дворядовому одязі тлумачив щось високому, децю лисавому бльондинові з пригорбленою постагтю. Третій, чорнявець із малим вусиком, стояв і не вмшувався до розмови.

— Але ж, Олеську, — переконував брунет — бігме Боже, казав мені: роблять якесь українське військо. Балій мені казав, а він, міркую, знає.

— Так — без ентузіязму згодився лисавий. — Так, а Свентка і ту цілу пачку з легіону заплхали на Лонцького! Ще нас там тепер бракує, Зенек, і буде військо...

— Якби ви сиділи тихо і випили горілки — вмшався той з вусиком — було б краще. — Він моргнув оком у бік коридору, звідки якраз вийшов малий чоловічок в окулярах, у товаристві ясноволосого німця, одягненого в уніформу гавпштурмфюрера СД. Розмовці поглянули і квапливо погодились:

— Рація, Дуфта. Без горілки того не розбереш. Пішли до буфету!

Богдан попхав легонько двері бібліотечної залі і заглянув туди обережно. Звичайно тут бувало спокійно, навіть коли деінде був натовп. Тепер теж царила тут тиша, а один з великих шкіряних фотелів запрошував до спочинку. Гаран запав у нього і, витягнувши набуту ще ранком у Базилька на Ринку пачку „симфонії”, закурив. Він був вже втомлений цілою цією гамірною і, власне кажучи, ці Маланчині вечорниці в Мистецькому Клубі його зовсім не цікавили. Але Міра і Дора просили, щоб піти десь разом з Романом зустріти новий, 1943 рік — так що він, не показуючи неохоти, погодився. До розваг справді не було настрою.

Роки були тяжкі. На вулицях багряними квітами з'являлись „бекантмахунги” про страту чергових десятків закладників, тюрми були переповнені, щораз приходила вістка про чергову облаву, чергову страту, чергове арештування. Харчеве становище було прикре, довів із сіл перетинали розбещені польські фольксдойчери-„баншуци”, і Богданові добре доводилось крутити, щоб сяк-так прожити з скромної платні урядовця однієї із чисельних „штелле”, що носили до війни назву якогось там союзу. Мати ставала щораз слабша, роки безпашпортної поневірки за большевиків поклали свій важкий тягар на її тендітні плечі, втомлене серце щораз частіше відмовляло послуху. Все таки вона не лише бадьоро старалась вести хатне господарство, але спокійно і без страху сприймала, ніби ні про що не знаючи, відвідини й сходини друзів Богдана в їх хаті, — хоч вона добре знала, що за це грозить. Ходила разом з панею Грець варити страву, для політ'язнів до Комітету і взагалі намагалась, щоб її особа не перешкождала ні в чому синові. Вона з радістю сприймала зацікавлення сина Мірою, і вони стали навіть добрими подругами, скільки це дозволяла різниця віку. Але був же спільний пункт: він.

З часу „Батурина” і зустрічі з мамою на вулиці, знайомість молодих затіснилась. Вони блукали осінню, а потім знову весною і черговою осінню, по парку, збирали шелестливе листя клену і казали собі багато дечого. Все ж таки Богдан не мав відваги запропонувати одруження. Він жив у постійній напрузі, і коли бачив, як один по одному пропадають його друзі, то всі слова, що він хотів би сказати ко-

ханій дівчині, в'янули на його устах, ще заки мали час зацвісти. Вона знала це і не говорила нічого. Вони вірили, що щось прийде і пореломить ворожу напруженість вулиць, покритих червоними плахтами з закривленим хрестом, і твердий стукіт чоботів чужого вояцтва. Богдан не раз оглядався ревниво за кам'яними рядами сірих сотень, що проходили з грімким „галлії-галльооо!“ по бруках його міста, і йому ввижались такі самі сотні й полки, що йдуть рідним, стрілецьким шляхом. Замість цього — приходили такі вістки, як ось ця остання, що її дискутувала трійка на порозі. Значить, це таки правда і — старшини Легіону, що так гордо вмаршував був із Шухом в 41-ому під Катедру Юра — вже знову в черговій тюрмі... Ах, до ста чортів!...

Двері рипнули, і до кімнати всунулась спершу голена голова вояка, що нещодавно так відважно тримав фронт проти жіночих наступів, а опісля й ціла уніформована по-стать.

— Нема нікого? Ах, це ти, Богдане! Слава Богу — замордують мене вражі баби. — сапнув прибулий, простягаючися з задоволенням у фотелі біля Богдана. — Дай закурити... Ніхто тут не заходить, що?

— Маєш успіх, Юрку — витягнув цигарки Гаран. — Успіхи, як ніколи!

— Ах, дай спокій! Знаєш добре, про що йде. Народ любить мундир, брате. А ти не любиш? — пустив з розкішшю дим вояк.

— Як символ, так. Не як прикрасу. І до того — свій, а не чужий!

— Ой, Дуську, Дуську, не підскакуй! Думаєш, що мені приємно носити це барахло? Ще й до того, карку наставляти, там, коло того клятого Сталінграду? Але сказано: якщо гриб — лізь у кошіль. Поставили тут — стій! Але почекай: кажуть, має бути щось і для нас; чув ті вістки про наші відділи?

— Пізно, Юрку, пізно — скривився запитаний. — На два роки запізно. А як там, коло того твого Сталінграду?

— Беруть у шкіру, — теж скривився Піддубний. — Беруть у шкіру, і тому, мабуть, ці нові проекти. Ну, а як буде щось — підеш? За „Червоною калиною“, за стрілецьким шляхом? Ти ж завжди любив війсьکو! Пам'ятаю, як ти дєрся до тієї підхорунжівки...

— Не знаю, — якимось задумано відповів, витягаючи нову цигарку Гаран. — Здається, мабуть, ні. Чув? Знову посадили наших у тюрму, тих з Легіону. Сидять усі старшини, один Шух вирвався. Тут і „Червона калина” не допоможе. Кінець з романтикою, Юра. А служити за маргарину не підемо!

— Ну, побачимо, — підвівся вояк. — Дякую за куриво. Ще рано тепер говорити. Але я більше, мабуть, бачив за тебе. Знаєш, хто буде мати залізо в руці і знатиме, що з ним діяти, то... Побачимо. А ти не кажи гоц!

— Кажу, Юрку. Не подорозі з ними, і пізно, — підвівся теж Богдан. — Ну, ходім подивитись, що там без нас роблять...

Заля гула. Якраз скінчив свій виступ худорлявий баритон у фраку, і він кланявся, відповідаючи усміхами, на домагання наддатків. Нарешті дав знак акомпаніаторові, і по залі попливли модульовані звуки модного танга з „Веселого Львова”. Співак був, знати, улюбленцем публіки, бо ще довго не вмовкали аплявзи, доки хтось не гукнув, що наближається дванадцята, і пора стрічати новий рік.

Коли погасли світла, і всі чарки підійнялись угору, Богдан стояв коло Міри. Їх руки сплелись тісно, а очі шукали себе в темряві.

— Що він нам принесе, Богдане? — почув він слова коло свого вуха. Він не успів іще відповісти, коли ззаду хтось вигукнув з веселою іронією:

— В кожному разі — зміну! І знову чергову зміну, і знову черговий рік!

Вони оглянулись. Позаду стояла Наталка Березинська. Коли знову зайсніли світла, вона підійшла з чаркою до них і, торкнувшись їхніх келехів, сказала:

— За ваше, молоді! — вона моргнула і відплинула в юрбу. За хвилину було чути в другому кінці залі її низький, пристрасний сміх.

— Не люблю її — з несподіваним вибухом сказала Міра. — Не люблю!

Роман обкинув її довгим поглядом.

Вулиці є темні, і ліхтарні не світять. Це ж війна, і є затемнення. Блимають де-не-де світла ручних ліхтариків.

Богдан і Роман перевіряють, чи нічні перепустки в кишені, і беруть під руки дівчат. Дорога буде прикра, шляється багато підпитого вояцтва. По другому боці вибухає п'яний рев:

— Паненка, паненка! ком, ком!

Доглянули, чорт! Треба швидко перейти кілька вулиць і притаїтися в тіні брами. Дівчата дрижать. Ах, до хати ще так далеко. Скільки ще прийдеться перенести таких зачіпок! І щоб на тому скінчилось! — зідхає Дора.

Позаду бахає в ясне, зоряне небо постріл. Вслід за ним чути п'яний рев-спів:

Ком, паненка, шляфен — морген сахарін!

Вшістко едно война, іх фаре нах Берлін!

В тиші бічної вулички все затихає.

— З ними? — думає Богдан. — З ними? Ніколи!

Р О З Д І Л 7.

ОСТАННІЙ РЕКОРД

Гомінкий голос у мегафоні скандував поволі:

— Увага, увага! Подаємо висліди бігу на двісті метрів. Першим прибув до мети Роман Денисюк із Карпатського Клубу, перед Микитулою з „Тризуба”. Після цього бігу загальне точкування таке...

Роман вдоволено посміхнувся, знімаючи, сидячи на зеленій мураві майдану, капці з гострими шпiцями і надягаючи звичайні, руханкові трапки. З деревляної трибуни і з прилягаючих до майдану лавиць вдарив в небо гук аплявзу публіки, що тісним вінцем опоясала чорну стяжку жу-жлевої бігової доріжки. По майдану крутились одягнені в біле судді, з червоними пов'язками, знаками їх функцій, на раменах. Коли прогув аплявз, малий шатен в окулярах підійняв знову свою трубу і проскандував:

— Увага, увага! Змагуни до стусану кулею, прошу голоситись до судейського столика. Приготовляються змагунки до бігу жінок на 60 метрів...

Роман встав, натягнув, не зважаючи на теплий липневий день, вовняний тренінговий одяг, перейшов через пусту тепер бігову доріжку, на якій видніли ще, коло білих паликів, що відзначали мету, сліди фінішових кроків, погладив рукою білу стрічку, що звисала з одного з паликів, і попростував, перескочивши бар'єру, до бічного входу на трибуну. З пошаною розсунулись перед ним ряди глядачів, а позаду себе він почув шарудіння слів:

— Це Денисюк, Денисюк... Він ще бігтиме в штафеті...

Роман просовувався поміж публікою, що засіла перші ряди ступенці. Останні ряди її, під задньою, загальною стіною, були вільні, і там якраз, на своєму старому місці в лівому боці дерев'яної будівлі, захотів спочити переможець. Ще кількакратно він почув своє ім'я, а одне з двох дівчат, коло яких він якраз перейшов, обернулась за ним і сказала:

— Це є Роман Денисюк. Він сьогодні бігає востаннє, знаєш? Завтра він відходить до Дивізії...

Він простягся на деревляній лаві і поглянув вниз, де з-під даху трибуни виринав сочистий зелений прямокутник майдану, чорніла бігова доріжка, і де увихались барвисті поста-ті змагунів, що з металевого кола кидали кулею. Поміж ними кружляли білі силуети суддів. Далі видно було тополе-ву алею Стрийського шосе і чергові спортові майдани. Ліворуч видніла площа „Сокола Батька”, там далі — вежа радіо-стації і горбки Снопкова, де стільки часу перейшло на зимо-вих лещетарських тренінгах. Роман подумав: Невже це справді останній раз? Невже тепер, коли нарешті сповнять-ся те, чого так завжди він хотів — коли він зможе стати вояком, навчитись орудувати зброєю і вести людей — невже йому жалко стає?

Знизу трибуни надходили, шукаючи доброго місця, Бог-дан з Мірою та Дорою. Вони розглядалися, немов когось шу-каючи, але Роман спустив голову, не бажаючи, щоб його впізнали тепер власні приятелі. Він хотів бути сам, проща-ючи свою спортову минувшину, коли починався старт у не-відоме. Всі офіційні, як він казав, „шопки”, що з ними було злучене проголошення набору до Дивізії „Галичина”, він прийняв без ентузіязму й радості. Ні церковні паради, ні здвиги, ні студентські маніфестації не зворушували його аж ніяк. Хтось мусить робити рух — ствердив тверезо Дени-сюк і, склавши заяву на політехніці про свій відхід із студій, в самому початку один із перших зголосився до набірної комісії. СС-івські медики з задоволенням гляділи на його засмалене, м'язисте тіло і, елястичні спортові рухи, відкри-тий зір та поставу вояка.

— Геборенер фюрер — сказав якийсь миршавенький штабс-арцт, вказуючи на молодого велетня.

— Ах, ти, нуждо! — подумав Роман, відходячи з карткою новобранця. — Могила на вас усіх!...

Завтра мав відходити перший транспорт добровольців на вишкіл. Їзда заповідалась цікаво, бо ж більшість студент-ської громади їхала якраз першим транспортом. Очевидно, не бракувало й реклямованих, не бракло і таких, що після першого пориву загального ентузіязму дали б тисячі за „ви-цофання” зголошення. Такі викручувались, як знали. Всюди є паршивці — подумав іще Роман, підводячись на рівні ноги. Знизу кликав вже мегафон:

— Увага, увага! Змагуни до штафети 4x100 метрів на старт! Стартують у такому порядку: перша доріжка — штафета Карпатського Клубу в складі: Нетеч, Ліневич, Рабах і Денисюк. На другій доріжці — штафета „Тризуба” в складі... На третій...

— Здоров, Романе! Здоров, герою! — поплескав його по плечах Гаран, коли він сходив вниз по східцях і зупинився коло дівчат, щоб привітатись. — Ну, що, а кропнеш ще на кінець якийсь рекорд?

Зачіплений спокійно подивився в очі товариша:

— Як Бог дасть. Але нас там чотирьох, не я сам — всі мусять потиснутись. А ти — не підскакуй з героями. Ще й ти там будеш...

Він не слухав протестів Богдана і, перескокуючи по три східці, збіг швидко вниз, де овалем замкнула майдан доріжка.

Найбільше нервувався Володька Нетеч, що мав іти з старту. Рабах заспокоював харків'янина:

— Вова, темний народе! Не крутись! Виграем і так — коби лише рекорд. І вважай на зміну!

— Файно ест — дрижачими губами витиснув із себе Володька, і вся чвірка бухнула сміхом. За хвилину стояли вони вже вкупі з противниками, розставлені по змінам, і чекали на стріл стартера, в довгому білому халаті...

— На місцяааа... готовіііі...

Трах! — гукнула стартова пістоля, яка якось на цей раз не підвела, і чотири пари ніг задудніли на доріжці, чотири пари рук замахали в блискавичному ритмі. Володька, що гнав першою доріжкою, мав вже аванс кількох метрів і після простої віддав дерев'яну паличку кучерявому Ліневичеві, спокійно як на тренінгу. Коли він, здержуючи швидкість, зходив в бік на майдан, він щось голосно крикнув і Роман хоч не дочув, присягнувши, що Володька гукнув:

— „Файно ест!”

Змагун „Тризуба” доходив малого, тендітного Ліневича, який мав найтруднішу частину роботи — біг по кривині. Малий кучерявець, який відходив завтра теж разом з Романом, затиснув губи, і його ноги забігали ще швидшим ритмом, поки він не почув знову приспішеного віддиху суперників в своїх плечах і не передав палочки черговому — лисому Рабахові. Цей останній, весь позеленілий, як завжди з емоції, вирвав наче карабінова куля і маючи на пле-

чах цілу фалянгу переслідувачів, які завжди ще трималися небезпечно близько, наближався по кривині доріжки щораз ближче до Романа. Цей станув на накресленій вапном лінії, нишком перехрестився і витягнувши взад руку, щоб перебрати паличку, рушив, набираючи темпу. Не оглядаючись, почув позаду глухе дуднення кількох пар ніг і коли паличка вдарила з розгону його по витягненій назад долоні — він вже був в повному бігу. Поза ним фінішував, він знав, впертий як бульдог, сильний як атлет, найгрізніший його суперник — Микитула. Публіка, яка до останньої зміни мовчала притаївшись на фініш, загреміла тепер немов спущене з ланцюга стадо чортів. З оглушливого хору виривався могутній дзвін вигуків, скандований під ритм кроків бігунів:

— Ро-ман! Ро-ман!

Ще кілька останніх, довгих фінішових кроків і білий поцілунок стрічки на меті зустрів переможця. Ззаду надбігали засапані конкуренти. Рабах, Ліневич і Нетеч гнали назустріч з витягненими раменами. Володька повидиму дерся:

— Файно ест, Роман! Файно ест!

Мегафон скандував:

— Розставний біг 4x100 метрів виграла дружина Карпатського Клубу перед дружиною „Тризуба” за час нового краевого рекорду... Дальші місця зайняли...

Р О З Д І Л 8.

РОЗМОВА В АЛЕЇ

Вертались в п'ятірку. Крім дівчат і Богдана, десь несподівано виринув із юрби глядачів, що простували до брами, Анатоль і прилучився до товариства. Він похудав і децю змарнів, а на питання Міри куди його носило останніми тижнями Анатоль усміхнувся своєю добрячо-іронічною усмішкою, прижмурих очі і сказав:

— За дівчатами бігав, Міра. Не віриш...?

— А хіба ти потрапиш, — обурено вмішалась Дора — вічно лише ця...

— Тссс, спокійно... — підніс руку Анатоль — кожний є по своїому щасливий.

Коли підвели дівчат, які мешкали в бльоках недалеко шосе і вони обіцяли прийти на стацію прощати „героя”, як дразнив Романа Богдан, Анатоль запропонував перейти паркком. Товариші погодились радо — а Роман подумав, що чей же і це теж останній раз...

— Я знаю, що ти хочеш сказати, Богдане — почав, немов попереджуючи контрастним атаку, Роман, коли дерева довгої алеї звузили небосклін над ними — я знаю, що ти думаєш і я знаю, що я роблю.

— Ах, невже ти це передумав? — з докором відповів Богдан. — По цих всіх досвідах? По цих арештах, розстрілах, вішаннях? А крім цього...

— Крім цього, я знаю, — це вже запізно. Два роки тому... і так далі, я знаю. За пізно для них. Але не для нас! Для нас найкраща пора!

— Ах, нема про що говорити. Всі ви не видите куди йдете і з ким. Це ж агентура, агентура — не бачиш? — говорив пристрасно Богдан.

— А що ж тоді була ця вся історія з Усусусами? Ці всі австрійські уніформи, присяги на вірність і інша халепа?

Що інше, правда? — вже дещо більш гострим тоном відповів спортсмен.

— В тім і біда, що тут використовується ця вся „червонокалінина пропаганда“: „Не ридай, а добувай“, „Курилася доріженька“, і весь цей духовий баянс романтики, що нам їх залишили „Лицарі Залізної Остроги“! Часи міняються!

— Чи не за гостро, Богдане? Чи справді це баяст і чи дійсно ти думаєш, що це що ми робимо щось інше тому що інший час і інший накинений партнер? А тебе ніколи не манила „Червона Калина“? — надлетіло тихе питання молодого велитня.

— Сядьмо — запропонував Анатоль, що мовчки прислухувався дотепер розмові. — Сядьмо. Краще говорити буде.

Вони сіли під смерекою на лавці, що її зеленими віттями оповила темно-зелена смеречина. Внизу чути було рехотання жаб в ставку. Надходив сумерк.

— Чому питаєш, Ромку? — відповів на запит, підперши в задумі голову спертою на коліно рукою Богдан. — Чому питаєш? Знаєш, що ми не зможемо викреслити двадцяти років духовної спадщини Стрілецтва у нас. Це й якраз погано. Не романтики, а реалізму нам треба. Реалізму, щоб міг стримати афект, там де це конечне.

— Мені не пошкодить романтика — твердо сказав Роман, немовби він нарешті почув це нащо він чекав від початку розмови. — Мені не пошкодить романтика бо я реаліст і до дивізії йду тому щоби мав вам хто зробити „брудну роботу“, коли прийде час робити революцію зброєю маси. Хто здобуде місто, хто вам розставить гранатомети, хто поведе за собою сотню вміло і вправно? Я хочу цього навчитись і я це вмітиму, будь спокійний.

Він перервав на хвилину і опісля хапливо говорив далі:

— А тобі, тобі якраз треба реалізму. Тобі, вічному романтикові, тобі що сприймаєш світ чуттями, що кермуєшся настроєм і серцем. І тебе навчить цього Дивізія!

— Мене? — непевно сказав, піднісши голову Гаран — мене? Яж туди зовсім не вибираюся...

— Пожди. За глибоко якраз в тебе запала ця „червонокаліницина“, і ти вже сьогодні був би зо мною, як би не твої псевдо-застереження. Ти чекаєш вже й тепер, щоб отримати розгрішення. Як думаєте, Анатоль? — звернувся до мовчазного слухача велитень.

— Це індивідуальна справа. Становище Проводу ясне, але й ваші аргументи не без ціни — відповів стримано запитаний.

— Ну, підем, — підвівся поволі спортсмен. — Мені належитья відпочинок. Два виграні біги сьогодні, один рекорд, а завтра в... далеку дорогу.

— За стрілецький звичай? — сказав голосом, якого тон годі було збагнути, Анатоль, підводячись і собі з лавки.

— За стрілецький звичай! — твердо і впевнено повторив Роман.

Богдан мовчав. Він мовчав і тоді, коли на розі вулиці прощались з Романом.

— Не забудьте, прийдіть завтра — вигукнув на пращання Денисюк.

— Прийду, прийду напевно — відгукнув Богдан. А коли постать товариша зникла за рогом вулиці він звернувся до Анатоля:

— Ви ж хіба прийдете теж, друже?

Голос Анатоля не був позбавлений питомої добрячої іронії коли він відповів:

— Прийду напевно. Тим більше, що з наказу Проводу відходжу завтра на... військовий вишкіл до Дивізії „Галичина”.

Кроки Анатоля затихли вже давно в бічній вуличці. Здался видзвонював свою пісоньку дзеленькіт трамваю, що скрипів на закруті, а прохожі із здивованням дивились на молодого чоловіка, що стояв мов приголомшений, на розі вулиці.

РОЗДІЛ 9.

МИ, З ГАЛІЦІ ФРАЙВІЛКІ

На чернівецькому залізничному дворці була справжня суматоха. Майже вся публіка, яка протягом дня супроводжала завітчаніх добровольців від Богослужби і промов на Пелчинській вулиці, та дефіляди під університетом до маніфестації під запрапореною трибуною перед театром — майже всі ці люди рушили тепер вслід за добровольцями на стацію. Тут стояли вже два потяги під парою. Богдан із дівчатами і група складена з кількох чоловіків і жінок між якими не бракло й Володьки, Наталки, Парковського — зближалася вже поволі до залізничних рейок. Розмовляли про, як казав Богдан, — „паради”:

— А бачиш, таки старшин Легіону випустили! Це вже успіх! — переконувала Міра. Богдан не давав себе переконати.

— Певно! Та ж потребували когось хто б їм повів дефіляду! — з насмішкою сказав він, коли переходили на другий бік вулиці.

— Дивізія потребуватиме їх також — підхопила Міра. — А своєю дорогою, то вони добре виглядали. А як Невмірущий здавав звіт Вехтерові, зле це робив, що?

— Коби на цьому звіті скінчилось — добре було б... можуть прийти і інші звіти... — пробурмотів ще Богдан і вони вмішались в гамірну юрбу працюючих і добровольців.

До одягів новобранців поначіпляли дівчата поверх блакитних щітиків із золотими левами китиці квітів. Ці китиці видніли на міських маринарках вчешньої „золотої молоді” і на брунатних, з овечої вовни плетених, светерах кріпких молодих бойків та струнких лемків і гуцулів. Народ був переважно вже зачешричений, згідно з традицією що від віків наказувала їх предкам „пити за ринського”, коли йдеться в рекрути. На вагонах мальовано нашвидкоруч

крейдою написи, і групка новоприбулих затримувалась перед кожним із них, коментуючи їх разом із цілою публікою. На особових вагонах, що везли до Брна мабуть кандидатів на старшин, виднів першим напис: „Бувайте здорові, реклямовані!” і коло нього затримувалось найменше цивільних чоловічих відвідувачів. Інший напис голосив: „Через Брно до Львова і Києва!”. Якийсь сільський юнак, у завітчаній вишиванці кінчав якраз малювати тризуб на своєму вагоні, а вже другий побіч малював велике: „Слава Україні!”. Нечисленні німці крутились між тим натовпом, і всі, та разом з тим і вони відчували, що тут вони в цій громаді, що прощає добровольців — зовсім непотрібні.

Вигуки й переклики чергувались і схрещувались у повітрі. Ніхто не чув добре чого хотів хтось другий, але і так кожний знав про що йдеться. При кінці платформ, десь поза вагонами, стояли тримаючись за руки, пари, і очевидно обіцували собі різні речі, які так важко, особливо в воєнний час, дотримати.

Богдан із дівчатами та Володькою перейшли вздовж обоїх потягів, потискаючи витягнені до них руки, кидаючи це чи інше слово пращання, коли вони нарешті натрапили на групу спортсменів, серед яких посередині стояв Роман. Він махнув рукою здалека, а за хвилину ціла громада крокувала вже разом.

— Півштафети вже тут — ствердив завітчаний Роман, поглядаючи з усмішкою на теж таксамо удекорованого Ліневича.

— А друга половина, мабуть, вже і лишилась — поспішив хтось із поясненням — Рабаха відкинула комісія, а Володька...

— Так, у Володьки мама і сестра і нема кому про них подбати — перетяв дискусію Роман. — А деж решта героїв?

Вони проходили якраз коло більшої, гамірної групи, в якій визначався ясний тенорок з виразним львівським акцентом. Барвна група вибухала щораз галасливим сміхом. Центр уваги її становив, — Богдан не вірив своїм очам — Базилько, продавець цигарок на Ринку і товариш його дитячих забав. Базилька флянгували дві жіночі постаті питомого вигляду, які годі було назвати дамами. Вони були так само підхмелені, як і він, і переплітували вибухи сміху з його дотепів рясними потоками сліз жалю. Базилько догля-

нув групу проходячих і раптом, заточуючись, вирвався споміж своїх приклонників і із словами:

— Зачекайте, селепня! Мій колега йде! — рушив просто на Богдана.

Він став два кроки перед своїм товаришем і комічно прибираючи військову поставу, зарাপортував:

— Мельдую послушно, пане подхоронжи: капраль Баліцкі, звани Базиль, заасентерований до Дивізії!

Коли Богдан залишивши своїх, які станули на боці, приглядаючись сцені, підійшов з витягнуною долонею в бік Базилька, цей останній замахах раптом руками і вказуючи на заквітчаного, величезного лева на грудях, гукнув:

— Не так раз-два, фраер! А де твій, той-во — показав на відзнаку — жовтий пес? Гуляєш з нами? ні?

— Базильку, — сказав стримуючись Богдан, якому стало прикро і соромно. (Якраз усі мусять бути свідками цієї сцени!) — Базильку, є різні справи...

— Га? Різні справи? То значить, ти не фалюєш з нами? Ти? — раптом немов втративши все похмілля відразу і ставши просто, сказав ще вищим тенорком Балицький.

— Ах, ти того не розумієш, Базиль! — давним тоном вожатого дитячих забав засичав Богдан. — Не розумієш!

— Ну, йо! Не розумієш! — і собі гострим тоном, з якого вивітрили вже останки хмелю, рубонув Базиль. — Не розумієш! — повторив іронічно. — На то я за дурний! А на то, щоби розуміти ті всі фраерські кавали, що ти мені гітар крутив, там на Вірменській, то я був мудрий, йо? Ті всі: „Січові Стрільці“, Крути і листопади! А нині Базиль фраер, нині Базиль дурний...

— Василю, — пробував щераз Богдан, для якого прості слова колишнього товариша раптом стали нестерпно болючі, — Василю...

— Німа „Василю“. Німа! Скінчилося. Ну, будь блят, Дусек, най буде! Най я буду фраер. Я і ті селепи там! — показав рукою позад себе, де чекала його група вишиваних хлопців, міської босячні і його дами. — Шлюс! — Він повернувся круто, немов не бачучи витягнутої руки Гарана і знову заточуючись пошкандибав назад. За хвилину з гурту було чути вже його спів, від якого вуха в'янули:

— „Ми з Галіції фрайвілікі, не пуйдзєми на англікі...“

Всі ніяково мовчали, і перший Роман запропонував піти відшукати Рудича.

Анатолія не вдалось відшукати. Він, мабуть, десь зарився у нутрі якогось вагону і, до речі, слушно! — подумав Богдан, який не міг ще прийти до себе після сцени з Базильком, — на Анатолія, на „Обуха” не один шпіцель гострить собі зуби. Вони покинули шукати товариша і попрацювавши коротко ще раз з Романом та другими, пішли в сторону трамвайної зупинки. Роман не говорив вже нічого при працянні, але його потиск руки був теплий і прихильний, а останнє „до побачення” таке як щодня.

Потяг рушив, коли вони йшли вже поволі до виходу. Замахали білі хустинки. З усіх грудей рвонуло в літній вечір грімке: „Слава!” Позаду них і боку вагонів, що якраз рушались, гримнула пісня.

— Ну, колего, — почув за собою голос Богдан, коли він ждав із задуманими дівчатами коло зупинки — як думаєте тепер: чи здобудемо Україну тільки пістолею і лісом, чи також і комісником та крісом?

Вони оглянулися. За ними, коло зупинки, стояв меценас Іван Будницький, усусус і давній член УВО, а тепер один із керманічів Військової Управи. Він нераз відвідував Богдана в його бюро полагоджуючи справи клієнтів своєї канцелярії і нераз ставляв йому подібні питання. Богдан поглянув у мудрі, вицвілі блакитні очі старого вояка і задумано сказав:

— Сам не знаю, докторе. Здається, що одним — і другим.

Р О З Д І Л 10.

ПОРАДИ ІНЖЕНЕРА НЕВОЛІ

Дзвінок телефону на столі задзвонив гостро і настирливо. Секретарка поглянула допитливо на Гарана, а на його знак, перервала стенографування і підняла слухальце.

— Не дають ніяк докінчити цього проклятого річного звіту — нетерпеливився, ходячи по кімнаті нервовими кроками.

— До вас, — подала чорну трубку секретарка — якийсь пан Неволя, чи Недоля.

Богдан перескочив думкою від звіту до справ зв'язаних із прізвищем інженера Неволі. Знову буде чогось домагатися, з тою його проклятою гуртівнею заліза. Але треба обережно. Про зв'язки Неволі з Пелчинською вулицею, обласний говорив зовсім недвозначно. А ще й недавно дзвонив якийсь гештапівець в його справі...

Тому його голос мав всі прикмети прихильности, коли він приклав слухальце до вуха:

— Доброго здоровля, інженере! Тут Гаран. Що там, знову якісь клопоти з залізом?

— На цей раз ні — відповів глибокий баритон з телефону і Богдан виразно побачив перед собою худощаве, рішуче обличчя Неволі. — Клопоти є і то різні. Але я маю до вас іншу претензію...

— Зачинає бути цікаво — подумав Богдан і дав знак секретарці. Вона швидко позбирала свої причандали і тихо вийшла з кімнати.

— Так, — продовжував темний голос, — я хочу вас... — Богдан чомусь стримав подих — я хочу вас запросити на горілку, друже! До мене, насьогодні, вечір. Поговоримо, вип'єм, закусимо... Це вже, здавна я повинен був вас запросити.

Несподіванка була велика. Богдана не раз запрошували його інтересенти і він звичайно приймав запрошення. Але

Неволя? Ще й до того не до ресторану, але до хати? Щось тут чути — подумав насторожившись Гаран, відповідаючи тим часом голосом, в якому не було чути нічого, крім приємного здивування:

— На горілку? мила вістка, інженере. До того я завжди готовий. Буде більше товариство?

— Навпаки. Я не хотів би собі псувати вечора маючи нарешті нагоду порозмовляти з вами троха. А ви не журіться — з Неволею не будете нудьгувати, хе-хе... Отже — гемахт? що друже?

— Гемахт — відповів весело Богдан, намагаючись надати своєму голосові якнайпривітливіше звучання, а одночасно глибока морщина появилася на його чолі. Поволі відклав слухальце. За хвилину підняв його знову і накрутив число крамниці „Союзу”, де працювала бухгалтеркою Міра.

— Слухай, Мірко — заговорив швидко, коли у телефоні почув знайоме, щоденне: „Союз. При апараті Валицька”. — Не підемо сьогодні до „Одеону”. Маю справи.

— Важне? — почулось у відповіді дзвінким дівочим голосом, в якому не чути було ні однієї нотки розчарування. Вона ніколи не дасть по собі пізнати дрібних прикростей — подумав з приємністю Богдан, відповідаючи тимчасом: —

— Важне. Може навіть і дуже важне. До завтра, Мір.

— До завтра, Дуську — відповів голос у слухавці і Богдан положив трубку.

Він натягнув пальто, на якому видніла широка, чорна пов'язка жалоби, на лівому рукаві, і подавши ще в міжчасі кілька інструкцій своєму заступникові, вийшов.

Падав великий, лапатий сніг і Гаран підняв комір пальта крокуючи мокрими хідниками в бік вулиці, де жив Неволя. На бічних вулицях було тихо і темно. Богданові надлетіла виразна до болю думка про свіжу могилу на цвинтарі, що виросла кілька тижнів тому з написом на простому, дубовому хресті: „Ярослава Гаран, 61 років”. Старша пані померла тихою осліпінням, коли перші клинові листки падають з дерев, і коли морозні ранки віщують прихід твердої зими. Її зморене роками безпритульної людини без пашпорту за большевиків серце не довго тішилось віднайденим сином. Лікарі наказали віддати її до шпиталю, де й щодня її відвідувала Міра з Богданом та Дорою. Одного пополудня Богдан, зайнятий у бюро, не зміг вирватись навіть на хвилину відвідин, а старша пані слабим голосом, що його переривали

що хвилина атаки душности, довго говорила з Мірою, тримаючи її долоню в руках.

— Будь добра для нього, дитино, він не злий хлопець, я його знаю добре. — Сиві очі старої жінки дивились в лискучі зіниці дівчини, які так нагадували її власну молодість. Вихудла рука гладила довгі пальці Міри:

— Правда, що будеш добра?...

Коли наступного пополудня вони прийшли у двійку і Богдан відкрив двері шпитальної кімнати, вони побачили, що — місце матері порожнє. Дві хворі, що лежали поруч, немов винувато поспускали очі.

— Нема вже Ярослави Гаран — щераз подумав Богдан, бачучи знову візію засніженої могили. — І якої біди я тут сиджу?

Становище в місті і в цілому краю було щораз важче. Егзекуції чергувались із вивозами на роботу, арешти падали щораз частіше. Від часу виїзду Анатолія зв'язок рвався щораз, а пані Грець теж не знала багато. Два тижні тому постійний зв'язковий Богдана, молодий студент і урядовець „Апотекенкаммер” пропав безслідно. В білий день забрали його озброєні в пістолі люди з бюро, всадили в авто і кудись повезли. Чорт знає, чи свої, чи чужі? — даремно старався розв'язати загадку Богдан. — Але найгірше сталось передвчора.

На помешкання Богдана прийшли вечером якісь два чоловіки, подали правильну кличку і зарекомендували себе як прибулі із Сходу, переїздом лише на одну ніч. Другого дня вони мали від'їхати далі на Захід. Ранком, переспавши, вони надягли куртки і чоботи і з виглядом нічому непричасних дядьків, попрацювавши з Богданом та подякувши за гостину, вийшли. Все було б добре — якщо б не те, що вчора меценас Будницький немов мимоходом повідомив Богдана про отриману з кіл Комітету вістку про арешт двох якихсь визначних членів Організації, серед білого дня на вулиці. Чорт знає, що то все значить. Трохи прикро, — а ще до того це запрошення Неволі. Що той чортівий інженер може хотіти? — подумав Богдан натискаючи дзвінок на дверях, на яких висіла німецька візитка з написом: „Діпл. Инг. Б. Неволя, Імпорт у. Експорт”.

Господар був сьогодні дійсно симпатичний, і Богданові прийшла думка, що він власне ніколи не підозрівав цього понурого інженера в такій йовіяльності. Він витягнув ма-

буть заздалегідь приготовані холодні закуски із буфетової шафи, з блискучої батареї вибрав пляшку сливовиці („Бережись — пекольно міцна!” занотував в пам’яті Богдан) і запросив гостя запасти в глибокий шкіряний фотель напроти. Початкова розмова велася коло справ зовсім нейтральних. Говорили про нові фільми, про футбол і Богдан вже був майже певний, що йдеться таки про зовсім звичайне, куртуазійне запрошення для реваншу за віддані урядові послуги, коли раптом Неволья зійшов на більш особисті тори:

— Знаєте, мені роблять велику кривду!

— Вам, інженере? — здивувався чемно Богдан, якому вже таки добре шуміли в голові випивані в гострому темпі чарки міцної сливовиці.

— Знаєте добре, в чому справа — перетяв інженер — ах, ці вічні поголоски про мою роботу... ну, знаєте... А до речі, я лише стараюсь людям помагати.

— Боже мій! — подумав Богдан — тепер лише тримай язик за зубами. Увага, до чорта з тим шумом у голові. Не дивитися на лямпку. Це тільки одна лампа. Не дві! Не дві!

— Випиймо — простягнув чергову чарку господар. — Щоб в хаті не журились!

— Щоб не журились! — погодився Богдан. — На здоровля!

— А вам, теж треба уважати, щоб не журились. У вас наречена, правда?

— Увага, починається! — сигналізував нервовим центрам мізок. — Тепер щось починається!

Але інженер перескочив знову на іншу тему:

— Всі говорять, що я людям шкоду приношу. А це неправда: ніхто не знає, скільки я поміг. І вам хотів би. Але ви в моєму resortі не маєте нічого до діла, хе-хе, — засміявся, підносячи чергову чарку Неволья. — Радше ви, допомогли мені. І я вам вдячний. За ваше здоровля...

— За ваше, інженере — посміхнувся криво Богдан. (Чого він, до чорта, хоче?)

— Чули ви про арешт тих двох? Ніби сватки, ніби собі такі селяни, а насправді провідники. Ах, як я не люблю цієї голоти! — засичав інженер. — Але що вас це може обходити...

— Ось тут, ось тут справа! Значить, він знає. Встати і рубонутти, чи... Сиди!

— Знаєте, а СД знає, звідки вони вийшли і де, мабуть, ночували. Мюллер казав мені, що знає. Десь в околиці Єзуїтського Городу. Ах, необережні люди! Але їх покищо не чіпають. Може, ще більше всиплеться.

Настала мовчанка.

— Так, — відіззався знову інженер. — Ви щось не в настрої сьогодні. Вип'єм?

— Ах, інженере, я ще сьогодні мушу вернутись до хати, а це досить далеко. В околиці Єзуїтського Городу — твердо сказав повстаючи Богдан, дивлячись просто у чорні очі Неволі.

— Ах, так? Це далеко. Але я вас підвезу машиною. Но, ваше здоров'я, друже і не згадуйте погано Неволю... — говорив господар, встаючи й собі.

Вже на сходах він затримався і положив руку на плече гостя.

— Ви з меценасом Будницьким бачитесь не раз, що? А що він розповідає вам про Дивізію? Не цікавить це вас, що? О, там бракує ще багато здібних людей. Вас це не цікавить? — повторив щераз Неволя.

— Більше, ніж думаєте, інженере, — намагаючись іти просто відповів Богдан.

Мотор загув і вони рушили. Під кам'яницею, в якій жив Богдан, авто затрималось. Інженер без будь-яких вказівок заїхав просто під браму.

— Ви ж самі казали: в околиці Єзуїтського Городу — немов виправдуючись сказав Неволя, а в голосі його зачулось щось немов тон легкої іронії.

— Но, не згадуйте лихом Неволі. Часом і він комусь може. А навіть і дасть добру пораду...

— Дякую. — поволі відповів Богдан. — Дякую за гостину і за пораду, інженере.

— О, щось теж — сідав вже в авто Неволя. — Щось теж! Я ж вам нічого не сказав.

Світла ліхтарів машини блимнули на мурі сусіднього будинку, коли авто скручувало за ріг.

— Міра зажуриться — подумав, спершись на мур Богдан. — Але, нема ради. — За ним поволі захлопнулась важка залізна брама.

Р О З Д І Л 11.

„ЧЕРВОНО-КАЛИНОВИЙ БАЛЯСТ”

Па-та-та, па-та-та, па-та-та настукують на споєннях рейок важкі колеса швидкого потягу Краків-Берлін. Ритмічно колишуться в такт вагань розколисаних ресорів голови дрімаючих у переділі товаришів подорожі Богдана. Він, не може заснути. За хвилину буде кордон „губернаторства” і Райху, і треба буде давати до перевірки документи. Так дивно погодитися з думкою, що всі папери в порядку, що на цей раз переїздитиме кордон в швидкому поїзді, що документи непідроблені і що в його багажі нема ніякої нелегалщини. — Документи в порядку, — всміхається вдумці Богдан — та якіж це документи? Ось, цей білий папірець, в якому стоїть написано, що Богдан Гаран, геборен 1916 ін Лемберг, зголосився до СС Шюцен Дівізіон Галіцієн і що він їде до вишкільного табору. Так само, як ось і ці два молоді хлопці з підльвівських Винник, цей високий пан з поставою англійського джентельмена і з довгими пальцями піяніста, (як він себе назвав на двірці: Грозбецький чи Громецький?). Він теж якось так виглядає, як хтось із „своєї паки”, оцей старший дядько з довгими вусами, і нарешті ці два кріпкі гуцули. Весь багаж цей — напившиися дещо на розгрівку — бо ж на станції було так холодно, це зима — спить тепер у теплому „вермахтс-абтайлю” і нахрапує таки зовсім солідно. Буде знову музика — якось без суму подумав Богдан нагадуючи довоєнні часи в школі польських підхорунжих, якої не дозволила закінчити тюрма.

Міра не плакала на двірці. Її сльози вилилися вже мабуть всі передтим, цього довгого пращального вечора, коли вони порядкували спільно Богданові папери і складали його речі, що з ними він їхав до війська. Вона сказала: Я і так знала — і по її лиці потекли два струмочки сліз, а тонкі пальці крутили безцільно якусь призначену на спалення знім-

ку. — Я так і знала, Дуську, повторила вона щераз на двірці — коли вже прийшов останній момент, а грубий німець у червоному поясі через плече вигукнув: „Анштайген, бітте! Тюре шліссен!”

— Але, може, там будеш безпечніший, ніж тут — вишептала затискаючи щераз рамена на його шиї в останньому поцілунку. Пані Грець, Дора і Володька та Парковський замахали хустинками, потяг засвистів і вечірне небо з блідими зорями почало виходити зпоза півокруглих склепінь стаційної галі. Забілів ще годинник угорі на стіні, потяг свиснув щераз і вже замаєчили посеред тихого зимового вечору вежі міста.

— Ну, що ж, прощай Львове! Щераз не захід — сказав стоячий коло вікна пан з руками артиста, коли вже зникли зовсім білі хустинки пращальників, що підбігали десь далеко на пероні за потягом. — А кудю ж прийдеться вертатись знову? І чи взагалі прийдеться?

— Цікаво, — оглянувся на нього Богдан. Цікаво: він думає те ж, що і я. Але нічого, власне, дивного. Він же ж в цьому самому становищі і я ж бачив його вже там у лікаря, де нас так швидко визнали „здібними”. Підстаршини в „Ергенцунгсамті” миттю виповнили потрібні карточки, втягнули в картотеку і — Богдан подумав, що якщо він вийшовши звідтіля захотів би роздуматись — то вже буде дезертиром, пропало. До тих усіх смертних кар, що я їх собі на протязі останніх двох років заслужив, дійшла б і ще одна — за дезерцію, перед дулами рушниць складеного з співвоєків езекуційного плютону.

Прощальні візити не зайняли йому багато часу. В б'юрі, німецький „ляйтер” подивився на нього з деяким здивуванням і пробурмотів: „Нна я, зі віссен ес бессер...” і нагадавши собі про свої офіційні обов'язки, урочисто встав та виструнчившись перед письмовим столом, потримав двохвилинну промову про „європейське завдання Галіцієн” та вірність фюрерові, що нас визволив з-під большевицького ярма. Вони обидва знали вартість цієї комедії, але знали теж і її необхідність, і щойно скінчивши офіційну частину, ляйтер поліз у долішню шухляду стола, витяг звідтіля пляшку „Гольдвассеру” і, наливши дві глибокі чарки, всадив одну в руку Богданові, а другу собі та припив до нього:

— Ферфлюхте шайсе, Гаран, дас зі вег мюссен! Прост!

Дві-три інші прощальні візити зайняли дальшого пів-дня.

З них найважливіша була у „подруги Марти”, якій Богдан покоротці з’ясував становище і просив зв’язатися коли буде можна з проводом, та подати йому умовленим кодом зв’язок до „своїх людей” у дивізії. Після розмови з Мірою Богдан був вже готовий до виїзду. В „Ергенцунгсамті” його назначили, як колишнього польського підхорунжого, командантом невеличкого транспорту, який тепер так завзятуще виспівує соннім храпом мельодії „Нової Європи”.

Коридором йшла жандармська стежа з великими півмісяцями на грудях і Богдан нагадав про зустріч з таким же жандармом два роки тому, після свого прибуття до Львова. Мало що не дістав німець, тоді пару куль з „вальтера” в живіт і то задармо — подумав Гаран, нагадуючи одночасно що „вальтер” лежить тепер у валізці на полиці між іншими речами. Але ж тепер я є „вермахтсангегеріге”, чи навіть більше: „Ваффен СС” і ніхто мене не чіпатиме. Чи не комедія?

— Ваші подорожні папери, будь ласка — відсунув двері переділу жандармський підстаршина. Товариші розбудились і з просоння витягували поскладані „маршбєфелі”. Першим подав документ Богдан. Нема ж чого боятися, це ж ніяка „липа” — заспокоював сам себе, — все „грає?”

— О, ви їдете до вишкільного табору — усміхнувся жандарм. Другий дримав байдужий на коридорі. — „Фрайвілліге”, я?

— Фрайвілліге — погодився відбираючи папір Богдан і споглядаючи при цьому на свого високого товариша подорожі, подумав: — Та ніби так, але чи я знаю?

Жандарм підійняв руку до шолома і пішов разом із товаришем далі коридором.

— Ой, далеко цисе до того Нидамеру, — натягнувся один із гуцулів. — Щоб їх повікрчувало до лаби, німоту, так далеко легіників везуть...

— Ти, фраєнч полеманий — стягнув з полиці валізу один із винничан — ти ще певно поза своєю полониною світа не видів, що?

Гуцул фукнув через ніс і вхопив зразу противника за обшивку:

— Ти, мой, хоч хло’ зо мнов в згоді жити то полонини не чіпай, бра...!

— Гей, гей, хлопці, на війну ще час! Як тепер всі набой вистріляєте, що вам на москаля лишиться? — нагадав про своє становище команданта транспорту Богдан.

Але підльвівський світовець простягнув вже сам долоню в бік захмуреного верховинця і заговорював:

— Не підскакуй, фраер! Я шпарги не шукаю. Хочеш — вип'єм, тут маю пріма контингентівку. За холеру моцна. Всі п'ють? — широким жестом звернувся в бік малої громади.

Високий новобранець усміхнувся в бік Богдана:

— Вони дадуть собі самі раду. Одна кров. За ваше! — гукнув в бік фундатора, коли пляшка контингентівки що проходила з рук до рук, знайшлась в його долоні.

Потяг стукотів і стукотів, перевалювався лискавкою через безкраї рівнини, рідкі ліси і промислові міста. Надходив вже світанок і лиця товаришів подорожі набирали якихсь жовто-зелених барв, після зле переспаної ночі.

— Зараз буде наша стація, — сказав високий. — Я знаю цей шлях. Нераз їздив туди до Берліну.

Переділ заворушився. Клунки стягались вниз, причісувалося волосся, надягали шапки. Богдан надяг і собі плащ, та мимоволі погладив рукою чорну пов'язку на лівому рамені. Він зловив на собі допитливий погляд товариша і непитаний сказав:

— Мама.

Високий спочутливо і виrozumіло хитнув поволі головою.

На стації було порожньо в цю ранкову годину, і лише черговий підстаршина в СС-івській уніформі вийшов з сторожної кімнати, переглянув документи і сказав пождати кілька хвилин на вантажну машину, яка зараз має прибути, щоби забрати новобранців до вишкільного табору. Дійсно за кілька хвилин Богдан зібрав вже свою громадку коло вантажного авта та наладував її на п'ятформу, самому сівши до кабіни шофера, щоби дещо засягнути язика.

Шофер, якийсь унтершарфюрер з неможливим діалектом, прийняв охотно цигарку, закурив, натиснув спрягло і газ та рушив небезпечно швидко по асфальтовому шосе. Він понюхав з насолодою дим з закуреної цигарки, подивився в бік сидячого коло нього Гарана і запитав своїм альпійським язиччям:

— Ду кіммст я амой фом Галіцієн? Біст а галіцієр, нет вар?

— Що до чорта? — обурився Богдан — що до чорта? То й тут ці „галіцієри”, і тут не признають нашої національності? А я думав, що це лише панове в дистрикті...

Він повернувся в бік баварця і своєю вивченою німецькою мовою відповів!

— Зі зінд айн баєр? Правда, що ви баварець? А може, німець?

— Кік а мой! — обернувся запитаний, натискаючи сильніше газ, так що машина вихром понеслась по закруті, доторкаючись майже рова. З-заду застукали занепокоєні пасажири.

— Певно, що я німець. Але, я баварець теж. А про що йде?

— Ну, так і ми. Ми українці, народжені в українському краю — Галичина. Ферштеєн зі? Українці. Кайне „галіцієр”.

— Гібтс дес а? — здивувався добродушно вже успокоєний підстаршина. — Дес гоб і нет гвуст. Галіцієр — це є українці! На, зо вас!

Під’їжджали до розташованих посеред смеречини і пісків, широко розсипаних і похованих у лісі бараків і цегляних будинків. На цементовому майдані перед будинком, де як казав шофер, містилось персональне бюро для новобранців, він стримав машину і прийнявши ще одну цигарку від Богдана, простягнув йому руку.

— Без урази, молодий чоловіче. Дет гоб іх віркліх нет гвуст! — І тут його очі засіяли приязною іронією: Бажаю приємности. Філь шпас, камераден!

Товариші подорожі згуртувались коло Богдана, розглядаючи оточення. Всюди проходили вояцькі постаті, рядовики і підстаршини, гостро салютували піднесенням вгору рамен проходячих старшин у тарілкових шапках з чорним околишем. Нараз один із винничан гукнув:

— Аво, аво, дивіть тут! Лева має — і показав на вояка, що кудись спішив несучи на лівому рамені якийсь невідомий їм прилад. На рукаві в нього жовтів на блакитному щиті лев. Вояк побачив рух новоприбулого і приязно помахав рукою.

— Ну, йдем, хлопці! — хотів якраз сказати Богдан, коли раптом зза бараку почулися по асфальті важкий ритм кроків багатьох підкованих чобіт, а якийсь, немов знайомий голос, вигукнув на все горло, розтягаючи склади слів:

— Сот-ня! Піііс-ня!

Важкі чоботи вдарили ще більш ритмічно а зза бараку появились перші трійки відділу, що вертався мабуть із ранкових вправ. Вояки одягнені в зелено-брунатні маскувальні одяги, зрівнялись якраз із стоячою на хіднику коло будинку групою, коли з горла „запівайла” десь із середини рядів, понеслось:

— Розпрацався стрілець із своєю ріднею...

— Три! Чотири! — гукнув голос підстаршини, і вся сотня вдарила:

— Від’їжджає в далеку дорогу...

Група цивілів стала, немов закам’яніла. Старшина, що минав їх якраз, махнув теж в їх бік рукою, усміхаючись. Стоячий мов вкопаний в землю Богдан, пізнав — не вірячи власним очам, у ведучому відділ невеликому командиреві з машиною пістолею на рамені... Анатоля Рудича — „Обуха”. Цей, проходячи, звернув голову в бік товариша і його групи, та махнув щераз рукою.

— За свій рідний край... — грімкі слова пісні летіли із відкритих ротів стрільців, що йшли замарані болотом і піском. Матовим полиском миготіли синяві дула кулеметів, шаруділи скриньки з муніцією. Покриті маскувальним полотном шоломи хиталися до ритму кроків. Останні ряди минали новобранців. Від них неслось в сіре, чуже зимове небо, немов визов, немов заперечення усіх „галіцієр”, во-яцьке крилате слово:

— ...За стрілецький звичай,

Ми йдемо в бій за свою перемогу!

— Так, а я називав це „червоно-каліновий баяєст”? — подумав Богдан, і попростував на чолі групи в бік будинку.

ЧАСТИНА ДРУГА

ЗАЛІЗО КУЄТЬСЯ

Р О З Д І Л 1.

АЛЛЕС РАВСТРЕТЕН !

Розпечений до червоного, пронизливий звук сюрчка свердить мізок наскрізь. Він вкручується неначе тортуруючий паль у уха, до болю вдирається з вух під повіки і пече, зовсім неначе пече, коле під повіками сяйвом запаленої електричної лампи. Ах, спати, спати! Накритись з головою і повернутися щераз, бодай на мить, поміж темні, безкраї простори сну без мрій і візій, сну втомленого вовка, якого ганяли мисливі весь день, заки він добіг до своєї печери і там заліг. Ах, спати!

Ні — пропав сон. Це ж запалено світло тією ненависною людиною без обличчя, без персонального образу, людиною, яка якраз тепер, запаливши світло в кімнаті, виходить на коридор, звідкіля за хвилину знову понесеться проклятий сюрчок і грімке:

— Аллес авфштеен! — що рознесеться глухим відгомном по цілому коридорі. Нема сенсу прикладати щераз голову до подушки, нема сенсу пробувати запасти щераз, хоча б на секунду, в безвість нереального. — Ти ж старший кімнати, і ти повинен встати першим — шибает крізь голову Богдана, і він скидає швидко ноги на долівку, стрибаючи еквілібристичним, вже вправленим рухом з горішнього поверху ліжка.

— Швидко, хлопці, швидко! — принаглое, сам зіваючи від вуха до вуха, Богдан. — Знаєте ж, що на пляні служби сьогодні „геленда“, то треба буде звиватися взяти муніцію, кулемет... Швидше, швидше!

Вмивальня повна. Роздягнені до пояса бризкають на себе струмками води, голяться перед обламками дзеркал, хто ніжніший і чия шкіра не переносить холодної води, заздалегідь приніс у їдунці вифасовану каву і нею тепер намочує та намилує обличчя.

Швидко, натягнути сорочку, і бігом до кімнати. Уніформа вже на хребті, тепер, раз-два, влити в себе гарячу, принесену вже сьогоднішнім черговим, каву, та ковтнути шматок хліба з солониною (дай Боже здоров'я Мірі за пакунок!). Тепер іще швидко другий шматок до футляру протигазу (хіба ніякий чорт не шукатиме там нічого сьогодні?), потягнути ще кілька димів цигарки, надягаючи в міжчасі плащ, патронташі на поясі з багнетом і лопаткою, і вже зараз будемо готові... Ой, коби ще встигти, заки ще проклятий „Уфавде”, черговий підстаршина, засюрчить і гукне „Аллес равстреттен!” — що? вже було „фертіґмахен”!? А, до чорта, то я таки цієї цигарки не скінчу сьогодні! Зараз, де той шолом? Віддай до холяри, та то мій, а не твій, де твої очі? Ще один погляд на ліжку — здається, добре застелене, але той чорт і так розкине, як захоче, хоч би ти в ліжку дошку клав — де, до наглої крові, хтось ухопив мій карабін — ах, то ти, Юрку, вибач, знаєш...

— „Аллес рравстреттен!” — дрижать лампи на коридорі. Сьогодні черговий має не слабкий голос.

Роєм вибігає з кімнат, неначе сірі шершні, вояцька маса. Поки вони вставляються в порядку, треба ще скочити нам у трійку з Юрком і Юрою по кулемет, муніцію і ґурти набоїв. Ось вже видають: швидше, швидше, там вже „шпіс” вийшов на площу перед бараками, бігом стрибаймо, ми ж перша трійка, ми ж „МГ-труп”!

— Щось сердитий нині, сучий син! — чує Богдан проціджене крізь зуби з першої трійки. — Буде румба!

І дійсно, „румба” починається. Ще заки курінний з'явиться з-за бараку і відбере звіт, зібрана в рядах на площі сотня тричі промірить своїми тілами цілу ширину майдану і ганятиме, задихана немов отара овець, сюди й туди.

— „Гінлеген! Авф-марш-марш! Кріхен! Роллен! Гінлеген!” — підриває до бігу, кладе покотом на землю, заганяє сюди й туди сіру масу в шоломах гострий, мов вістря багнета, голос булавного-шпіса. Шпіс — це службова книжечка, вкладена між два гудзики плаща, кашкет перехилений набакир, і білі зуби, що видніють у чимось немов усміх, немов глум. Бистре око виловлює шварцерів, що намагаються триматись середини відділу і таким чином зменшити дистанцію бігів в обидва боки.

— Чортів син! — сапе коло Богдана, на вогкій, трохи припрушеній снігом землі, його товариш із потягу, а тепер, від

кількох тижнів, кімнатний друг — Юрко Грозбецький.

— Нумер йому не вийшов — стверджує урваним півголо-
сом з другого боку, той, що так щиро частував контингент-
тівкою в потязі — тому холера така недобра...

Ряди стоять вже виструнчені в трилаві, немов герлси в балеті. Можна йти хоч з лінійкою і міряти відстань від „фордермана” і мікрометром справджувати „зайтенріхтунг” — думкою всміхається Богдан. На лиці його нема усміху, бо якраз перед його першою трійкою проходить, свердлячи всевидячими чорними очима, триклятий Бергер, нишпорячи за будь-яким неполадком у виряді. Богдан чує зовсім ви-
разно дошкульний, просто фізичний біль в околицях нирок, коли Бергер переходить коло нього і придивляється трійкам із-заду. Може, багнет висить криво, або ладівниця пересу-
нулась? — ластівкою тремтить думка, і всією силою волі треба тримати вільну руку, щоб не скочила поправляти що при поясі. Але ні, все в порядку, шпіс вертається поволі перед фронт відділу, що застиг у позиції на струнко.

— Ах, сучий син... — чує з-позаду облегшене зідхання
Гаран — Ах, сучий син!

Підстаршині, однак, вже, мабуть, „минуло”, і Богдан міг би присягнути, що він, проходячи попри його лаву, моргнув незначно оком. Мовляв: так треба, брате, вір зінд зольдатен!

Звіт не триває довго — зрештою „румба” забрала доволі багато часу, і курінний, що сьогодні щойно знайомиться з сотнею, швидко відпускає Бергера. Звідкись я знаю цю людину — пригадує Богдан. Поморщене, немов сушена слив-
ка, обличчя, веселі, рухливі очка і невелика, хоч строго вій-
ськова постава, кажуть додумуватись, що новий курінний не буде поганий хлоп. Я його десь бачив — примушує свою пам'ять Богдан, коли вони минають вже бараки і по шосе виходять поміж піски і сосни.

— Айн лід! Пісня! — обертається командир і довгим по-
глядом проходить іще раз по своїх людях.

Коли з горла запівайла вириваються перші тони й слова:

— „Маширують дообровольці...” — і сотня підхоплює:

...Як колись ішли стрільці! Сяють їх прапори в сонці...
— обличчя сотенного розпромінюється, сотні морщин розбі-
гаються, малі очка весело блищать, а обличчя повнотою ви-
разу ілюструє дальші слова пісні, що вилітають з уст во-
яків:

...Грає усміх на лиці!

Хто живий, хто живий! — співає з цілих легенів Богдан, і він з радістю хотів би поплескати (що за ересь!) курінного по плечі. Я вже знаю, та це ж Гармідер, цей з Легіону, сидів разом з іншими на Лонцького, і його тоді випустили, як робили Дивізію.

Сотня стоїть вже під лісом і слухає ще короткої урядової промови нового курінного. Слова є невимушені, прості, і якби можна було собі на це в ряді дозволити, вояки заїржали б гамірним сміхом. Сотник знає вояків, військо, і знає, як з ним говорити. Ось він вже кінчає:

— А найважливіше, хлопці, на війні, то абисте знали: ферпфлегунг, легунг і... (сотня притаїла подих — що він скаже? цей курінний, що так до серця рубає їм їх власною, знайомою мовою те, що якраз треба) — фолле декунг! І цього останнього вас якраз сьогодні будуть учити, — кінчає він, коли вже лавою прокотився сміх сотні — А тепер:

— Ахтунг! Штільгштанд!

Чотові і ройові перебирають свої відділи, за хвилину не видно вже лави вояків, що сірою стіною стояла під лісом. Лава розплилась у дрібні, невиразні цятки роїв, що вриваються лопатками в мокрий пісок, стрибають високими понад мокре чатиння, пробігають, замаєні листям і травою, кудись між рідкими соснами лісу.

Коли надходить коротка перерва, і сірі постаті в плащах збираються групками під лісом, є час, щоб перекинутись кількома словами і закурити довго очікувану цигарку. Підборідні ремені шоломів підносяться, з кишень і бляшаних коробок протигазів витягаються нишком шматки хліба, і вояки, тупаючи ногами в підмерзлий пісковий ґрунт, коментують події дня.

— Щось того Бергера сьогодні вкусило, — дивується Грозбецький — Мало коли буває така „румба”.

— Я казав: номер не вийшов — вмішується, потягаючи одночасно дим із цигарки і ковтаючи хапливо шматок хліба, вінничанин Темак. — А може, хвороба, злиться, що прийшов новий курінний, і то українець?

— О, цисе, то й буде — виходить із-за корчів гуцул Юра Бариляк — це, мой, файний чоловік буде. Але штрамака!

— Знаєш його? — запитує Грозбецький Богдана, вказуючи на самотню постать, що проходиться рівним кроком під лісом. Ніхто не сміє ще підійти до нового командира.

— Треба його вінохати — стверджує авторитетно Юра.

— Особисто, ні. Але бачив. Він був в Легіоні, — відповідає, заціпаючи шолом під бородою, Гаран, і він бачить щось, немов вогник, в очах товариша. Вже повертається, щоб сказати щось ближче — але пригадує слова Юри: „Треба його вінохати” — і думає. — Почекаймо!

— А вас — підходить до групки малий, вертливий Малинець, з другої групи — вас, чули? (показує на Грозбецького і Гарана) мають на днях зробити групенфюрерами. Ну, дістану папіроса за добру новину? Бігме! Я чув у шрайбштубі.

Він не має вже часу докінчити отриманої цигарки, бо знову гострі сюрчки підстаршин накликають до збірки.

— Ти був чим? Старшиною в польським війську? — питає, схилившись по кріс, складений з іншими в козел, Грозбецький.

— Підхорунжим. Але не добув до кінця. Останні три місяці досидів — відповідає, вже підбігаючи в бік ройового, Богдан. — А ти?

— Те саме. Але я скінчив школу — вже з рядів, шепотом, закінчує розмову Грозбецький.

Коли, в полудне, належно змаргана і заболочена сотня вертається поміж бараки, вояки з приємністю ловлять запах бараболі і чогось, що має зватись гуляшем. Вони знають, що бараболя буде непомащена і в „мундурах”, що зупа не вискочить поза рангу горохівки — але їсти хочеться і так, хоч гинь! А є ще й дещо у валізіці, і якийсь кусник сала, що його прислала Міра, думає Богдан і ловить себе на тому, що він, власне, цілий день іще дотепер не подумав ні разу про свою дівчину. Коли він, завинувши мокрого кріса в коц (слава Богу, шпіс не збурих сьогодні ліжок), біжить що сили до вмивальні — він намагається уявити собі сбличчя милої. З забрудженої шибки вмивальні всміхаються до нього блакитні очі, і він ревниво обертається на сусіда, що миється поруч, щоб цей своїм поглядом не посягнув на його мрію.

— Ти щось здурів — придивляється йому сусід — До води сміється! Вар'ят!

Знову поспіх, знову „цак-цак”, знову „темпо-темпо”, знову клятий шпіс. На цей раз він наганяє тих з недосить чистими руками, і вони, завернені, з тугою й заздрістю споглядають на щораз більшаючу чергу до ідальні. Заки помиеш іще раз руки, з'їдять селепи все густе, і доведеться вдоволятися самим сосом. Ах, не буду більше поспішати!

Але завернений знає добре, що завтра знову буде він поспішати так само, та що кара стрінула його не за те, що мав брудні руки, але за те, що когось шпіс мусить відіслати при перегляді рук. Нині впав жереб на мене.

— Що маємо на пляні зайнять? — запитує другий вінничанин, Мірко Рутецький, коли вони проходять з Богданом коридором коло шрайбштуби. — Муштра на площі! О, Боже, знову треба чистити мундур як чорт, вечором! — зідхає він — А потім іще наука про зброю і, слава Богу, нема нічого більше!

— Нічого більше — думає Богдан — нічого більше, а що ще можеш хотіти? І так ледве ногами дотягнеш до вечора.

*

— Хто ви такий?! — летить через віддаль кількох метрів питання-наказ ройового, що станув, заложивши руки на плечі, перед виструнченою дванадцяткою. Хто ви такий, питаю! — гарчить він, а його симпатичне, молоденьке лице і ясні очі русявця набирають професійної твердості й злоби.

Запитуваний стоїть на лівому крилі малої групи, і його очі безпомічно глипають з-під набагато завеликого шолома. Він прийшов щойно декілька днів тому, і його приділено, як новака, до цієї теж відносно молодій групи. Старші рекрути всміхаються ехидно і без каплі співчуття. Було нам — хай буде і йому! А потім він знову буде давати другому в крижі, і так то піде. На це є військо!

— Ну, швидко буде?!... — викривляючи обличчя, кидає ройовий.

Богданові трохи шкода малого. Він має не більше від сімнадцяти років, так само, зрештою, як і його мучитель-групенфюрер. Богдан знає — так, як і інші — згори цілий майбутній перебіг вистави, і він хотів би, як у школі, підповісти мученому. Але він на правому крилі, а малий далеко на лівому. Нарешті цей вистогнує:

— Яяя...я називаюся... Орест Штрупчинський.

Все йде за програмою. Ройовий чекав на цю відповідь. Він прикладає долоню до вуха і віддаляючись на кілька кроків кричить:

— Як? Не чую!

— Штрупчинський! — вигукує знову жертва і кидає очима направо й наліво. На поміч!

Ніхто не йде на поміч. Натомість, тепер вже з віддалі десяти метрів чути все те саме:

— Не чууюуюю! Як?

Перша дія скінчена, і режисер та головний актор береться до другої:

— Штрупчинський. А хто Штрупчинський? Банковий директор Штрупчинський?

Минає ще доброї чверть години, доки новий навчиться голосити, як слід, що він: „СС-ваффенгренадір Орест Штрупчинський”.

Ще треба вислухати трохи наруги над тим, що він студент, прийняти до відома, що його бараняча голова виглядає в завеликому шоломі (йому навмисне такий дали в магазині) як... в нічнику, і що взагалі, яка холера його тут принесла?

Коли рій вправляє прийоми і хвати карабіном, малий волочиться позаду, розторощений. Молодий велетень-мучитель добиває його:

— Ти думав, що тут будеш на білому коні їздити, га? — і прошиває розбиту морально жертву останнім словом, квінтесенцією погорди:

— Студент!

Завтра малий піднесеться на духу — думає Богдан. — А за місяць буде торощити рекрутів, що прийдуть після нього, аж гай буде гудіти!

Наука про зброю не є найгірша. Можна спочити на хвилину на стільці, коли підстаршина-німець розкладає зброю, можна дещо всміятися з усіх цих „мармеляде-айнріхтунг”, „цапкен”, „лемге”, що їх мнемотехнічна інвенція хлопців повідумувала, замість питомих німецьких назв. Але коли прийде до складання і розкладання зброї, варто подивитись на гуцула Юру Баріляка. Його пальці пестять синяве дуло кріса чи кулемета, і він, дивлячись на стелю, чи навіть із зав'язаними очима, розмонтовує і складає холодний метал в рекордовому часі.

— Ніхт шлехт, ніхт шлехт — квакає вдоволено грубий унтершарфюрер, а рука Юри гладить пестливо замок зброї: Ах, коби так кріс та в полонину! В Маришевську, під Шпиці...

— Равбшюце гвезен? — питає вирозуміло німець. Юра не знає, про що питають, але він киває з усміхом головою.

При апелії дають пошту, і шпіс роздає листи. Нема сьогодні для мене нічого... Але завтра Міра, певно, напише. Листа не було вже три дні.

Вечором, коли вже вичищено всю зброю, поскладано в „кістку” одяг, черговий зробив порядок у кімнаті, почистив усі всюди, видмухав весь порох і бруд, так що навіть за електричним контактом не забрудиш білої рукавички, Богдан лягає передостаннім. Під вікном хропе вже Темак, щось вже мимрить крізь сон Рутецький, постогнує Бариляк. Богдан усміхається, лягаючи, до малого Ореста, який сьогодні матиме вперше службу чергового кімнати. Малий весь тремтить і проказує слова звіту, який він має сказати підстаршині, одночасно оглядаючи ще раз всі кутки.

Ось вже сюрчок. Тепер виприсни з кімнати, малий, і стань на струнко перед дверма. Коли почувеш по коридорі гучне: „Штубе абнаме!” — закрій двері за собою і чекай у кімнаті, поки з’явиться громовладний Юпітер, черговий підстаршина-уфавде. Малий лепече:

— Штубе ахцен міт цвельф ман белегт. Аллес ім бетт, штубе герайнігт унд...

Око громовладця пробігає блискавкою по кімнаті. На хвилину воно спочиває на відрі повному червоного попелу з брикетів, і щось блискає в очах під шоломом. Власне кажучи, треба було б копнути відро чоботом, щоб весь червоний попіл розсипався по свіжо вмитій долівці. Але в кантині чекають інші підстаршини, і треба ще й там зробити службову інспекцію. Він повертається до дверей. Непритомний із щастя малий не вірить своїм вухам, коли чує:

— Гуте нахт!

За хвилину світло вже погашено, і Богдан думає, що день вже закінчений. Ще тепер швидко кілька слів молитви, справді не маю сили помолитись. Пробігають відірвані слова: Отче наш — мамі вічний спокій і Мірі все добре... і всім, що полягли... надходять якісь зелені кола на фіялковому тлі... зараз засну... І остання думка: цікаво, чи спить тепер Роман?

РОЗДІЛ 2.

36 ГОДИН

Роман Денисюк не спить. Він заснув би тут, в цьому білому сніжному пухові, що видмами замів весь невиразний нічний простір, що майоріє перед ним. Там, де небо зливається з сірими силуетами гір, ціл' їх сьогоднішнього нічного маршу. Там десь біля підніжжя верхів вони займуть становища і чекатимуть наступу другої вишкільної сотні, що маркуватиме атаку. До гір іще так далеко!

Мороз щипає гостро, і надходить думка про трикотову „комінярку”, що спочиває в кишені. Варто б загірті вуха. Але нема часу. Подана півголосом спереду команда: Авф! — підриває Денисюка з білої снігової лежанки.

Ууууу — свистить, шумить вітер повз шолом, коли лиш підвестись трохи над землю. Чисте поле відкривається. За ними лишилися касарні, містечко з притемненими вікнами, тихі вулиці й гавкіт галасливих собак. Пізнім вечором вийшла підстаршинська сотня дивізії, що перебуває тут на вишколі в цьому підальпійському місті — на черговий нічний марш та польові нічні вправи. Роман пригадує слова вишкільника — німця з Гайделяґру — коли при пиві в кантині він згадував про твердість військового вишколу:

— Гартес лебен гір? Тверде життя? — щиро чудувався чорний, високий обершарфюрер з нервовим тиком (пам'ятка від шоку після вибуху гранати). — Пожди, милий друже, до часу, коли тебе пішлють на підстаршинський вишкіл! Там будеш плакати лише двічі на день: коли встатимеш ранком і згадаєш, що маєш перед собою цілий день, а вдруге, коли увечорі лягатимеш і подумаєш про те невідоме, яке може принести ніч.

— Мав рацію, німака — думає з признанням Роман. — Дають, чортові сини, в крижі, як книжка пише. Вже думали, що сьогодні заснем після цієї вічної екзерцирки та

чищення зброї — але дали лише дві години сну і знову гонять, німота.

Він без образи згадав гострий сюрчок чергового, прокльони товаришів із кімнати, поспішне вскакування в уніформу і виряд, та нічний мороз, що струшував їх, коли за кілька хвилин стояли в темряві ночі на кам'яному подвір'ї. Муніція для вправ, кулемети, коротенький звіт старшинам, і вже тихо, без пісні, мов духи, маршує відділ по засніжених вулицях. Тамті ще сплять — думає не без сатисфакції Денисюк про залишених у касарні друзів з другої сотні. Але зараз вас побудять, почекайте. Хто ж би наступав на нас?

Ідуть шляхом, забезпеченим маршем, гусаком у віддалі кільканадцяти кроків один від одного, боками шосе. Щораз прилітає спереду подавана один одному чергова команда, і всі, немов за подувом вітру, кладуться мерщій у сипкий, морозний сніг, встають знову, падають, скочуються в придорожні рови. Ніс і вуха печуть, і дуже хотілося б закурити.

— Панцер фон форне! — надлітає притишена команда спереду, і весь ланцюг стрільців западається в рови, немов здмухнений.

— Авф-марш! — і знову сірі тіні підбігають від одного телеграфічного стовпа до другого.

Наршеті становища зайняті. Становища — всміхається в темряві Роман. Всі ті майбутні становища — це лише чисте поле, перекраєне насипом шосе, та кілька корчиків коло насипу. Вони вже вдоволені, що бодай закінчився марш і охоче викидають польовими лопатками брили снігу, розбудовуючи лінію ровів рівно з насипом.

— Бодай чоловік загірється — воркоче малий Зенек Коробка — Батяри, витягають хлопа вже третій раз на ніч. Нагла кров!

— Тобі фест не треба копати — іронізує велетень побіч нього — раз махнеш і вже сидиш з головою в дірі!

— А, заткайся! Маєш цигаро? — неохоче відповідає, забиваючи долонями об плечі та підскокуючи в темряві, Зенек.

Гурти до кулеметів лежать приготовані під рукою. Сринька з муніцією теж. Другий і третій стрілець мають добрі становища, вся група захована так, що й чорт не побачить і. власне кажучи, можуть вже ті напасники надлазити. Старшина проходить понад становищами, і Роман, хоч не бачить його обличчя, але міг би присягнути, що оберштурм-

фюрер Ганке буркнув під носом: „гут!”. Він лягає в своїй дірі і втискається весь у сніг, ховаючись від вітру.

— Колись будеш мати ревматизм — прилітає разом з вітром тихе глузування Зенка.

— Ти нині добрий на язик — відповідає добродушно Роман. — На, маєш цигар, сиди тихо. Але з рукава кури! Я не буду потім пити за тебе!

— Ну, добре, добре — муркотить товариш. Все втихає. Вітер вис, свистить.

Кругом нема нікого. Все скрито в снігу, і Роман задумується. Власне кажучи, все йде за програмою. Перший вишкіл в Гайделяґрі, далі Нойгаммер, висилка на цей підстаршинський вишкіл. Потім прийде певно офіцерська школа — думає без радості, але й без неохоти Денисюк. Дадуть нам там бобу ще раз. Але, чи ж я сам того не хотів? Вони нарікають теж, ті всі, що лежать тут вздовж шосе коло мене, але що ж має вояк робити? Проклинають цю, як її там — Військову Управу, кленуть на вишкільників, щодня дражнять себе: Чи я тобі казав іти? — але тягнуть! І то тягнуть добре — вдоволено думає Роман. Не любить нас німота, але вже трохи шанує. Щоб тільки менше тієї бляхи на „вельтаншаунґових” лекціях! Але й це треба перенести: задармо не хочуть учити. — Як там тепер Богдан? Добрий пророк з мене — всміхається Роман. Писав вже з Нойгаммеру. Я хотів би його побачити в уніформі. Але що ж, він не нинішній, дає собі раду. А що буде з Мірою? Здається, таки без нього вже не зможе, вкопалась дівчина. Добра буде пара — якщо буде... Хороба знає. Листи приходять з дому, що москалі щораз ближче. Чи дасть Бог іще скочити на відпустку на Великдень додому? А може, треба буде відбивати?

Червоний вогник цигарки падає на циферблат годинника. Зараз буде друга ночі. Треба встати і трохи поскакати та вдарити долонями в плечі. Замерзнемо тут...

— Замерзнем! — відзивається в унісон думкам Романа розлючений голос Зенка. — Що вони хочуть — тут війну виграти, чи як?

— Заткайся — рівнодушно відповідає, стрибаючи, велетень.

— Увага! — надлітає збоку притишено. — Увага! Йдуть!

Справді, на полі підривається щось біляво-сіре і за хвилину зникає в заглибленні. Ще один, ще один. Ось там, за

тими корчами, видно майже виразно білий плащ і сіру пляму шолома.

— До дунаю таке маскування! — бурмотить Роман, наводячи дуло кулемета на білу цятку. Другий стрілець, мовчазний Стефко Комісник, подає мовчки стрічку з пляц-патронами.

— Чекати, не стріляти! — передають по лінії наказ командира — Підпустити на 50 метрів!

— П'ятьдесят метрів? — критикує Зенек. — Йо, я цікавий хто витримає на фронті до 50 метрів?

Тут хтось теж не витримує. Раптом на правому крилі бухає постріл. А за хвилину вже ціла лінія грає, мов стадо скажених собак. На полі з'являються теж вогники випалів, а білі постаті щораз підриваються і підбігають ближче. Роман спирається на приклад „МГ 34” і, підшукавши момент, коли сіра пляма підривається до стрибка, натискає язичок. Його серії вже не чути в загальній пальбі, але він певний, що в дійсності його черга прошила б сіру постать і прибила б її до землі. Короткі черги пряхать. Цівка починає червоніти, а сніг коло неї тане.

— Пішла вже скринька — стверджує спокійно Комісник і мацає за другою, коли між атакуючими, що підлізли вже на дистанцію мету гранатою і з голосним „гурра” зриваються до атаки, виростають постаті старшин і підстаршин.

— Фоер айнштеллен! — луною розноситься по лінії — Фоер айнштеллен! —

Ще бахне десь, тут і там, поодинокий постріл (чого підскокуеш, як ти вбитий?!), а за хвилину лінія німіє. Оборонці і атакуючі сходяться поволі коло шосе.

— Фраери! Та видно вас було як на долоні, вже на півкілометра! — затягається цигаркою Зенек Коробка. — Як так будете робити на фронті, замовте собі відразу труну в Курковського...

— Не дри лаха, селепе! — відгризається побілений маскувальним плащем спортовець Ліневич. — Ви там хіба всі позасипляли? Якби ми хотіли, ми могли б вас руками накрити в тих дірах! Кожному було видно голову, десь аж до Львова!

— Ага, певно! — не здається Зенек — побачимо на обговоренні. Дістанете від командира чорної кави! Ну, що ж з такими, як ви, мусим ту війну програти!

Втомлені ноги ледве несуть отяжіле тіло. Під тонкою верствою снігу на шосе просвічує асфальт.* Стопи печуть, важка голова ледве втримує шолом, і руки так тягнуть додолу... За ними вже ніч, вправи та 15 кілометрів маршу по бездоріжжях і сніговію заметених лісових доріжках. До касарень ще буде з п'ять кілометрів. Доходить вже полудне, з захмареного неба виглядає померкле сонце, вершки Альп сьогодні якісь похмурі. Проїжджають люди на роверах (де моя перегонівка? — пригадує Роман), автобуси. От коби так сісти і запасти в м'який фотель — кружляє настирлива думка.

Роман дивиться на обведені кругами, невиспані очі Комісника, що маршує поруч нього з скриньками від муніції, і думає, що бодай йому трохи легше, бо майже всю муніцію викалатали там на полі. Позаду в другій трійці хтось уперше спотикається.

— Там десь Зенек натягає ноги на кінці — згадує товариша Денисюк. Щораз частіше мішається крок маршуючих, десь із дзенькотом випала муніційна скринька і впала на асфальт. Але не чути ні слова догани.

Старшини маршують побіч і кроком намагається теж показати, що для них це все одне. Не вдавайте, колеги, думає Денисюк, коли вони вже входять у містечко.

— Айн лід! — чути спереду, і втомлені постаті випростовуються, очі набирають блиску, а рамена надають маршовий ритм обважнілому тілу. Ще раз треба показати німоті! — проходить головою Романа, коли він чує, як захриплий голос Борисевича з третьої трійки починає за поданим підстаршиною Мальцем ритмом:

— Драй! Фір!

— Наша сотня вже готова...

Вузькими вуличками відбивається луною звук пісні, що прилетіла над це підальпійське озеро з степів і лісів. Вона дзвенить, вібрує, а на пороги чепурних домиків вибігають повновиді і повногруді німкені, махаючи проходячим сотням руками.

— Ді українер сан кумма! Кім Гретль! — кличе позад себе білявка, що стоїть на порозі харчевої крамниці.

— Бачиш? — кидає в перерві між стрічками пісні Роман Комісникові — Твоя Гретль!

— Хай буде й Маріка Рекк! — відкрикує зачеплений —
Боже, як я хочу спати!...

Крок гримить по камінному подвір'ї. Останні ряди минають пост на брамі, що зворотом голови і притягненням криса вітає відділ.

— Спати? — чудується Роман — та як? Тепер же ж буде ще „бешпрехунг“.

— Компані — гальт! — і лоскіт сотень підкутих підошов вдаряє аж під Альпи.

— 36 годин на ногах, — блідо всміхається Роман — і ще не кінець. Цікаво, чи Анатоля теж так гонили?

РОЗДІЛ 3.

НЕБЛАГОНАДІЙНИЙ ЕЛЕМЕНТ

— Ну, нагнали вони нас, нагнали! — з розмахом сідає в крісло невеликий, поморщений, як сушена сливка, веселий сотник. — Не вважаєте, пане хорунжий Рудич?

— Ви про що, пане сотнику? — звертається в сторону сотника запитуваний, відчиняючи одночасно пляшку з рожево-золотистим плинном. — Про вчорашні вправи?

— Та де там про вправи! — вміщується в розмову присадкуватий поручник з голеною, блискучою, мов мідяна рекляма голяра, головою. — Та де там, Анатоль. Він думає напевно про нашу довгу дорогу від рекрутів в Гайделяґрі до старшинських ранг тут. Правда, Михайле?

— Авже ж — розпирається вигідно в кріслі назнайив Михайлом. — Зараз, порахуймо: Гайделяґер, Брно-Куберг, Гайделяґер, Лешани, Гайделяґер, Нойгаммер. Це хіба досить, щоб людині признали давно відроблений старшинський ступінь!

— Дочисліть до цього Легіон, сотнику, та сидження за цей Легіон на Лонцького, і будете мати ще довшу туру — із спокійною іронією кидає збоку Анатоль, ставлячи на столі відчинену пляшку.

— Облиште, Рудич — летить із сміхом з ліжка, на якому сидить двоє інших старшин, що дотепер сиділи без слова. Це поручники Марецький та Крамар. — Облиште, — сміється малий чорний Крамар — якщо рахувати б усі кримінали, що наш брат перейшов аж до старшинської ранги, то ми повинні бути вже полковниками, а Піддубний — вказує на старшину з голеною головою — щонайменше генералом.

— Все пусте — відвертається в бік голосів Піддубний — все пусте. На кого чекаємо? І власне, з якої нагоди маємо пити, Михайле? Хто, нарешті, є господар? І де є закуска?

— Зараз, зараз, не гарячіться, — здимає з себе пояс із пістолею сотник Михайло Гармідер. — По черзі: Питання число один: ще повинен прийти Ольштинський, може, буде Козар. Це раз. З якої okazji маємо пити? Бо є горілка, а що я з нею маю робити? До зливу не виллю. Відправа тому є не в мене, бо ж знаєте — він стишив голос — у мене забагато людей вештається. Я ж курінний, чи ні? А він — вказує на Анатоля — живе з старим Перуняком, і тут нас ніхто шукати не буде. Ясно? А закуски? Тягніть, Анатоль, із шафи ковбасу і хліб. Все?

— Ти спритний хлоп, Міську. Недармо ти сотником став — Марецький підводиться з ліжка, простуючи свою струнку, елегантну постать. — Ну то що, чекаєм на Любка, чи починаємо?

— Випити по одному не завадить — погоджується веселий сотник. — Рубаймо!

Золотистий плин переливається райдугою в скло. Піднесені на висоту грудей чарки стримуються на секунду, голови схиляються в етикетальному поклоні.

— Міцна! — крєктає Юрко Піддубний — А може б, ми так у міжчасі карту кинули? Так сидіти без діла і ще такому неблагонадъожному елементові — він обкидає поглядом зібраних — не совітується. Як впаде яка холера... А коли старий вернесь, хорунжий? — звертається він до Анатоля.

— Ах, вечором — відповідає запитаний. В руках у нього з'являється колода карт.

— Спритний ти, Міську, — признає, беручи в руки карти, усміхнений Крамар — Робити стрічу в квартирі старшини контррозвідки і жандамерії...

— Дякую, дякую. Ну, що кажеш — я пасую.

В двері стукає хтось дуже енергійно, і грачі перекидаються поглядами. Відкриті з розмахом двері кімнати показують високу постать молодого хлопця в старшинській уніформі. Молодий хорунжий має блакитні, великі очі, ясне волосся, що видніє з-під насуненої з бравурою на вухо старшинської, сріблом лямованої пільотки, і він стукає приписово закаблуканами, одночасно здоровлячи зібраних старшин урядовим витягненням руки:

— ....Абєнд, майне геррен! Да гат зіх ді ганце ррреволюціон ферзаммельт, вас?

— Ах, не грай вар'ята, Любку! — нетерпеливо махає рукою Піддубний — Хочеш біди наробити? Закрий швидко двері і хапай за чарку! Куди ти лазив?

— З панами говорив — півголосом зауважує Марецький. — Не знаєш, що він з Палієвим колега?

— Шкода, що ти варшав'як — згїрдливо відповідає новоприбулий — Ранга офіцера, а ма-не-ри се-ле-па! І то є старшинський корпус.... Хто з панів познайомить мене з господарем хати? Добрі обичаї упадають!

— Ах, це моя вина — неспішно підводиться Гармідер — Панове: хорунжий Ольштинський, хорунжий Рудич. А тепер, Любку, сідай, випий і балакай що знаєш.

— Панове — з емфазою починає запитаний — Панове, не є добре! Се-леп-ня вті-ка-є! — скандує з емфазою. — З відпусток вертається лише малий процент.

— Ну, напевно не дре вже стільки, скільки вирвало з Гайделягру. Все таки звідцїля дальше до хати — перехилиючи чергову чарку зауважує Піддубний — А зрештою, не забувай, що багато прийшло з думкою, щоб трохи побути, хапнути кріс і вирвати в ліс.

— Ах, до хрону з такими ге-ро-я-ми! Як у ліс — то всі — а як селепня зачне видирати по одному — буде могила!

Тихий голос з-під вікна, де сидить Анатоль, спротивлюється:

— Може бути й таке, що не всі разом підуть у ліс. Дехто взагалі не піде, і таких буде більше — а дехто мусить іти тоді, коли прийде на нього час. Навіть одинцем, пане-товаришу.

— Ну, добре, ну, добре! — відвертає голову розповідач. — Хоч я не вірю, щоб рядовики втікали з наказу. Але облишмо. Є й інші новини.

— Добрі? — повис на вустах Ольштинського погляд Рудича.

— Холеру там, добрі! З краю вістки, що родини добровольців не мають забезпечення, баб виганяють за двері урядів, і то нераз „наші люди”, ґештапо шаліє, контингенти пруть, щодуху...

— І ти дивуєшся, що „се-леп-ня вті-ка-є!” — наслідуючи емфатичний спосіб говорення Ольштинського, хитається на кріслі Піддубний, а на голеній його голові відбивається щораз світло жарівки. — Москалі підходять під Тернопіль і Кам'янку, приходять татарські вістки, жінку викидають на

писок за двері із староства, а селеп має сидіти і бути вдово-
лений. І так багато витримують із цими шиканами цих са-
дистів.

— Всі ці, Баєрздорфи, Кляйнофи і решта — такі ж, як і
ця унтерфюрерська голота. Пам'ятаєте, як Кляйноф сказав
у казині в приявності Фрайтага: „Тепер я мав нагоду піз-
нати українців. Це така сама голота як і решта слав'ян й
не можна їм вірити”. Маєш тут усю програму — закінчив
Юра Піддубний і розмашисто перехилив чарку.

— А вже вся та бляха про „Нову Європу”, все ті „сві-
тосприймальні теорії” горлом мені лізуть! — нетерпеливо
кидає Крамар. Його темні очі палають. Ах, якби так виспи-
пати раз це все перед тих вождів!

— ...І дістати кулю! — втручає тихо Анатоль — Краще
посидьмо тихо і почекаймо.

— Ти! — нахилиється, наливаючи чарку, Ольштинський
до Піддубного: — Хто то власне є? Кто зач? Можна при нім
говорити? — Замість відповіді, він отримує лише довгий
погляд очей і порозумівачий кивок голови.

— Чекаймо — погоджується Гармідер, і його поморщене
обличчя набирає незвичайно серйозного вигляду. — Але
колись підемо в поле, і тоді що? Щось мусить статися!

— Становище само покаже. А зрештою, не забувайте, що
Дивізія складається з різних людей. Не всі думають так,
як ми — спершись на руку, кидає Марецький.

— І ще одне: біда їх знає, куди вони нас кинуть... — на-
гадує Ольштинський. — Ходять паролі про Карпати, але я
не вірю. Скорше північний відтинок, якщо взагалі не на за-
хідний фронт. Чорт знає...

— Щоправда, вони обіцяли Військовій Урпаві не виспи-
лати нас туди, але хто ж повірить німцям? Пам'ятайте ці
всі перепалки з Легіоном — нагадує Гармідер.

Перша пляшка вже випита, Анатоль добуває з шафи
другу. Хоч старшини випили вже дещо, все ж таки в їх
голосі не чути впливу алкоголю. Мовчанку перериває Гар-
мідер:

— Ах, що там! випиймо ще один, і далі ще один. Поба-
чим, що буде. Ваше здоров'я — підносить в гору чарку і
вихиляє її — Що нам, то й цілій Дивізії! Старшинам, під-
старшинам, „кльопцям”, як кажуть німаки.

— А щодо підстаршин і молодих героїв — ставить з роз-
махом чарку на столі Ольштинський — вневдовзі вернеться

з вишколу підстаршин абітурієнти і підуть, мабуть, на старшинські школи.

— Не на фронт з нами? — дивується Гармідер — А нам так треба ройових і чотових!

— Але ще більше — чотових і сотенних із старшинськими кваліфікаціями — відповідає блакитноокий юнак — Тут вже рука Палієва. Той старий поліцай Фрайтаґ хотів відразу нагнати ціле товариство, негайно після повороту з підстаршинського вишколу, під ніж, на фронт з нами — але Паліїв перепер таки — найперше старшинські школи, а потім „айнзац“. А ви всі на нього так нарікаєте!

— А ти знов за своїм татом, Любку — кривиться Крамар — Те, що він набалакає на Організацію і повстанців, вистачить...

— Вистачить, але, тої балачки! — авторитетно заявляє Піддубний — Краще вернімся до підстаршин. Ти маєш, здається, кількох добрих хлопаків, кандидатів на унтершарфюрерів, Міську?

— О, є кількох. Але кількох забрали мені з сотень на спеціальні вишколи. Може, тепер підвищать трьох чи чотирьох, що прийшли пізніше, а мають польську підхорунжівку. Тих не пуцу на ніякі вишколи. Знають досить.

— Там є в тебе, здається, той, ну, як він там, Гаран, у першій сотні. Правда? Ви, здається, теж його знаєте? — звертається Піддубний до сидячого під вікном Анатолія.

— Гаран? О, мабуть, так — нерішено відповідає запитаний. — Це той зі Львова із Союзу Кооператив, чи з якогось там Ляндвіртшафтліхе Штелле?

— Не грай вар'ята! — думає Піддубний. — Я знаю, що ти був у зв'язку з ним ще у Львові, а й тепер ходите вечорами по пісках за бараками. Але не моя справа.

— О, Гаран є впорядку — потверджує в міжчасі Гармідер. — Зроблю його чотовим. Хлопці люблять його.

— У пляшці показується дно. Ковбаса теж кінчається. Значить, хіба час на пісню, староукраїнським звичаєм! — виривається гаряче блакитноокий. — Я, щоправда, співаю тільки в п'яному виді...

— Значить, можеш спокійно співати, Любку. Досить балачки. Леда хвилинка надійде старий, а ми сидимо, мов монахині, якби горілки не нюхали — підхоплює Марецький. — Ну, Юрку, щось легіонового!...

Баси гудуть, аж лампа під тонким дощаним суфітом хо-

дить. Шибки заслоненого вікна бараку тонко дрижать, а галас збільшується ще, коли в руці Анатолія з'являється третя пляшка морелівки. Шум бухає на коридор, коли на порозі стає ще одна постать: їй назустріч летять галасливі привітання й викиди.

— Володька! Козаре! Ти ще добре трапив, ще якраз є пляшка: доганяй!

Прибулий з усміхом вибачається, опісля одним махом перехилив налиту шклянку горілки, а щойно потім, серед пошуму галасливих голосів, дивлячися з-під ока на присутніх, цідить крізь білі вовчі зуби:

— Ревіть, братва, не дримайте! Той сучий син Вінс з гештапа чи, як вони кажуть, з розвідки, волочиться коло бараків. Неділі в нього немає, пресучого сина!

— Сам був? — кидає, немов байдуже, хорунжий Рудич, а одночасно його бистрі очі блискавично переглядають кімнату.

— Та ні, якраз з вашим шляф-камратом, старим Перуняком. Може й тут зайдуть.

— Ну, то що ж: так гримнем, хлопці, пісню, чи як? А тобі, Влодку, дяка! — з келішком в руці, на висоті другого гудзика уніформи, трохи вже шепеляючи, заявляє Гармідер. — Вип'ємо за Влодка, панове старшини! За Влодка Козара, советського танкіста, поручника дивізії „Галичина“!

— Облиш, Міську — морщить чоло Козар — якого чорта чіпаєш танкістів? Облиш — що було, прогуло!

Коли двері з коридору відкриваються, і на порозі, на тлі темного прямокутника дверей, з'являється простора постать співмешканця Анатолія, старого гуцула поручника Перуняка, всі руки підносяться вгору, а хор змішаних голосів кидає назустріч йому гучне привітання. Він, присліплений світлом, хвилину стоїть нерухомо, а там — ведмежим кроком підходить до стола.

— Ну і кумпанія зібралась. І то якраз у старого Перуняка. Добре, що Вінса згубив — крєктає Перуняк, вішаючи пояс із пістолем на вішаку — А для мене чарку лишили?

— Якраз іще по одній, — зривається Гармідер — вип'єм ще на працання, і кожний у свояси!

— На здоров'я, хлопці! — не скривившись випиває старий поручник — Бувайте! А відвідайте частіше старого. Старий не одне скаже...

Він бачить споважнілі обличчя й допитливі погляди і за-

мовкає. Потім відкриває раптово двері на коридор, і щойно наново замкнувши їх, дивлячись з-під лоба на молодих, підносить палець:

— Хлопці... скажіть тим своїм селепам і не селепам, хай не пишуть у листах дурниць. Мало вам тих розстрілів, що вже були? Ви ж знаєте, що листи провіряються! Досить. Скажіть своїм.

Він повертається широким жестом у бік пляшки і притупуючи затягає:

— ...гуцул си не жури!

П'є горівку, любить дівку...

Аж сі вогонь курит!

— Добре, що ти нагадав, Дмитре! — запинається поясом і надягає шапку Гармідер — Кажуть, що прибули нові дівчата. Треба буде оглянути їх зблизька.

— Ай, соромся, капітане, — з іронією цідить старий — ай, соромся!

— Соромитися буду, як буду мати твої роки. А тепер: знаєш цю засаду? Як жовнір вертаєсь до касарні в неділю на сухо — хай віддасть мундур до магазину!

— Дозвольте відвести вас, пане сотнику? — з пошаною звертається хорунжий Рудич до курінного — Я зараз буду готовий.

— Ой, і ти, легінчику? — дивується старий поручник. — Десь я думав, що ти хусит. А тут... тиха вода...

На асфальті хідника прогомніли вже кроки п'ятки старшин, що вийшли раніше. В темряві й тиші чути притишені голоси двох розмовників:

— Ну, що? Ви вдоволені, друже? — запитує один з них — Дещо вже знаєте. А при інших нагодах поговоримо ще з іншими. Матимете повну картину — матеріал до звітів.

— Дякую вам — чути другий голос, що звучить неначе голос хорунжого Рудича, лише він якийсь гостріший і твердший, хоч тихий. — Добре, що той клятий Вінс не влетів на нас. А мав би добрі лови... Ну, добраніч!

Начальник віділу І Ц/а Вінс утратив цього вечора багато. Якби його було завело його шпіцлівське діло вбік цього ліску за баракком, він не повірив би своїм очам. Він побачив би як курінний командир сотник Михайло Гармідер, віддає, виструнчений в темряві, військову почесьт'ю своєму чотовому, хорунжому Анатолієві Рудичеві. Чи може — другові „Обухові”.

Р О З Д І Л 4

ПРОТОКОЛ СПИСАВ...

Огрядний, поставний чоловік із широким обличчям і клясичним профілем розгорнув поволі чорну книгу, сідаючи при столику коло вікна. Він виглянув крізь шибу на майдан, що лежав внизу. По заболоченій площі проїздило якраз швидким темпом декілька важких повзів, і шибки в приміщенні Військової Управи задримали. Котра ж це година? — ліниво подумав огрядний чоловік — на дворі ще досить ясно, хоч це щойно початок березня.

Ах, колись у таку саму болотнисту погоду тьопали ми по ланах Поділля. Зараз, в котрому ж це році було? Дев'ятнадцятий чи, може, двадцятий? — Він схилився над книгою і поволі, виразним, виробленим письмом естета, написав:

— „Протокол наради членів Військової Управи „Галичина“, що відбулася дня 7 березня (це вже сьоме березня! — вкралась непрошена пригадка — на Вія Алпія тепер десь певно в повному розгарі запашна римська весна... ах, щоби ще хоч чвертку „віно nero“ в котрійнебудь таверні, в завулках за Колізеєм!...) Чоловік із клясичним профілем стряснув головою, відганяючи думку, немов настирливу муху, і нагадуючи, що це ж Львів, большевики кількадесят кілометрів від міста, а недалеко в бою перші частини дивізії „Галичина“. Так, як ми, в дев'ятнадцятому чи, може, в двадцятому... — подумав іще раз і схилився знову над книгою.

„... 7 березня 1944 року в домівці В. У. при майдані Смолки 5/І. Приявні:.....”

Він обкинув поволі очима зібраних і зареєстрував: так, Юно є, і о. мітрат теж, обидва інженери-молочарі, редактор і магістер, меценас, професор, доктор він УНДО і доктор від лікарів, і ще той молодший інженер... Багатьох бракує, але що ж, час гарячий, а справи важні. Вписав прізвища і написав: „Початок — година 16.30”.

— Немає для Юно сьогодні приємної роботи. Він прези-

дує, а якраз самі неприємні справи. Отже, що там на денному порядку? Мобілізація, евакуація, счисія з УЦК. Ага, і щось, може, трохи кращого — зустріч із життям Дивізії: звіти з поїздок делегатів ВУ до частин четвертого полку, що стоїть вже в дії. Запишім...

Високий, худорлявий сотник тим часом подавав своїм холодним голосом справу непорозуміння з Центральним Комітетом...

— Панове, причина непорозуміння це та відозва, що її поміщено в газеті „До Перемоги”, ч. 9/10. Відозва була до молоді й добровольців, і думка вийшла від нас, не від УЦК. Можливо, що ми зробили це дещо поспішно, але причина ясна: наші стрільці йшли на фронт і там мали зустрітись із підпіллям, бо ж воно теж там є. Вже коло Сокаля 10 стрільців перейшло до партизанів, в іншому місці знову десять, і могло прийти до того, що цілий полк розлетиться. Відозву треба було негайно оповістити, не питаючи УЦК!

— Ах, це ж ясне, що ми не зумисне поминули УЦК, а зокрема Кубійовича! — стримано, хоч голосом, в якому вичувалось легке понервування, відізвася середнього росту пан, підносячись з місця — Думаю теж, що й Кубійович не умисне поминув нас, коли вислав письмо до генерального губернатора в справі мобілізації!

— Напевно хтось в УЦК не витримає, — думає протоколянт — хтось буде боронити Кубійовича! Я не казав? вже є: референт молоді УЦК.

— Ах, панове, дайте спокій Кубійовичеві! — відзивається молодий брунет. — Зрештою самі знаєте: такі відозви, як та, що її проголосили комбатанти, це вже політикум. А це вже не їх справа! Тим більше, що ситуація дійсно складна. Подекуди СД переводить гуртування нашої молоді, як резерви до Дивізії, а що це означає, самі хіба знаєте. А до речі — може це звучить, як ересь — але так є: УПА не є проти Дивізії. Вона входить з вояками в контакт!

— Це справи зовсім інші — вмішується один з інженерів. — Лишім це, покищо. Що ж до відозви, то преект її написав я. Інша річ, що опісля ми пішли до Бізанца, а він написав свій власний проект відозви.

Члени Управи переглядаються. Хвилину панує мовчанка, а згодом головуючий пропонує все ж таки піти до Кубійовича, щоб вияснити справу вміщеної відозви.

— Можу піти я, я вмю з ним говорити. Може, ще док-

тор, він же ж парламентарист — звернувся в бік пана, що промовляв попередньо — та отець мітрат?

Протоколянт схиляється над сторінкою. Запишемо. А тепер треба трохи послухати: говоритиме високий, сивавий інженер-сотник про свою поїздку в район Золочева.

Референт говорить сугестивно, ілюструє свій звіт жестами, і протоколянт бачить в уяві картини розповіді. Ось зустріч із сотнею нашої протипанцерної артилерії в Струтині, розмова з командиром-німцем, далі — із стрільцями (дозволив, нічого не сказав), переживання під час наступу, вже другого з черги, на Гуту Пеняцьку.

— ...В першому наступі загинуло двох стрільців. Прошу записати — звертається референт в бік вікна — це Олекса Бобак із Станиславова та Роман Андрійчук із того самого міста. Впали 23 лютого. Це остільки важне, що це, мабуть, перші жертви Дивізії. (На полі бою — думає протоколянт — бо кажуть, що розстріляли німці вже не одного).

— Стрільці хочуть двох речей: — переконливо говорить розповідач — „Забезпечіть наші рідні і дайте відпустку!”. Населення вітає наших вояків як рідних братів. „Ми б хотіли, щоб вони до кінця війни тут були. Тепер ми спокійно можемо спати!” Це не жарт, мої панове! А вони дійсно йдуть на ворога, як в дим і — старий вояк усміхається, а щось, як спомин давніх днів, проходить в його очах — мають успіхи. Це ж вони оточили відділом у силі 300 хлопців понад 1500 кіннотчиків советського партизанського відділу з 8 гарматами, що вертався на північ із свого рейду. Це сталося в районі Добрусина і Любеня, і це факти.

— І ще одне: — розповідач підносить голос — наші є в контакті з „лісом”. „Ліс”, щоправда, не помагає їм безпосередньо в їх бойових діях і взагалі дотепер не зводить боїв з большевиками, але „ліс” вдоволений, що наші прийшли в Галичину. Тут не буде конфліктів, а навпаки, „ліс” за тим, щоби наші тримались в дисципліні.

Коли підноситься наступний доповідач, протоколянт записує: „після сотника М. Х. звітує др. Л. М. (І так кожний знає! пощо писати по десять разів повні прізвища — ліниво думає чоловік під вікном.) Розповідь менш-більш та сама. Настрої населення, поведінка большевиків під час часової окупації, відношення до повстанців (ах, тут треба записати заподання редактора, що втручає заувагу: „Крім легенд, нічого більше нема!”). Це трохи заостро — думає протоко-

лянт. — Вже кінець. Хто черговий? Ах, іще той молодий інженер! Він, мабуть, сам відійде вневдовзі до Дивізії. Ну, що він скаже? Де він був? Коло Збаража?

Цей розповідає з хистом, витягає характеристичні моменти, ілюструє звіт цікавими фактами. Ось слова командиранимця про хлопців: „Всіми вдоволений, хоч двох не повернулось з відпустки! „В тому моменті — усміхається доповідач — увійшов ад'ютант та зголосив, що один якраз вернувся. Він спізнився, бо свиня здохла!

Луною прокочується по малій залі сміх. Ах, ці „хлопці“! Тут боротьба світів, але газдівських справ теж не можна кинути...

— Не думайте, що наші зовсім німцями загнuzдані. Був випадок — голос розповідника звучить трохи твердше — що німець-підстаршина вдарив нашого стрільця в обличчя...

— Ну й що? — похилився в бік високий, сивий сотник — ну й що?

— Ну, що ж, наш вояк віддав йому тією самою монетою. Німець витягнув пістолу, наш наставив кріса. І розійшлись.

— Непогана метода — стверджують у сміху зібрані. — Ах, якби ми так могли, може, більше можна б було зискати...

— А що з справами підпілля? як населення і ОУН ставляться там в районі Збаража? — кидає головууючий. — Кажіть, пане інженере.

— Стрільці з населенням живуть, як рідня. Що ж до ОУН, то настрої стрілецтва, прошу панів, прихильні, і то навіть дуже. Нема ж, зрештою, дива. Одне лише — промовець завагався і глянув з усміхом в бік протоколянта — це, як хочете, протоколюйте, або ні. Релята — реферо, а вояки сальнової мови не вживають.

— Ну, кажіть вже — нетерпеливиться головууючий — кажіть, а Михайло вже запише, як буде треба. Від того він редактор. Ну, що кажуть?

— Кажуть, що вони за Організацію. Лише „провідникам“ треба б так по вісім місяців військового вишколу, щоб „вставити їм яйця!“

Сміх прокочується ще раз по залі, а головууючий звертається в бік протоколянта:

— Вокс популі — вокс деї. Ну, пиши, Михайле, хай історія запише для майбутніх поколінь...

Лиця поважніють знову, коли головууючий торкається справи мобілізації:

— Панове, крайсгавптмани розсилають нашим повновласникам накази про мобілізацію, а гавпштурмфюрер Шульце каже Бізанцові, що це „гегаймбефель!” Бізанц тримає ці „гегаймбефелі” по три-чотири дні, а коли довідуємось про це з провінції, тоді він їх мені і інженерові Динбусові показує! — голосом, в якому тремтить образа й гнів, промовляє головуючий. — Ми вже привикли до різних стрибків, але це вже таки забагато!

— Мобілізація в такій формі це політична помилка — встає знову парламентарист. — Люди підуть в ліс. А ще й до цього — Дистрикт вислав блянкети до молодих людей, щоб вони підписували, що добровільно голосяться до Дивізії „Галичина”. За таку добровільність дякую, панове!

— Значить, пишім до Бізанца, що мобілізація це справа політична, і що за таку мобілізацію, як вони її хочуть зробити, ми відповідальности не беремо. А зрештою, нехай він тут сам прийде і справу вияснить! — кидає хтось в загальному шумі.

— Багато він нам скаже! — мимрить під носом огрядна людина з клясичним профілем. — Прийде, накричить, намагає руками, крикне зо три рази „шлява” і стільки ж „гайль”, і піде... Але, що ж, запишем, щоб історія знала. Він схилиється над чорною, довгою книжкою і пише: „Просимо Бізанца на засідання, щоб цю справу вияснив. Крім цього: замовити вже завтра два потяги для родин добровольців, для евакуації. На цьому нарада скінчена в годині (о, вже так пізно?) 19.20. На завтра, на годину 14,30, скликається нарада В. У. з полк. А. Бізанцом”.

Вже майже всі вийшли. Ще тільки високий головуючий пораяється коло шаф. Протоколянт схилиється над книгою і гарним, рівним письмом докінчує:

„Протокол списав

Михайло Гострониз”.

— Ну йдем, Михайле! Гашу світло! — кидає вже з порога головуючий. — Записав усе?

— Записав — з іронією в голосі відповідає запитаний і бере під пахву чорну книгу. — Записав, Юно. Щоб колись хтось історії не фальшував.

— О, велике слово: „історія” — каже вже на коридорі худорлявий, високий пан. — Велике слово!

РОЗДІЛ 5.

БУДЬМО Ж ПРИЯТЕЛІ!

З відкритих дверей вдаряє на Богдана струя цигаркового диму і склublений гамір голосів. Світло жарівки падає на поляпані пивом дерев'яні столи кантини, що їх обсіли во-яки. За прилавком звиваються двоє інвалідів із протезами, зручно подаючи сірій громаді, що обступила буфет, кухлі й склянки наповнені напоєм.

— Підла імітація — скривився Юрко Грозбецький, занурюючи своє худорляве обличчя в білій піні. — Ерзац! Ах, якби так довоєнного львівського ликнути!

— Як каеш, мой? Що то таке — минтація? Пий, хло, пий! минтація — не минтація! Палінки тут не дадуть. А „манкитенди” щойно завтра віфасуєм — зідхнув із серця, сперши бороду на долоню, гуцул Юра Баріяляк.

— В мене є. В мене все є — нагнувся до товаришів вінничанин. — Ще так не було, щоби Темак без горілки був. Чекайте, фраери: перед спанням. Обливаємо ваші срібні пагони!

— Хто би то чекав! — з усміхом схиляється під стіл Богдан. — Дайте склянки!

Він витягає з-під стола камінну плящину і наливає всім: Грозбецькому, Темакові, Баріялякові і собі.

— Цисе, бра', так, як тре': хто за капрале — той ставит палінку! — з признанням заявляє Баріяляк. — За ваші срібні шнурки, Богдане і Юрку, щоби есте скоро штернів дочекалиси!

— За ваше! — гукають товариші, що обливають сьогодні підстаршинське підвищення Богдана і Юрка Грозбецького. Богдан обнімає раменем Баріяляка і, розгрітий випитою горілкою, говорить другові просто в обличчя:

— Ах, Юра, Юра! Щоб ми вже коло Говерлі стояли... Там десь, знаєш, за Арджелюджею, десь на Маришевській. Знаєш, там в горах... — він не годен в цій хвилині виявити інак-

ше свою приязнь цьому чорному, високому синові гуцульського села, і лише міцно тисне його плече.

Юра знає, як любить його сей міський панич, і він дивиться ніжно в очі товариша і собі промовляє:

— На Маришевській, Богда... на Маришевській! Ще й там прийдемо!

— А тепер ще за ваші штурманські ліци, хлопці! За ваше тепер! — і чвірка, на поклик Гарана, підносить в гору наповнені до половини „штайнбергером” пляшки.

При кожному столі йде та сама церемонія. Це ж сьогодні 20 квітня, день уродин „фюрера”, день підвищення ступенів. Ранком надавали „аванси” всім: повернулим із старшинських шкіл, кандидатам на старшин, що їдуть тепер на дальший вишкіл, признавали підстаршинські нашивки ще декому з тих, що не були на вишколі. Богдан із сатисфакцією пригадує хвилину, коли він, стоячи застиглий, мов камінь, в ряді, бачив, як отримував нашивки Роман Денисюк, що недавно вернувся з вишколу, далі Zenko Коробка, Ліневич, Комісник.

— Добре хлопці виглядають! а як вернуться з старшинськими зірками на комірах, тоді буде щойно з ким воювати. А мені — щоб лише вишварцуватись із цієї старшинської школи... Буде з мене тієї підхорунжівки! Добре, що Гармідер — свій хлоп і не хоче мене післати від себе. Вони вже ось-ось махнуть на фронт, до краю, а я буду десь по вишколах ганяти!... А тут ще й Міра... Боже, як дуже хочеться бодай побачити її — зідхає щиро з серця Богдан і одночасно знає, що це даремно. Тепер, перед остаточним вишколенням полків, відпустки не дадуть. Треба вдовольнитись листами. Він гладить пальцями ліву кишеню уніформи, де шелестить листовий папір із словами Міри.

До кантини увалюється, широко розпанахавши двері, нова громада новокреюваних „ушів” і штурманів, що прибули з вишколу панцергренадирів. Важкі чоботи гатять з розмахом в долівку, і видно, що хлопці не прийшли на сухо. Кожний має почервоніле обличчя, а рухи — широкі, що зачіпають за столи й лави. Ніхто на них не ображується — сьогодні ж день радощів, день підвищень. Входячи на хвилину застигають у привіті на порозі, а потім ціла громада з розгоном біжить-спішить, ведена двома розмашистими унтершарфюрерами попереду. Ці двоє крокують з насунени-

ми набакир „бергмюцами”, вони виразно ведуть цілу громаду в бік прилавка з пивом.

Раптом гамір стихає, а ціла зала кантини з зацікавленням починає приглядатись прибулим. Вони, ці двоє, а за ними й ціла громада, затримуються посередині дороги. Один із двох їх провідників стоїть між столами і, відштовхнувши свого компаня, дивиться в тиші, що стає щораз нестерпніша після гамору, в бік столика, при якому засіли Богдан із товаришами. Він зовсім виразно дивиться на нас — думає Богдан, що йому блимаюче світло лямпи кидає блиск просто в очі і не дозволяє побачити обличчя прибулого — чого він хоче?

— Ти, Дуську, буде шпарга! — щідить крізь зуби Темак — чую, що буде!...

Він не докінчує. Стоячий посередині виразно, хоч півголосно, і собі проказує: „Дуську!” — і викручуючи на всі боки головою, поволі підходить до стола, разом повторюючи запитливо й недовірливо:

— Дуську? Дуську?

Зібрана в кантині громада має потіху. Вона бачить, як раптом із-за стола зривається високий блондин із свіжими нашивками обершарфюрера і летить, спотикаючись, через столи в бік десятника з панцерних гренадирів, що стоїть з широко розставленими ногами на середині залі, розперши, неначе вітряк, рамена.

— Не буде шпарги — стверджує з розчаруванням в голосі Темак. — Оува, то якийсь його кумпель. А я думав...

Зала гуде вже знову, коли десятник Василь Баліцький тримає міцно в обіймах свого друга дитячих забав з Вірменської вулиці, Богдана Гарана, і з натиском, хоч дрижачим голосом, дивлячись йому в очі, промовляє:

— Ти, сукін-сину, ти шматяре, ти, ти — Дуську!

Потім Василь обертається назад, до свого товариша, який з ним прийшов на чолі громади до кантини, і кличе на всю ширину залі:

— Шурка, ей Шурка! ходи-но сюди!

А коли закликаний поволі підходить ближче, тримаючи кухоль пива, Базилько тріюмфально пояснює:

— Я знайшов мого кумпля! Чуєш, Шурка! Камрата! Він був загубився — Василь торкається Богдана раменем — але вже є знову назад. Йо, Дусек?

— Йо! — стверджує Гаран, — Зіхер, що так! — і веде обох прибулих до стола, де сидять його товариші.

— Це Базиль Баліцький з моєї вулиці, а це Шурка... — він не докінчує, дивлячись запитливо на кремезного підстаршину, що прийшов з Василем.

— Ах, який там Шурка! — всміхається цей трохи нетерпеливо. — Це ця халера мене так зове. Олександр Остапченко, з панцергренадирів.

— Шурка, матрос чорноморської фльоти, не заливай! — дражнить товариша Василь. — Свій хлоп! — додає він у формі пояснення — блятний госьць, з Одеси.

— А хіба матросів не треба буде? Покищо до вас на сушу довелось, „галіцери"... — відбиває спокійно дебелий підстаршина, підносячи вгору склянку з пивом. — Ну, значить, за ваше. А прийде час, з панцерних гренадирів знову в матроси покатаєм!

— Цисе твій товариш? — питає притишеним голосом, вказуючи на Базиля, Юра Бариляк. — Твій друг?

А коли Богдан махає потверджуюче головою, гуцул просягає широко долоню до львов'яка:

— Будьмо ж приятелі, панцерний!

Р О З Д І Л 6.

ЛИСТ

Милий!

Я знаю, що Ти напевно думаєш, що я минулого тижня забула написати до Тебе. Не думай так — це не моя вина. Знаєш, що Тета дуже хвора, і мені та Дорі приходиться сидіти цілими ночами коло неї, а потім іти до праці. Я така втомлена, і може, я сама хвора, — так що втім цілім замішанні справді не мала коли написати листа. Сьогодні зате висилаю подвійного, „грубшого” листа і, крім нього, занесу пополудні з Доркою на пошту пакунок. Я спекла для Тебе той пляцок, що Ти кажеш, що його ціла ваша кімната розриває, як прийде пакунок, і спекла його теж подвійну кількість. Сховай трохи і для себе.

Тета щораз більше хвора, і я думаю, що це вже її останні дні. Якби не її хвороба, я думаю, що ми вже були б виїхали зі Львова. Щодня тут тепер щораз більше порожньо, і Ти не пізнав би міста, якщо б Тобі вдалося всетаки вирватись хоч на коротку відпустку перед виїздом на фронт. Тепер якраз найкраща весна, і коли я вертаюсь домів після праці, переходжу завжди парком, і йду цією дорогою, що ми йшли нею перший раз, пам'ятаєш, після „Батурина”, де Ти тоді стрінувся з Мамою. В парку теж мало хто тепер ходить, а на кльомбах коло ставка дуже мало квітів. Алея, якою ми завжди вертались, тепер пуста, але я завжди, коли стану коло нашої брами — по привичці оглядаюсь і дивлюсь у темну стежку, так, якби Ти відходив нею, так, як це завжди було. Але алеєю ніхто не йде, і ніхто не махне до мене рукою, там, на закруті в парку, і я лише скажу собі ще раз: „нема” і йду до хати.

На гробі Мами ми посадили з Дорою свіжі квіти. Могила є втримана в порядку цілий час, і я ще з весни згодила жінку, яка робить щоденно порядок. На Зелені Свята ми були обі з Дорою, відправив священник молебень „за душу раби Божої

Ярослави". Він Твій знайомий, о. Каролин, і не хотів від мене нічого взяти, бо казав, що не може, бо Ти в Дивізії.

Із знайомих бачу щораз менше. Все виїжджає до Кракова чи Криниці, і мабуть і мій Союз туди також поїде. Думаю, що й мене заберуть з тим нечисленним „абвікльонгс-персоналом", який поїде. Нас признали „важливими для війни", тому не хочуть мене звільнити, хоч я просила про це, бо хотіла піти на медсестерський курс, який тепер якраз є в Криниці. Багато дівчат пішло, і між ними Реня (та чорна, знаєш, що танцювала раз „Метелицю"), і Дарка теж, мої подруги. Але не можна було, крім того, лишати самої Дори з хворою Тетою і всіми клопотами на голові. Дора не хоче виїжджати, і думаю, що вона лишиться. Вона завжди ще чекає на якесь слово від Анатолія, але я не думаю, щоби дочекалась. Думаю, що Ти не раз там з ним бачишся, хоч він старшина, а Ти ще покищо, як тут вже наші кажуть: „Уша". Може, краще було би, якби Ти був пішов разом з Романом і іншими на старшинську школу, бо все таки потрапило б іще довше, заки Ти підеш на фронт. Вибач мені мою малодушність, я повинна Тебе заохочувати до вищого, а я дурна, пишу щоб Ти не залишився вже назавжди підстаршиною. І, що я взагалі пишу? Ти знаєш краще, але, може, як приїдете до краю, то бодай на хвилинку вискочиш до мене. Якщо я ще тут у Львові буду.

Пишеш, що конечно треба, щоби ми побрались. Я хотіла би теж бути Твоею дружиною, і що б не сталося, носити Твое ім'я. Не знаю, чи вдасться. Тобі ж треба дозволу, а крім цього, тепер хіба вас не пускають нікуди. Може — як приїдете ближче нас? Дай Боже, щоби я була тут ще тоді.

Не дає нам Бог пережити нашого життя так, як бажалось би — але чи ж не така і доля сотень тисячів на цілому світі? Так є і так буде, як нам судилось: „Хай буде воля Твоя".

Театральна Студія покінчила вже давно свою роботу, і я покищо покінчила теж із своїми мріями про акторство. Гірняк ще не виїхав, а Блавацький їздив до Відня, але вже повернувся. Йде тепер „Ревізор" з нових п'єс, але й старий репертуар не забувають. Часом піду, як маю можливість, на „Барона", щораз менше людей на сцені і щораз менше на залі. Дехто поїхав з „Веселим Львовом" до Німеччини ще під час першої евакуації, тоді в марті чи квітні. Ти писав, що „Веселий Львів" був у вас в Дивізії під час Свят, і що Ти бачив цю акторку, що тоді грала в „Батурині". Знаю що

вона там є, а її чоловік теж в Дивізії, казав мені один пан з Військової Управи. Пропонував мені Тарнавський їхати з ними ще весною — шкода, що не послухала: була б тоді бо-дай через короткий час з Тобою, тоді, як вони були в Нойгаммері. Тепер вже пізно — але знову тепер Ти прийдеш з Дивізією до краю, а я сиділа би десь в якомусь лягрі в Німеччині.

Цей сам пан з Військової Управи, забула його прізвище, але він каже, що Тебе добре знає, був там тепер під час цих ваших великих вправ, на які їздили вони всі звідділя разом з Бізанцом. Він казав, що це було щось справді імпозантне, і я читала в газеті теж про ці вправи. Кажуть, що наші хлопці це вже справді добрі, вишколені вояки. Він бачив теж і Тебе, як ви робили з якоюсь частиною наступ, і те, що він мені розповідав, було таке, що я аж плакала. Не смійся, але він казав, що Ти був весь почорнений землею, навіть на лиці, лише було видно зуби і очі, та що Ти дуже похуд. Казав, що ви ганяли, як навіжені, і що пальба була така, що вони аж вуха затикали. Я знаю, що Ти певно тепер з мене смієшся, але знаєш, я пам'ятаю Тебе іншим, і на цих знімках, що Ти прислав, Ти також інакше виглядаєш.

Ах, і ще одна справа — я не хотіла Тобі писати, але Дора мене якраз питає, чи я вже Тобі про це написала, що тут з нами в четвер було сталося. Я не хотіла б Тебе нервувати, але вона каже, що сама Тобі напише, як я цього не зроблю, і тому вже краще буде мені це зробити. Минулого четверга, якраз як я повернулася з праці і ми з Дорою сиділи коло Тети, раптом щось дуже загримало в двері, і коли я відчинила, в хату ввалилося кількох німецьких вояків з карабінами і потягнули нас з Дорою з хати. Ми обі плакали і кричали, що Тета хвора і щоби нас пустили, але вони й слухати не хотіли; один підстаршина заглянув до Тети, і потім повели нас сходами на долину. Тут вже стояли на подвір'ї майже всі мешканці нашого бльоку, лицами до стіни, і нас поставили там теж. Було дуже страшно, бо ми не знали, що власне є і що з нами зроблять. Нас тримали так під карабінами зо дві години і за той час приводили щораз нових людей з цілого бльоку. Потім нас почислили і казали щодесятому виступити, випало якраз на Дору. Потім прийшов ще якийсь старшина і казав жінкам вернутись під стіну, і мав до нас коротку промову, казав, що хтось стрілив до відділу війська з нашого бльоку. Потім повели нас, осібно жінок, а

осібно чоловіків, і я гадала, що збожеволю, бо нагорі лишилася вмираюча Тета без опіки. Я хотіла їм це пояснити, але мене ніхто не слухав. Лише коли я витягнула Твою знімку, я її завжди ношу (знаєш, ту в шоломі), той підстаршина, що нас вів, пішов до офіцера, і мене закликали, і я показала листа від Тебе з печаткою фельдпосту і сказала, що Ти мій наречений. Він спочатку крутив головою і говорив, що ми всі однакові, але вкінці пустив мене з Дорою. Решта жінок вернулася вечором з Пелчинської, а тих відрахованих чоловіків ще й донині нема.

Я не хочу Тебе даремно нервувати, ви там і так не можете на це порадити, але бачиш, і мені тут теж не завжди легко. Ще й Дора тепер така нервова, бо щораз большевики роблять налети вечорами і обкидують бомбами та обстрілюють кулеметами вулиці. Від часу того більшого налету, що був першого травня на двірець, не було нічого великого, але все таки люди гинуть. Три дні тому вбили під час налету Наталку Березинську. Вона йшла по вулиці Сапіги і хотіла забігти-скритися перед кулями до аптики, тої на розі, де той лисий, молодий аптикар, знаєш? Але не добігла вже, і кулі пересікли їй цілі плечі. Кажуть, що не мучилася ні трохи, і коли її підносили, вона вже не жила. Мені її дуже шкода, а ще особливо, коли нагадаю собі, як вона тоді на „Маланці”, минулого року, бажала нам щастя і казала, що той рік принесе в кожному разі зміну. Бідна, він приніс їй найбільшу зміну — смерть. А я ще тоді сказала, що її не люблю. Я її тоді може й не любила, бо мені здавалося, що Ти хіба її колись любив? А тепер мені якось совісно і дуже, дуже жаль.

Думаю, що вже досить я написала про те, що в нас тут діється, і матимеш великий запас новин. Не моя вина, що вони не радісні. Одна новина стала вже в міжчасі „старинною”, і Ти напевно вже маєш її теж досить: це та новина, що почалася осінню 1941 року, тоді на виставі „Батурина”, ця сама новина, що вела нас застеленими кленовим листом парковими стежками, і ця сама, що не змінилася, хоч Ти віддалений тепер від мене на сотні кілометрів. Ти знаєш вже, яка.

Привітай від мене всіх Твоїх товаришів, а зокрема Юру Барияляка та Юрка Грозбецького. Я вже знаю їх із тої спільної знімки вашої чоти і дуже хотіла б колись їх живими побачити. Так само вітай Базилька і Шуру, чи радше Олександра Остапченка, та Темака. і всіх тих, що їм смакує мій

пляцок. Роман Денисюк написав недавно із старшинської школи, і він трохи лихий на Тебе, що Ти не поїхав з ними, але „викрутився”. За те обіцяє Тобі дати в шкіру, як буде „носити штерна”, як він пише. Як побачиш Анатоля, то привітай його від мене і Дори, але не кажи йому нічого, що я Тобі про неї писала (то з цим чеканням, знаєш!).

Насьогодні досить. Зараз візьму, допакую ще пачку, і підемо обі з Дорою на пошту, а коло Тети посидить сусідка. Дуже неприємно вертатись тепер самій по порожніх, хоч ще ясних вулицях, а тепер день довгий.

Цілую Тебе на папері і чекаю на день, коли буду могла це зробити на правду.

Твоя

Міра

— Ей, хло, чи не доста вже тої читанини? Надегай шолом і бери куплю, зараз на тебе черга ваху пантрувати! — чує над вухом голос Юри Богдан. В голосі чути насмішку, але й приятельську журбу, щоб, мовляв, не перечитав часу. Сьогодні ж його рій сторожить коло авт, що за касарнями в лісі, і йому треба зараз виходити, щоб перевірити пости, ще заки надійде північна година і командант варт почне сам їх обходити.

Богдан нахилиється над вартівничою книжкою, вписує в неї годину — є якраз 11,45 вечора — обтирає себе поясом з великою пістолею „нуль ахт”, надягає шолом і, вже виходячи, звертається до Юри:

— Казала тебе моя дівчина вітати, Юра. Питала, чи тобі її пляцок смакував.

Барияк, усміхаючись, підносить очі з-над книжки, з якою він сидить коло стола. На причах і на лаві куняють вільні від служби вояки з варті, а один готується якраз виходити на зміну. Богдан ховає листа в кишеню блюзи і виходить у вітряний вечір.

В темряві чути кроки, що шарудіють по дрібному жвірі. Позаду нього відкриваються двері вартівні, і на стежку перед баракком падає стовп світла з відкритих дверей, і негайно настає знову темрява. Чути, як новий вартівник репетує карабін. Навпроти, з боку надходячого, що якраз кінчає свою зміну, чути знову ж шелест вирепетовуваних із замку патронів. Один, мабуть, упав на землю, бо спереду долітають

один по одному соковиті прокльони, і нарешті щасливе, після довшого мацання напотемку по землі:

— А видиш, холеро! Таки ті маю!

Власне кажучи, вартовий міг би почекаати ще хвилину, поки новий прийде на місця вартування, але хай буде! — думає Богдан. Він чує ще останні слова передавання посту і кілька приватних вже зауваг та запитів вартових, які кінчаються проханням:

— А збуди Юру, хай не заспить!

Богдан минає авта, переходить попри малий лісок і тихо прямує поміж пісками й соснами. Лист збудив у ньому знову цілу гаму переживань і споминів.

Значить, Наталка не живе. „Новий рік принесе нову зміну”, а він приніс їй смертельний дар — кулю. Нема вже Наталки — щось стискає Богдана в горлі, і йому робиться прикро, до болю прикро. Я таки глупо з нею поступив, а вона була завжди така добра... Він уявляє собі на момент брунатні очі і тихий шепіт червоних вуст: „Ви ніколи нічого не знаєте...”

Вітер, що надлітає з безкраїх пустель холодного німецького краю, повсистом шумить коло берегів шолома, гуде, переливається попри вуха. Богдан виразно бачить у нічній темряві постать з розкиненими руками на камінному порозі аптеки і широко розкриті брунатні очі, що зайшли скливом. Нема Наталки... — тихо каже перед себе в ніч Богдан, а його рука розтягає ремінь шолома. Він хреститься і хвилину стоїть непорушно з відкритою головою, прощаючи ту, що відійшла.

А гуляють вони там, ці сучі сини — перескокує думкою, крокуючи в темряві, Гаран. Як мало треба, щоб піти під мур, і то дійсно нізащо. Добре, що вона мала цю мою знімку. А скажи їм тут, цим напушеним надлюдям, навіть вусом не моргнуть. Ох, щоби вже швидше туди, на схід, туди, де ми будемо стояти. Не посміють вони тоді рушити наших, там, де ми будемо! І може, таки пустять мене хоч на два дні, щоб міг чоловік як слід взяти шлюб? Не будемо ж вічно співати цю пісеньку з „Барона” — надлетіло із темряви разом із візєю палаючої світлами сцени і темряви червоних льож:

— ... Хто нас вінчав? скажи, скажи...

Кохана — робиться тепло коло серця — спекла для нас усіх плячок. Треба буде, щоб усі мої хлопці підписались на

листі до неї. І Юра, і Базиль, і Шурка. Це, кажуть, співпраця вояка і запілля — всміхається Богдан.

Він крокує в темряві ночі, доки раптом перед ним виростають темні стовбури дерев, а гострий знайомий голос Темака кидає назустріч:

— Стій! хто йде? Пароле?!

— Берлін! — відповів Гаран у темряву і ловить надходячий відзов: Лемберг!

Берлін унд Лемберг! — думає Богдан — А завтра?

Завтра, може, вже — Київ?!

Р О З Д І Л 7.

ДЕСЬ В ОКОЛИЦІ БРОДІВ

Коли довгий-предовгий потяг перевалюється на закрутах, всі котяться по долівці, а ті, що під стіною, оббивають бедра об тверді стіни вантажного вагону. Ось хтось, мабуть, попав на якусь шрубку чи гайку, бо вагоном проноситься соковите:

— ...тебе наглий шляк трафить!

На дворі вже таки добре сіріє і, власне кажучи, не хочеться спати. Тонка верства соломи вже протерлась, і з-під неї вилазить забруднена долівка. Кості болять, і по правді придалося б тепер те тричі прокляте ліжко в Нойгаммері, на горішній полиці, що його так часто збурював черговий і стільки разів доводилось будувати. Ах, а колись перед вітками; колись, як я був ще цивілем — я мав свій власний тапчан, дві подушки і шовкову ковдру... Думка стає така нестерпно смішна, що усміх заміняється на тихе хихикання, а далі на широкий регіт. Мій Боже, ліжко з шовковою ковдрою і подушками, хахаха!

— Маеш куку на муню? — ліниво відзивається Темак, що поклав руки під голову і дивиться крізь квадратний виріз відсунених дверей в ясний прямокутник ранкового неба. — Вже тебе нападає? Виграв на льотерії, чи що?

Богдан не підіймає визову і лише моргає в бік лежачого товариша. Він встає, простягається на всю довгість і, витрущуючи солому з волосся та ступаючи обережно, щоб не настоптати когось з вояків, що ще сплять, підходить до відкритих дверей. На порозі сидить декілька постатей, спустивши ноги наззовні вагону. В сірих ранкових мряках видніють широкі поля, здалеку ряди верб над потоками, десь перегукуються пастухи.

— Все так, якби нічого не було — відзивається, обертаючись угору до Богдана, Юрко Грозбецький — все так, якби ми жили ще десь у 39-ому...

Щораз більше стрільців підводиться з твердої долівки, щораз більше сірих постатей громадиться коло відсунених дверей вагону. Ось вже відсунено й протилежні двері, і вже там зібралась група.

— Що у вас видно? — кидає хтось з гурту по другому боці — бо в нас тут жито і гречка...

— А в нас лісок і... і якийсь місто... Ось горби видно здалеку... — подає спікер протилежного боку. — Якесь більше місто, зараз, зараз... — і раптом з протилежного Грозбецькому й Гаранові боку вагону вибухає крик:

— Це Львів! Це Львів видно! Хлопці, Львів!

Все кидається і замурує постатями в сірих уніформах майже цілий прямокутник відсунених дверей. Ті, що сидять на порозі, спираються всіма силами об фрамугу дверей, голови виростають понад ними, один спинається на одного, хтось ухитрився пролізти поміж ногами стоячих і впихає свою голову Темакові під пахву. Але цей не дбає і навіть не кине кріпшим слівцем. Гордо і немов провідник, що водить туристів, він проказує:

— Дивіться, селепня, темна масо! То — видите ратуш. Там Святий Юр, а тут — вся компанія повертає голову — ту, брате, Піскова гора і Високий Замок. А там, там направо, — щось дрижить в голосі Темака — там є Чортова Скала і Винники. Там пан штурман — Темак тиче себе пальцем у груди — уродився і виріс. І перше мене нагла, троїста кров залляє, нім там чубарик ще раз прийде!

По обох боках фрамуги дверей стоять, вихилившись, десятники Грозбецький і Гаран. Їх очі жадібно п'ють вид родинного міста, погляди несуться голубами понад зеленню Стрийського парку. Місто ще, мабуть, спить. Може, станемо хоч на хвилину на стації?

Але потяг дуднить по рейках, перевалюється повним темпом по зворотницях, перебігає попри семафори, набирає погону на закрутах. Ось лише на мент пробігає вниз під містом кінцева зупинка трамваю, чути ясний його дзвінок і видно групку пасажирів серед іще сонної вулиці. Богдан кидає поглядом на ручний годинник. Це щойно п'ята година. Міра ще, мабуть, не встала. Вона й не знає, що я так близько. Богдан переносить погляд на Грозбецького, що стоїть по другому боці дверей. Він теж якраз підносить погляд з-над годинника і хвилину дивиться просто себе. Потім він звертає погляд, і їх очі стрічаються. Обидва примружують повіки,

а на уста вибігає порозумівачий посміх. Обидва кивають до себе головами і вихиляються ще раз в бік міста серед горбів, що вже пропадає десь у далечі.

— Ну, досить забави, хлопці. Хто черговий сьогодні? Робити порядок у вагоні, готовитись до видачі харчу. Зараз буде певно постій — нагадує Богдан.

— А буде можна помитися, оша? — кидає хтось з гурту, що підмітує в кут солому і вимітає до чиста долівку.

— Як станем коло потоку чи на стації, сину, то так. Як ні, то почекаєш. А що, ти ще манікіри не зробив?

Сміх виривається з відкритих дверей і летить разом із соломою здовж потягу. З дальших вагонів чути теж вигуки й регіт. Ешелъон вже пробудився і вояцьке життя вже йде. Богдан вихиляється до половини з вагону і махає до залогі протилетунських гармат, що примістилась якраз за їх вагоном на платформі. За платформою далі — знову довший шнур вагонів, знову платформи з зенітними кулеметами й гарматами, і так аж до кінця. Він звертає зір наперед. Тут лише ще кілька червоних вантажних возів, а там платформа з кухнею і особовий вагон із штабом відділу. Там десь Гармідер і Анатоль, певно, ще не встали, вчора було голосно в старшинському вагоні, не одна, певно, пляшка трісла... — пригадує Богдан.

Але вже на східцях вагону старшин з'являється невелика постать в альпійській шапці і зручно перескакує по східцях на найближчу платформу. Гармідер, — думає з признанням старший десятник Гаран. — Холера, нема на нього сну!

На бічниці за якоюсь стацією потяг пристає. Швидко роздають харч, кава парує з їдунок. Стрільці кривляться; знову чортова маргарина! Чекайте, німото, хай-но ми станемо серед своїх! Споміж вагонів виходить поручник із чотирнадцятої, важкої сотні куреня. Богдан здоровить, і одночасно голову його прошибає думка: якщо він тут, то значить, що й мої панцерняки теж повинні бути. Передучора вчором, коли ми вантажилися в Нойгамері, годі було ствердити, хто власне з нами йде. Уважаєш на своїх, годі було зважити на інших... Але коли поручник чотирнадцятої тут, то й Василько та Шурка теж повинні...

З-за вагону, там, де коло гідранту, з якого льокомотива бере воду, зібралось більше людей помитись, чути наказовий голос:

— Не пхайся, селепне чорна! Темна могила на вас! Роями, по порядку;

Базилько — думає Богдан, і ранок набирає якихсь ясніших барв, а кава здається солодшою. — Добре, що будемо вкупі.

Зпід вагону з'являється, однак, першим обличчя Остапченка. Він бачить Богдана і радісно махає, ще схилений під буферами, в його бік. Замість Базилька, видно спершу тільки його чоботи і сірі штани. Потім з'являються плечі. Базилько покінчує свою розправу з залишеними під гідрантом противниками:

— Шкода вашої роботи, фраери! І так вас вуші зжеруть! — і на закінчення добирає останнім пострілом: — Піхота, не підскакувати! Ноги вам смердять!

Він вилазить цілий з-під вагону і, розмахуючи радісно в бік Богдана рушником, виспіває на ціле горло:

— Не носі вилогуф а шари їх струй...

Вигльонда як д... з-за плота.

Потім наступає щось зовсім нецензурне, і далі Базиль докінчує в бік гідранта рефреном:

— Піхота, піхота, піхота!

Він із повною сатисфакцією приймає останній вигук противників із поля бою:

— Але має писок, паршивець! Побачим, який ти будеш до танків моцний!

Вони йдуть у трійку з Остапченком і коментують подорож. Базилько стверджує з жалем:

— Не станули, скурчібики в Лембрику. А був би до моїх кубіт хоч на секунду скочив! Але ніц, ще тут будемо.

Вони виструнчуються, коли попри них переходить курінний, і стають, коли він здержується:

— Ну, завжди разом? Базиль, матрос і Гаран? А де ж ви ще Грозбецького і того з Винник поділи? Все в порядку, що?

— Доки є ферфлеунг, ленунг і фолле декунг, пане сотнику! — з усміхом відповідає улюбленою приказкою курінного Базиль.

Обличчя Гармідера морщиться сіткою з тисяч веселих морщин. Він плеще Базиля по плечі:

— Баліцький, навіть як не буде, то й так треба буде триматись. Тепер ми на рідній землі. То не геца, десятнику Баліцький!

Десь поміж вагонами мигає постать поручника Анатолія Рудича, але потяг вже рухає, і нема часу перегукнутись з Анатолем. Нічого, він же тепер мій сотенний, будемо вкучті довшу хвилину — думає Богдан, ловлячись за залізне поруччя і стрибаючи в бік до вагону. Коли вони сидять вже на порозі, десь із передніх вагонів повів вітру приносить пісню. Хтось підхоплює, і за хвилину весь вагон співає. Обличчя стають поважні, коли один стрічає погляд другого, лица твердять іще більше, а голоси набирають сталевого тону. Понад вагонами летить звук пісень, вривається в серцях „хлопців” — і старшин у вагоні третьої кляси, — пролітає над платформами, де при гарматах засіла обслуга зенітної артилерії, гуде відгомоном на охоронних щитах протипанцерних „паків”, летить іще луною поза останнім вагоном, чіпляється коліс потягу, що дудонить, стукоче:

— На схід...

— На схід, на схід, на схід — відзиваються стукомом споння рейок.

— Вперід, вперід, вперід — відбиває гомоном у серцях сотень людей з левиками на рукавах. А після дзвенить, пісня вище...

— А вітер колише зелену діброву
Молодий дуб на дуба схилився,
Листя шелестить, вбитий стрілець лежить
Над ним коник його зажурився...

співає Юра Бариляк, а його чорні очі дивляться туди, де десь на обрії синіють Карпати. Ой, чи зобачу я ще свою полонину — шибает в голові легіня.

Але нема часу на тугу. Одна пісня скінчена, а в тиші, що настає, надлітає спереду від платформи „паків” звук гармонії і голос Базиля:

— Вчора ваха, дзіська ваха

На вечеру салама!... —

є за тим щось, що заглушують пориви вітру, але що викликає регіт на платформі.

Вздовж потягу тягнуться знову поля. Коли шнур червоних вагонів простукує насипами понад зігнутими спинами селян, що працюють на полі, вони кидають лише поглядом і байдуже супроводять наїжені гарматами вагони. Мало їх вже, всіляких, пігнало шляхом на схід?! Але коли понад вагонами жайворонком збивається в небо пісня, зігнені по-

статі простуються, кидають коси, серпи і навипередки біжать в бік залізного ешелюну. Не чути, що вони гукають, пісня глушить їх слова, але з їх широко розкритих ротів, з їх розгорнутих рамен пливе щось до набитих стрілецькими голосами вирізів вагонів, що спонукає хлопців іще голосніше кидати назустріч мельодію і слова пісень. Базилько вже вмовк із своїми пісеньками і реве на все горло:

— Подай, дівчино, ручку на працання,
Може, останній вже раз,

Так летить в жита, де стоять молодичі з серпами на раменах.

— Прийшла хвилина, час іти до бою — підтягає „матрос” Остапченко, а з сусіднього вагону гуде рій Богдана:

— Мушчу сповняти свій наказ!...

Звук долітає до малого пастушка, що сперся плечима у вербу над потоком і дме в свою вербову дудку. Звук такий знайомий, що малий недовірливо дивиться в бік шнура вагонів, потім зривається і стоїть іще хвилину заслуханий в мельодію, що летить від тих наповнених вояками возів. Вони ж співають те, що і в нас на толоці... — стрибає думка малого пастушка, і він гонить щосили брудними ноженятами, губить верету, батіжок і свою сопілку. Потяг з гуком перекочується насипом, а малий не встигає вже добігти. Ще здалеку видно дрібну постать з витягненими раменами. Вона стоятиме ще довго-довго, ловлячи останні звуки, що летітимуть разом з гаснучим відгомонам стукоту коліс.

Надходить вже вечір. Готяг спинає поволі хід. В житах щораз частіше з'являються круглі діри від експльозій бомб і артилерійських стрілен.

— Тут вже була війна — якось тихо каже Темак — Вже тут тепер був бій.

Напереду потягу, що звільняє біг, з'являються коло рейок якісь будинки. Вагони починають стукотіти по зворотцях, потім цілим вужем пробігає лоскіт буферів, що зударяються, і нарешті весь ешелюн стає. Від старшинського вагону відриваються постаті, що підбігають в бік стрілецьких возів.

— Спокій, спокій! Не виходити без наказу з вагонів! — чути голоси.

В повітрі запах спаленизни, а коли придивитись будинкам стації, то навіть у сумерку літнього вечора видно, що вони понадпалювані і пошкоджені від розривів.

— Хто так їм догодив? — кидає запит Богдан якомусь підстаршині з „форкоманда”, що проходить якраз коло вагону.

— Що питаєш? — кидає в проході підстаршина — „Іван” був тут у полудне. Їх літаки скропили стацію і вбили нам двох хлопців. Он там — вказує рукою — могили.

— Могили... то значить, тепер вже насправді — думає Богдан. Вже вивантажуються зенітні гармати і займають разом з кулеметами становище оподалік стації в ліску.

— Цікаво, що то за стація і де ми є? — питає, спершись на одвірок, Юрко Грозбецький.

Коли вони стоять вже трійками з вирядом і зброєю на плечах і проходить повз стаційні будинки, Юра Баріляк підносить дошку, що злетіла, мабуть, з розбомбленого стаційного будинку, і в сумерку силябізує:

— О-жи-дів. — Він звертається до Богдана і питає: Ожидів, де ж ми, є Богда’?

— Ожидів? — задумується Богдан — Ожидів. Це, мабуть, десь в районі Бродів.

Р О З Д І Л 8.

ДОЗВОЛЬТЕ ВАС ПОЗНАЙОМИТИ

— Трррррррррррррр — ревноу сказжено мотор літака, що гураганом пронісся над самим верхів'ям дерев. З галузок ринуло зірване подувом роздертого повітря листів'я, верхки дерев на секунду поклялись назад у поклоні перед інтрузом. Ще заки впасти інстиктивно на дно окопу і прилягти до протилежної напрямові лету літака глинястої стіни, Богдан задер на мент голову вгору. Понад ним шугнули дві великі червоні зірки і якісь літери на широких і коротких крилах „рата”. Стукоту бортової зброї напасника вухо не вхопило в заглушуючому все реві мотора, але в глині протилежної стіни окопу з'явилися відразу величезні діри, а кулі запацкали: — пац-пац-пац — вириваючи траву з маскування брустверу.

Десь збоку-спереду затахкав слідами втікаючого протилетунський „МГ 34”, а за секунду, коли літак підносився гострим траверсом вгору, набираючи висоти після низького полету, з'явилися чорні хмарки від вибухів гранат зенітної артилерії.

— Ба-бах! Ба-бах! Ба-бах! — гостро закудкудакав десь зліва „фляк”. Напасник зробив віраж праворуч і пішов знову низьким полетом понад самим лісом, пропадаючи за зеленими горбами.

— Ну, на цей раз досить! — сказав із полегшою Темак, підносячися з глинястого дна окопу і обтрушуючись разом з Богданом. Цей розглянув по окопі:

— Всі здорові, хлопці? Нікого не зачепило?

— На цей раз ні... якомсь не влучив. — обізвались голоси в різних місцях окопу на краю лісу. — Добре, що від лісу налітав...

Щоденний гість — подумав Богдан. Дотепер у моїй хоті лише двох зачепило, і то не дуже грізно. Два постріли в рамена. Цікаво, що з ними? Варто б навідатись було на перев'язочному пункті... Він сперся грудьми на бруствер і подумав,

що час би вже було збудити Грозбецького і самому лягти трохи. Може, в ночі випадє сьогодні знову яка стежа — треба було б виспатись. Коло нього стояв Темак, готуючись йти на обсерваційний пункт.

— Ще треба щось поїсти і зараз іду, оша — півслужбово рапортував він з їдункою в руці.

— Доїдж, брате. Маєш ще п'ять хвилин часу до зміни — відповів Богдан. — Це ще рештки тих вареників, що дівчата принесли з села?

— Угм — повним ротом муркнув Темак. — Зі сметаною. — А тобі хто носить? Юстина, чи Ганка? — поплескав Богдан штурмана по плечі.

— Мені Ганка. Юстина приносила Барілякові і Грозбецькому. Ну, скінчив — сапнув Темак — помию потім. Іду, обершарфюрер.

Богдан махнув рукою і сперся на бруствер, і далі дивлячись на передпілля. На двісті метрів розтягався горбкуватий терен, а там далі — густий загайник. Паршиве місце — подумав — паршиве. Це покищо друга лінія, але як прийде до бою, то близько зможуть підійти чубарики... Ну, побачим!

— Обершарфюрер Гаран! — гукнув раптом якийсь голос на кінці лучникового окопу — Гаран, во зінд зі? Зофорт цум компанігефехтштанд!

Богдан схопився. Голос був булавного-шпіса, рудого берлінця Маера. Він ліниво повернувся і, перейшовши пару кроків ровом, вискочив між корчі. Тут стояв у шоломі з автоматом, рудий Маер. Богдан випрямився в службовому привітанні підпорядкованого:

— Яволь, гавтшарфюрер!

— Ах, лиши ці церемонії, менш! — нетерпеливо відповів Маер. — Бігай зараз із тим, но, ві гайст ер, цей твій заступник; Хрос, Хрос... ах, цум тойфель!

— Грозбецький — без усміху відповів Гаран. Він не любив рудого шпіса, такий був гострий, службовий, в Нойгаммері, а тепер „лиши ці церемонії”. Зм'як, забракло „гаймату”. І куди ж він вибирається: шолом, емпі? Нова війна вибухла — подумав Гаран з іронією.

— Я, я! Гробецкі! — втішився німець. — Отже зголосись негайно разом з ним у сотенного, оберштурмфюрера Рудич. Чоту передай дем штурман Баріляк. Я мушу йти до штабу полку, а може й поїду до Дивізії.

На запитливий погляд Богдана довірочно пояснив:

— Компанішеф має їхати завтра нах Лемберг. Віхтіге захен, вайст? І ще хтось з ним поїде. Несу маршбефель до підпису, і ще там деякі справи треба полагодити. На, льос, менш — цак-цак! Гони!

Ішли з Юрком вузькою стежкою до недалекої командної землянки Рудича. Сонний ще Грозбецький допитувався:

— Що є, Дусек? Якої холери Рудичеві треба нас обох?

— Не знаю. Має завтра їхати до Львова. Може, хоче нас запросити, разом з тобою, на котлет до Полошиновича — з іронією відповів Богдан, а серце йому одночасно зацеміло надлетілою несподівано тугою. Ах, Міра...

Коли вони обидва зголосились у сотенного, цей, видно, вже чекав на них. Сидів при вході до землянки, коло нього лежала машинова пістоля, а бінокль був повішаний на грудях. Він відповів піднесенням руки на їх привітання і, подавши ще кілька вказівок молодому компанітрупфюрерові, німцеві, жестом покликав обох десятників іти за собою.

— Підемо на обхід становиц — штеллюнгс-рундганг, — додав він німецькою мовою, ніби неохоче. Це для німака — подумав Богдан. Дивись, як наставив вуха. Але якої біди якраз тепер обходити отановище?

Ішли полем, між спілими житами, і Богдан хотів вже звернути увагу сотенного, що вони вже збочили від лінії становиц сотні, коли, доходячи до рідкого ліска, поручник Анатоль Рудич пристанув і несподівано обернувся до обох своїх супутників:

— Хлопці, — сказав він, примружуючи очі, так що вони скидались на шпарки — хлопці, хочу вас познайомити одного з одним.

Несподіванка була така велика, що Богдан просто відкрив рот, а Юрко випустив машинову пістолю, що її тримав в руці, і вона повисла на ремені.

— Та ж ми... знайомі... — загикав Богдан. — Та ж мииии...

Але Анатоль не слухав. Він простягнув руку і, вказуючи жестом в бік десятника Грозбецького сказав, звернувшись обличчям до Богдана:

— Друже „Скорий”! Знайомтесь з другом „Бейом”.

За тим наступив черговий жест і чергові слова:

— Друже „Бей”. Це друг „Скорий”, мій старий співробітник. Будьте друзями.

Лише хвилину стояли обидва молоді люди нерухомо. Щось наче тінь усміху з доброго жарту мигнуло в очах „Обуха” — Анатолія Рудича, коли вони нарешті подали собі руки, зрозумівши ситуацію. Богдан промимрив:

— От, конспіратор. Півроку коло мене спить, і ані чирк...

— Сідаймо — завізвав своїх товаришів Анатоль. — Сідаймо. Я маю ще — він поглянув на годинник — з півгодини часу, і я вам винен пояснення.

— Відразу приходжу до справи — вів він далі, спираючись на пеньок емпі. — Ситуація на відтинку фронту нашої дивізії доволі прикра. Можливо, що наш штаб не здає собі з цього справи; але, мабуть, знає, лише не годен нічого порадити. З відомостей розвідників Повстанської Армії, які переходять лінію фронту і з якими я в контакті, виходить, що большевики громадять навпроти нас кольосальні сили. Які сили німців — годі точно сказати, але в кожному разі менші. Є можливості проломання фронту, чи оточення. В тому становищі...

— Дозвольте, друже Обух, — підійнявся спертий на лкті Богдан — сам знаєте, що дотепер не було ніяких точних наказів Проводу щодо дальших дій на випадок приходу фронту. Чи ви, може, маєте якісь відомості про це?

— Ні — трохи нетерпеливо відповів Анатоль. — Пождіть. Звідки я вам візьму точні накази? Становище зовсім нове. Ми ж мали відійти в район Карпат, і щойно в останньому моменті змінено наше призначення німцями, так що точних наказів не очікуйте. А зрештою...

— Зрештою — втрутив Грозбецький — знаєш сам: в Дивізії між кільканадцять тисяч вояків — різні люди. Є децю прихильників Організації між старшинами, не враховуючи старшин Легіону, але решта? Решта старшин, хоч не має навіть так ворожого наставлення до підпілля, як Паліїв (зрештою, порядна людина), то є в найкращому разі байдужа до цих справ; так що спонтанне діяння могло б наробити багато лиха. Стрілецтво пішло б за нами. Але старшини? І ще одне: я думав, що ліс не зміг би прийняти нараз такого тіла, як повна фронтова регулярна дивізія. Правильно, друже Обух?

— Зовсім правильно — кивнув головою запитаний. — А що найважливіше: мені здається, що події йтимуть таким темпом, що треба буде орієнтуватись на власну руку. Ми в об-

личчі ворога, і тут нема мови про залишення фронту. А як підуть події — побачимо. В усякому випадку: я хотів би вас просити, щоб ви можливо якнайдовше старались, навіть якщо прийшло найгірше, триматись мене і тримати в руках сотню. Хлопці вас люблять і вам вірять. Решту здайте на мене. Зараз я матиму побачення з командантом відтинку УПА „Суворим”. Крім цього, я їду завтра до Львова на два дні, може, вдасться дещо довідати від джерел... і потребу асисті. Не поїхав би ти зі мною, Богдане? — службовим голосом спитав Рудич, але усміхнені проблиски у вузьких щпарках його очей перечили повазі й байдужому тонові його запити.

Щось грало дзвонами на весь ліс: нарешті! нарешті! нарешті побачу її, о Боже, може, вдасться побратись, а там — хоч би пекло! Богдан глибоко заглянув в очі командира і не сказав нічого, але його погляд виспівував цілу осанну радості й подяки.

— Ну, добре — перетяв мовчанку Рудич. — Тепер ви, хлопці, стежіть пильно, а я піду на годинку в ліс. Он там — показав рукою, де якраз заворушилися корчі.

— Добрий хлоп — муркнув із признанням Грозбецький, розмощуючись вигідно на траві, лицем до житніх ланів перед ними. — Але нас зробив!

— Зробив нас, Юрку — потвердив Богдан — а мене ще додатково...

— З тою поїздкою до Львова, що? — усміхнувся, закурюючи цигарку і дбайливо здмухавши сірника, Грозбецький. — Думаєш, що зможеш за два дні zorganizувати шлюб? Без заповідей, без готового дозволу, без весілля, без вельону? — глузував він добродушно.

— З заповідями якось зробимо, дозвіл мені ще сьогодні вечір Гармідер дасть, для священника вистачить, а вельон і весілля zorganizуєм по війні.

— Ну, ще залишиться пошлюбна ніч — скоса поглянув на друга Юрко.

— Це залиши вже нам. Якось воно буде — увірвав Богдан і замовк. За хвилину зідхнув, аж близькі травинки заворушилися:

— Два дні...

— І дві ночі, не забувай — не переставав Юрко. Але Богдан глипнув якось криво, і Грозбецький замовк. Потім вони зустрілися ще раз поглядами і вдарили в згідний регіт.

— Ах, ти, діду... — сів на траві Богдан, піднімаючи з землі машинову пістоль — знаєш, мені здається, коли ми тут сидимо, що ми десь на вакаціях...

Здалеку загуділа сальва ворожої артилерії. Луною покотився понад лісом відгомін. Один по одному струщували землю важкі вдари, десь зблизька відповіли громом випали власних гармат. Почався артилерійський двобій. З-за горбів відзивались віддалені серії „МГ сорок два”.

— Ага, маєш „вакації”! — з’їдливо зашипів Грозбецький — Не хвали рака перед вечором. Добре, що та забава не на нашому відтинку.

— Але й так міг би Рудич вже вертатись — нетерпеливився Богдан.

Краєм лісу йшли вже в їх напрямі дві постаті. Одна — це був Рудич, що, рухаючи зігнутою рукою понад головою, прикикував їх до себе. Зірвалися з трави і, побігши на край лісу, випрямившись, коли сотенний знайомив їх по-військовому з молодим, інтелігентного вигляду, чоловіком в німецькій уніформі без відзнак, польських офіцерських чоботях та советській пільотці. На грудях він мав советську „пепешу” та німецький бінокль, покритий маскувальним матеріялом. Він підніс руку до пільотки, відповідаючи на салют і здоровлячи обох підстаршин. Анатоль відізався:

— Друже „Бей”! Завтра, раннім ранком, заберете фіру з тут списаним матеріялом (подав карточку) і разом з двома певними стрільцями відвезете матеріял там, на цю галявину. Курінний знає, — відповів він на запитливий погляд. — Матеріял — муніцію до кулеметів, коци і ліки — перебере від вас командир „Суворий”. Все! Ясно?

— Ясно! — стукнув закаблуками Грозбецький — Ранком матеріял на галявину. Командир „Суворий” перебере.

Коли вони попрощались і прямували, в щораз наростаючому гуку гармат, горбками поміж жита, їх довго ще проводили очі „Суворого” і кількох стрільців з його охорони, що чекали на свого командира між корчами.

— Добрі хлопці — зідхнув один обвішаний гранатами молодець — Ах, коби так вже разом...

Трійка йшла стежками поміж жита, а потім вузькою доріжкою, доки вийшли на широкі горби, що віщували близькість їхніх становищ. Рудич пристанув:

— Пам'ятайте, Богдане — звернувся він до Гарана — розмову з Денисюком у парку? То вже буде рік, правда? Багато змінилося...

— Багато, а зокрема багато дечого я зрозумів — рішуче відказав Богдан.

— Ах, може сенс тої пісні: „За стрілецький звичай...”? — звузились у сотенного шпарки очей — чи що інше?

— І те теж, і інше. Знаєте, я полюбив їх, тих, що там сидять тепер в рові, — він вказав рукою в бік окопів своєї чоти — їх, і тих, що з нами маршують у трійці. Я думаю, що я вже не кину їх — поки мене будуть ноги носити.

— Ну, з виїздом завтрішньої подорожі до Львова — втрутив Грозбецький. — А вибачте, пане хорунжий, пощо ви там власне їдете? Я думаю: офіційно?

— Ах, по якусь біду до Військової Управи, якщо вона ще дотепер не видерла; по якісь газети чи щось таке для шостого відділу... одне слово: по непотрібні речі.

— О, вибачте — буркнув під носом Гаран.

— Ах, даруйте, обершарфюрер — всміхнувся сотенний — я забув, що ви їдете женитись.

— І що власне ви цьому винні. Хто ж визначив мені стрічу на „Батурині” і завів мене до льожі Міри і Дори? — спитав Богдан.

З боку командного пункту сотні надходив спішним кроком Маєр. Здалеку вже махав папером і щось вигукував. Коли вони підійшли ближче, він задиханий зарепортував:

— Оберштурмфюрер! Маршбефель фюр цвай таге унтершрібен. Дер ваген комт ін айнер штунде!

Богдан поглянув з тріумфом на Юрка: два дні!

Р О З Д І Л 9.

КОРОВ'ЯЧА АФЕРА

По лісі хтось біг швидкими кроками. Чути було на стежці пацання босих стіп об вогку землю. Ще хвилина, і з-поза густих корчів на закруті стежки почувся уриваний віддих. Стейковий відбезпечив кріс і трохи висунувся з-за корча. Хто до чорта бігає тепер у само полудне на босака по лісі?

Хвилина, і на стежці з'явилась сільська дівчина, босоніж і в запасці. Хустка зсунулась їй з голови від швидкого бігу, і вартовий без труду пізнав Юстину, одне з дівчат, що не раз заходили до окопів та носили хлопцям молока, а не раз і вареників. Вартовий висунувся зовсім із-за корча, спустив до низу кріс і замкнув безпечник.

— Юстино, де ж ти женеш? Чого ж ти не при роботі? А...

— Ой, то ви, — скрикнула від несподіванки дівчина, хапаючись рукою за груди. — Ой, то ви, як добре... Ходіть швидше, ходіть!...

— Та де йти, дурна! Я ніде не піду, я на пості. Що сталося? Татари напали? — всміхнувся вартовий. — Якись бабські страхи!

— Ой, не татари, але німці. Напали на село, тягнуть худобу... Ой, допоможіть! Ой, та ж ви наші...

Лице вартового миттю змінило вираз. Він показав рукою:

— Біжи туди. Там відпитай Юру, знаєш, того чорного. Скажи йому, або тому другому, високому — знаєш? Я не можу зійти з поста. Біжи, Юстино!

Дівчина кивнула похапцем головою і за хвилину її хустка, що теліпалась на плечах, зникла на закруті стежки. Вартовий посягнув рукою до голови. Він хотів почухатись, забувши, що на голові шолом. Тож він лише сердечно закляв і сплюнув:

— Матері його! А там ще сотенного та й чотового нема...

Коли дівчина вскочила в окоп, Юрко Грозбецький, що саме повернув з возами з лісової галявини після стрічі з

„Суворим”, розглядав біноклем обрії лісу перед становищами. Спокій сьогодні, ніхто навіть не гукне з канони ні разу. Благодать! Побачивши дівчину, він усміхнувся до неї і лагідно взяв її під бороду:

— Ну що, Юстина? Щось важного? Щось сталося?

— Ой, так, так — дрібно заголосила дівчина. — Там у селі судний день! Німці впали і беруть худобу. Всю худобу беруть. Люди не дають, там таке, що не приведи Господи!...

Довкола зібралась на голос дівчини вже групка стрільців. Все, що було вільне від стійок, збігалось до гурту. Окопом надходив Юра Бариляк, за ним плентався Темак.

— ...Мене післали, казали: дівка перебіжить. Кажуть: бігай, скажи нашим, най йдуть відбороняти. Ой, хто ж нам допоможе, як не нааші... — заголосила раптом, не стримуючи довше нервової напрути, дівчина. Сльози горохом покотились по блідому з емоції личку. Та допоможіть, хлопці! Йдіть до свого капітана!...

— Курінний командний пункт далеко — сказав з надумою Грозбецький. — Сотенного нема, а до його заступника нема що йти. Німець. Чекайте...

Юра Бариляк круто повернувся і підійшов кілька кроків до залому окопа, де на вистеленій дошками полиці брустверу лежав його штурмгевер. Він взяв одну обойму і всадив її з голосним хряскотом у зброю. Грозбецький поглянув на Юру і сказав:

— Так, рація, Юра. Хлопці! Зараз десять стрільців за мною! Вибери, Юра. Ти — вказав пальцем — махай до паків, стоять за лісом, ліворуч, знаєш? Ганяй, цак-цак, і злови там десятника Баліцького, того що завжди так співає, знаєш?

— Знаю. — кивнув головою запитаний — Базилька.

— Так. Його, або ж „матроса”, і кажи щоб зараз післали теж кілька хлопаків до села. Все. Темак!

— Є! — зголосив завізваний.

— Ти перебираєш рій. Якби який холерник прийшов, кажи, що я роблю з одним роєм „шпетрупт”. Ясно?

— Ясно — муркнув запитаний. — Як щось є, то: „Темак, сиди в хаті”. Ясно!

Грозбецький усміхнувся і, припинаючи по дорозі кобуру пістолі, вискочив з рова в загайник. Попереду йшов вже бігцем десяток стрільців, що їх повів Юра Бариляк. Поруч нього бігла, спотикаючись по корчах, Юстина. Коли Грозбецький протискався через корчі попри неї, щоб вийти на

чоло малого відділу, він заглянув в її обличчя. Дівчина всміхнулась, а в її очах він побачив радість помішану з гордістю. Вона веде допомогу! Наші йдуть, не дадуть нас. І я, Юстина, їх веду. Вже мама не буде кричати, що я ходжу до стрільців...

Вже здалеку було видно, що в селі щось незвичайне діється. Чути було рев худоби, якісь постаті ганяли поза тини, а плач і голосіння ставали щораз виразніші, коли малий відділ підбігав до перших хат. За плотом першої хати стояла стара, поморщена бабуся, сперши заломані руки на паркані. Широко відкриті двері стайні і розірвані ворота говорили за неї. Коли вона побачила підбігаючих, вона спершу вся затремтіла і її покручені, худі п'ястуки підійнялися, немов у прокльоні. Але вже здалеку кричала Юстина:

— Це наші, бабо, це наші... Не дадуть!...

Хлопці минали стару, поспішаючи в бік головної сільської вулиці, де вовтузився якраз якийсь гурт і було чути грімкі німецькі вигуки, помішані з плачем жінок. За хлопцями несло шепотом із старечих, беззубих губ:

— Наші, наші штрільчі... Не дадуть!...

Гурт, що окружив великого, товстого фельдфебеля Вермахту, вказував, що до вибуху вже недалеко. Жінки сіпали в одчаю німців за уніформи, а попід плоти спирались чоловіки, переважно старші, намацаючи, мабуть, за грубшими коликами. Вуличками села вермахтівці вели худобу, що виривалась і жалібно ревіла. На майдані коло школи зігнано вже чималу череду, і її пильнувало кілька німців із крісами напоготові, непевно дивлячись на людське коло, що їх окружувало з плачем і прокльонами.

Коли Юрко, розтрутивши гурт, станув обличчям просто товстого фельдфебеля цей, не змінив ні трохи надутого виразу обличчя. Щойно коли з уст десятника з СС-івськими відзнаками поплило найчистішим жаргоном „ляндзерів”:

— Вас фюр айне швайнерай трайбст ду гір, менш? Біст феррюкт! — фельдфебель змірив інтруза від стіп до голови поглядом, в якому ароганція й тупість спорили за першість, і відповів:

— Г... тебе це обходить. А зрештою бачиш: реквірую худобу. Бефель.

— Бефель? який бефель? — підхопив Юрко. — Де маеш той бефель? Тут відтинок чотирнадцятої дивізії, і ніхто

не має права нічого тут реквірувати без нашого дозволу. Де той бефель?

— Ах, менш, — сіпнувся німець — мене післано не з вашої дрекіге дивізіон, але зі штабу армії! Не чув про наказ, щоб не залишати в околицях загрожених ворогом ніякого живого реманенту? Зрозумів?

На секунду Юрко здержався. Так, наказ такий був, але ж не можна дозволити.... Він оглянувся довкола. Селяни ж дивились вже з щораз більшою надією на суперечку. Чоловіки попіходили ближче, жінки перестали сіпати уніформи вермахтівців. Вони тут є — ці вояки з левиками на рукавах. Вони нам допоможуть. Юрко відідхнув і, чіпляючись спасенної думки про наказ на письмі, гукнув німцеві просто в обличчя:

— Десь я маю твій штаб! Показуй бефель на письмі, а ні, то...

— А ні, то що? — взявся під боки німець. — Вірст ду мір айне дравф гауен? Хочеш мене бити? Ну, скільки вас тут є? Уважай, нас тут ді ганце компанії!

На момент Грозбецький прикусив губи. Чорт знає що! А потім готова вийти халепа... Ах, до чорта, що нема Рудича!

Збоку підходив Юра Барияляк. Він відсунув рішуче десятника на бік і станув віч на віч проти фельдфебеля. Йому заграло щось в горлі, коли він трохи зависоким, не своїм голосом, дивлячись просто в очі товстого, гаркнув:

— Льос! марш! — німець відкрив із здивуванням рот. Чого хоче цей гефрайтер?

— Льос! Цак-цак! Абер зофорт! — запас німецьких слів Юри Барияляка був невеликий, але зате те, що він вивчив на вишколі, те запам'ятав добре. Рух його вказівного пальця лівої руки (в правій він тримав штурмгевер) був теж зовсім недвозначний.

— Менш, ти здурів? підеш під суд! Мах кайне думгайтен — вже трохи іншим тоном видусив із себе німець. — Скажи йому... — звернувся він до десятника.

З боків надходило щораз більше постатей у вермахтівських уніформах. Фельдфебель прикликував їх рухами руки. Стрільці тиснулись теж щораз ближче, і вже навіть було чути, як хтось зарепетував кріс. Якась жінка тонко, гістерійно крикнула. Зараз полетється кров — подумав Юрко Грозбецький. Що робити? що робити?

Але Барияк не дбав. Він уперся грудьми просто в уніформу фельдфебеля, втискаючи йому одночасно замок штурмгевера в черево. Фельдфебель відступив і розглянувся вколо. Юра ще раз повторив:

— Вег-марш! Цак-цак!

Рука німця незначно потягнулась до кобури, праворуч при поясі, і Грозбецький миттю відчепив свою. Нема ради, хай буде! — подумав і ще, намацуючи тверду колодку „нуль ахт.”

Нараз з-поза школи задудніли раптом спішні, важкі кроки. З-за вугла вилетіло в повному розгоні кілька вояків. Попереду гнав, з пільоткою набакир, панцергренадир десятник Баліцький, а за ним підбігав коротким, колихаючим кроком „матрос” Шурка Остапченко. Вони обидва тримали в руках машинні пістолі. Десяток хлопців, що висипувалися якраз із-за вугла школи, був обвішаний гранатами, а в руці в кожного блищав кріс із насадженим багнетом. Базилько приходить із фасоном! — з признанням подумав Грозбецький.

Баліцький з одного помаху зорієнтувався в становищі. Не питаючи нікого ні про що, він клином вбився в середину гурту, рукою показуючи своїм панцергренадирам зробити коло навкруг майдану. Він сам стояв вже коло фельдфебеля і прошипів йому в лице, відсунувши Барияка:

— Спешай в подскоках! Бротбойтель!

Німець не питав далі. Він кинув оком довкруги, зауважив, як його люди попускали вже кріси до долу, кинули шнури від корів і виразно давали своєю поведінкою знати, що їх уся ця історія абсолютно вже не бавить. Він спустив руку від кобури і поволі промовив в бік Грозбецького:

— Ви відповідальні, унтерофіцир. Ви перешкодили мені виконати наказ!

— Я не бачив вашого наказу — здвигнув плечима Грозбецький. — Але краще вже йдіть!

— З якого з'єднання ваш відділ? Я мушу рапортувати. Вас фюр айне айнгайт, вас фюр коммандо? — витягаючи нотатник, питав товстий.

— Ага, то-во будеш знати! — замість Юрка відповів Базиль, роблячи при тому відповідний рух рукою. — Яке коммандо? Гіммелькоммандо, бротбойтель!

Сміх, що вирвався, наче пиво з розскоченої бочки, розлився бальзамом по напружених нервах. Німець прикусив губи і, повернувшись круто, відійшов на вільний простір, де вже без наказу збирались його відділи, до речі, не соція, але найвище чота — як ствердив Юрко. Хотів мене настрашити!

— Ну, а тепер, Юрку, радь, що робити — сказав Баліцький, коли вже кроки німців затихли десь у пилюзі на краю села, а юрба селян оточила вояків, дякуючи та гомонячи. — Я думаю, що карузеля не скінчилась. Буде свіжа гранда, ну не?!

— Так — задумано сказав Юрко. — Найперше, що той товстун зробить мельдунг, то раз. А друге, худобу заберуть інші...

— Скот загнати до нас, — втрутив, спершись на пліт Остапченко. — Прийдуть інші — знову відніматимуть. А так — доки ми, доти й скот. Не стане нас — а тоді вже, люди, робіть, як знаєте. Не наша сила...

Громада загомонила, схвалюючи проєкт одесита. Ще кілька хвилин тривали технічні обговорення „справ загот-скота”, як казав „матрос”, і незабаром ціла валка посунула разом із групою селян в бік лісу, де починались становища куреня.

— Ведем Гармідерові нову халепу — почухався в голову, перекирляючи пільотку, Грозбецький — але трудна рада. Не лишати ж нам людей в біді!

— Що там халепа, не таке ми виділи! Але чи ти бачив, як він мене файно розумів, цей грубий? Відразу по-українськи навчився...

— А хіба ж ти українською мовою говорив? — здвигнув плечима Остапченко. — Халера тебе знає, якою ти мовою говориш. Ні паляк, ні чорт зна що...

— Ах ти, жуліку одеський, хочеш вчити мене, львівського обивателя з дзядя-прадзядя, як я маю говорити? Ну, але киньмо. Признайте, що ми їх зробили!

— Ой, зробилисмо! — признав щиро Юра Бариляк. — Щосмо зробили — тосмо зробили!

— Ну, да! — повторив „матрос”. — Значить: зробили. На большой з присипкой!

Юрко Грозбецький мовчки всміхнувся.

РОЗДІЛ 10.

РОМАНТИЧНЕ ІНТЕРМЕЦЦО

Міра і Богдан побралися липневого пополудня, в час, коли застигле гаряче повітря висить обважнілою стіною над розпаленими каміннями бруків, а ні один лист не шелесне на придорожніх каштанах. В притворі було затишно й холодно. Тінь, що лягла на візантійських обличчях святих на іконостасі, лагідне кольорове світло, перефільтроване крізь пастельні барви вітражів, і монотонний голос священника, що відправляв шлюбну церемонію, все це створювало немов інший світ. Світ відділений залізними дверми церкви від спеки на дворі, від гнітучої атмосфери опустілого міста, від глухого, невиразного гулу, що його вправне вухо реєструвало із східнього напрямку. Мала групка посередині церкви, серед якої сіріли уніформи Богдана і двох його свідків, пригадувала про існування того другого світу, в якому пополуднева тиша церкви і її містичний спокій були чимсь незрозумілим.

З вулиці дзенькнув трамвай, і Богданові прилетіла думка, що якраз тут десь у цій церкві він чув вже раз такий сам дзенькіт трамваю, який тоді дзвонив немов навіжений, як би хотів його перед чимсь остерегти. Так, це тоді, коли він прибув сюди до Львова, перед майже двома роками, і коли з двох боків вулиці надходило гештапо... Стріча з Базильком на ринку, ранкова візита „подруги Марти”, „Батурина” — Міра... Богдан глипнув скоса ліворуч. Ця ніжна, синьоока панна в сірому костюмі, барви такої подібної до його уніформи, буде за хвилину його дружиною. Дивно — якби не те, що я мав бути тоді на зустрічі з Анатолем на „Батурині”...

З-заду вчув він легке штовхнення. Хтось із свідків прикликав його до дійсности. Він стрепенувся. Обличчям звернений до нього, стояв священник із малою книжечкою в руці, усміхаючись вирозуміло.

— Повторяйте за мною — шепнув він приязно, і негайно прибрав офіційний, трохи носовий тон:

— Я, Богдан...

— Я, Богдан...

— Беру... собі тебе... — проказував, дивлячись в очі священика, а одночасно ловлячи кутиком ока струнку, тендітну постать, що піднесла якраз голову і звернула обличчя в його сторону. Чи то я говорю? — дивився Богдан, чуючи якось з нутра свій власний голос, дерев'яний і чужий. Немов на грамофонній пластинці.

„...і не залишу тебе аж до смерти” — закінчив за священиком Богдан і, чуючи коло себе тихий і спокійний голос Міри, що проказувала ті самі слова, подумав:

— Аж до смерти! А я ж залишу її за півтора дня... І не знати, чи взагалі коли опісля побачу. „Аж до смерти”! Це може бути дуже короткий час...

Коли на їх пальцях заясніли срібні кільця (цілий ранок усі, навіть пані Грець, гонили за золотими, але ніхто не хотів продавати золота за папір), Богдан уперше відважився поглянути Мірі просто в обличчя. Її личко було трохи бліде, але червоні вуста всміхались, а погляд перенісся з металевих кілець на їх руках в очі Богдана. Хвилинку вони дивились собі у вічі, а потім одночасно їх повіки дригнули. Так, він знав: це значило: не журися все буде добре.

Вже спішили нечисленні свідки шлюбу з привітаннями. Дора, пані Грець, одна з її дочок, дві товаришки Міри з Театральної Студії — золотоволоса Ляля і чорнява Оришка, Анатоль, що у вихідній уніформі, з круглим кашкетом із чорним околицем в руці, виглядав чуже й незвичайно, вістун Рутецький, їх шофер, та якісь двоє дальших колег Богдана з його бюро, стрічені випадково на вулиці. Це все, небагато — без розчарування подумав Богдан.

Пані Грець відкрила на порозі церкви свою велику церагову торбу (—А бачите, діти, ви завжди з мене смієтесь... а торба придається...) і витягла з неї великі, чорні кобури пістолів. Священик просив був зняти зброю перед входом до церкви. Анатоль припоясував свій великий старшинський „віс” і говорив Богданові:

— Я тепер відвезу до вас паню добродійку — показував в бік пані Грець — нехай там дещо приготує, щоб вас привітати, залишу вам Рутецького і ще може скочу до вас вечором, на ваш пир. Якщо...

— Знаю, якщо буде можна... — потиснув руку друга Богдан.

— А в кожному разі, якби ні, стріча післязавтра коло штаткомандантури в полудне. Ну, пускай машину в рух, Рутецький. Сідайте, прошу, пані добродійко. Па, Міра, па, пані Гаран, здорова, Доро!...

— Ах, щоб ти раз кудись не поспішав! — крикнула в слід йому Дора. — Я знаю, знаю; все це дуже важне... В нього завжди: „люди чекають!”

Група йшла поволі в бік Ринку, і далі — Єзуїтського городу. Вулиці були якісь порожні, жалюзі багатьох крамниць поспускані додолу. В трамваях, що проїздили, не товпилась вже юрба, і по правді, найбільше таки видно було сірих уніформ. Вояки всі були з зброєю, з пістолями поперед поясів, на животах, з рушницями за плечима.

— „Алярм штуфе айнци” — нагадав Богдан оповіщення, яке дали їм, коли вони відрапортувались були, після прибуття, в командантурі міста.

Вони прибули з Анатолем, після нічної їзди сірим „фольксвагеном”, ранком о шостій годині до Львова. Рутецький тиснув газ до дошки, коли вони гнали пустими вулицями міста, і загальмував перед бльоком, де мешкали й далі, після смерті тети, дівчата, з таким „фасоном”, що аж гальми заскрипіли жалібним плачем, а у вікнах з’явилися обличчя ще не зовсім розбуджених мешканців. Коли вони йшли в трійку по сходах, кслю авта зібралась відразу групка дітваків, яка по-своєму коментувала знак жовтого лева, вимальований шаблоном на авті.

Міра і Дора остовпіли. Міра стояла в коридорі, кліпаючи великими синіми очима, і щойно по хвилині, зрозумівши, вона пустила з брязкотом якесь господарське причаңдалля на землю і стрибнула просто на шию Богдана, що станув на порозі.

— Не пізнаю тебе, Міра! — з удаваним незадоволенням процідив, примружуючи очі, Анатоль — Де ж твій олімпійський спокій?

На порозі стояв вістун Рутецький і, взявшись за боки, реготав гучним сміхом, аж у сходовій клітці повідкривались двері сусідів.

— Чого стоїш, Дора... бери приклад з неї! — жартував хорунжий Рудич, коли вслід за сестрою з’явилась на відго-

мін галасу і друга панна Валицька. — Може, ти б мене хоч раз в житті поцілувала?

Цілий ранок вони ганяли за обручками, диспенсією від заповідей, дозволом на негайний шлюб і сотнею інших справ, які виявились невідключними. Потім відвідали тихий, заквітчаний та обкладений дерниною гріб на Личаківському цвинтарі, і Богдан, встаючи з навколішок після молитви, сказав:

— Не діждалась мама. А так завжди чекала на невістку.

Рудич пропав десь разом із „фольксвагеном”, а Рутецький і собі скочив до хати до Винник, обіцяючи, однак, бути на полудне в церкві.

Погоня за потрібними для подружжя формалітетами вдалась благополучно, тим більше, що взяла в ній участь і повідомлена про справу пані Грець. Вона, як звичайно, нічому не дивувалась, взяла від Богдана ключі від його хати, змобілізувала одну з дочок, оббігала з молодими всі потрібні уряди, і якщо, як казав Богдан, шлюб відбувся — то лише тому, що за справу взялась пані Грець.

— Чекай, не спитав тебе навіть, як довго ти маєш бути ще у Львові? — спитав Міру, пристанувши на Ринку, Богдан. — Коли евакуюють твоє бюро?

— Ах, пригадав! Але і я забула. Ми виїжджаємо після завтра ранком. Мабуть, до Криниці, хоч може й до Кракова.. Всі вже виїхали, лише я боронилась усіми силами.

— Чекала... — взяла сестру під руку Дора. — Ану, покажи руку, як вона виглядає з обручкою? Пані Мирослава Гаран...

— Пані Гаран... — усміхнено повторила за сестрою Міра. — Па-ні Гаран.

Вуличний фотограф, що розклав свій крам під пам'ятником Собесьького в сквері, закликав групку жєстами до себе. Побачивши китицю квітів в руках Міри, темні одяги колеґ Богдана і нарешті його золотого лєвика на рукаві, він швидко затаракотів:

— Ану, люди, до мене, до мене... За єдну сотку, за єдного „дуба” ціла фамілія: і любий і люба... Зробити зд'єнцє, панє капітанє?

Вони чекали, сівши на лавці, поки маєстро викінчував свій кунштик. Прохожі обкидали поглядами групку, серед якої уніформа з лєвиком на комірі і рукавах та квіти Міри збуджували зацікавлення.

— Пам'янтка, люди, пам'янтка: капітан, як золото, і пані, як маліна! — лепетів фотограф, махаючи ще вогкими картками — Щоби не було, а зд'енце ест! А я вже тут не одне простояв: і панську Польську, і чубариків, і ще децю тут перестою... Дякую панству, дякую... дай Боже щастя!

— Дай Боже щастя! — вітала молодят на порозі темного коридору пані Грець, що сьогодні заступала їм обом матір. — Дай вам Боже, діти! В бурі побираетесь — дай вам Боже, щасливо її перейти...

Вона простягнула піднос з чарками, хлібом та сіллю і відступила на бік, коли Богдан піддійняв на руки Міру і переступив з нею через поріг.

В кімнатах було трохи порожньо, обстанову трохи порозбирали були дівчата, а на стінах видніли ще прямокутні плями по картинах. Крісел назбирано стільки, що якраз вистачало.

— Як прийде Анатоль, хай сидить на землі! — дмухнула в ніс Дора. — На тапчан сідати не пуцу.

Рутецький виявився першорядним квалером і бавив дам підльвівськими куплетами так, що сміх переливався по всіх кімнатах. Пані Грець подавала на стіл всі свої кулінарні чуда. Коли вона мала час те все зробити? — дивувались гості. — Старша пані відповідала:

— То так нас за старих часів навчили. Ну, вип'єм ще по одній: за молодих!

— І за старших, пані! — підійняв чарку Богдан. — За тих, що все вміють, мало говорять і завжди є там, де треба!...

— Пані Грець усміхнулась, зовсім так, як тоді там, на „хаті”, і вмочила вуста в чарку. Рутецький інтонував:

— „Многая літа!...” , а обидва товариші Богдана підтягали. Дзвенів ясно голос Лялі, і шляхетним металем звучав низький контральт темноокої Орісі.

— Хто нас вінчав? скажи, скажи... полились відразу потім звуки інтонованої нею пісні з „Циганського барона”, а Міра і Богдан перекинулись поглядами. Скільки ж разів вони чули цю чудову мелодію...

— Хто сватом був? скажи, скажи... вдарив несподівано від дверей звучний тенор, і всі оглянулись на поріг, де стояв, спершись під боки та примруживши, як звичайно, очі, Анатоль. Його обличчя ясніло.

— Два бузьки, два бузьки за сватів були. Ось як! — відповів категорично хор гостей.

Голосний регіт закінчив пісню. Чарки підійнялись знову, і від Анатолія домагались доганяти. Він без спротиву підійняв повну склянку і, доторкаючись нею до чарки новоженців, сказав до Богдана з усміхом, майже не ворущачи губами:

— Завтра повинен говорити з людьми. Трудно зловити.

Години пливли за годинами, пісні й жарти чергувались, в пляшках показалося дно. Залишений якимсь чудом на стіні старомодний годинник з маятником задзвенів. Анатоль поглянув позад себе на годинник, звів на ручному хронометрі і встав:

— Ну, але якщо панство хоче бути ще спокійно дома перед „шперштундою”, просимо до мого вегікула. Збирайся, Дора, лиши паню Мирославу Гаран на хазяйстві...

Відгули в повітрі кроки і вигуки розбавленої громади, десь під кам'яницею загув мотор Анатольового „фольксвагена”, а потім змовкло все. Міра підійнялася з крісла, на яке вона впала була, знеможена вітаннями, побажаннями і цілуванням з усіма гістьми.

— Я зараз, Дуську, лише зроблю трохи порядок і помию начиння — підійняла вона очі на Богдана — Подивись тим часом, що в радіо.

Голос спікерки проказував німецькою мовою поволі:

— Надаємо репортаж воєнного звітодавця під назвою „Лемберг, айне фронтштат”.

Голос розповідав про волю міста боронитись перед азійською навалою, сипав фразами про великий райх, про все те, що якраз відходило, а ненависне було місту так само, як і те, що надходило знову. Репортаж закінчувався: „Наші мури можуть ламатись, наші серця — ні!”

— Напевно, ні — навіть тоді, як їх вже тут не буде. Серця міста не зломить ніщо! — шепнула тихо Міра, яка вже хвилину стояла поруч Богдана, сперши йому голову на плече.

Богдан здригнувся. Що ж тепер? Він іще ніколи не був з Мірою наодинці в своїй хаті, і йому стало трохи незручно. Ніколи я ще не почував себе так глупо — мигнуло кризь голову. Завжди знав, як поступати з жінками, а тут... Я так боюсь вразити цю чутливу дівчину... Вона так ніжна і, до чорта, хто зна, як довго ми будемо вкупі. Зроблю якусь дурницю тепер і таку залишу по собі пам'ять, якби мене там десь вхопило... Ах, Міра — щоб ти знала...

— Я знаю, Дуську... — поважно, але з вогником усміху в зіницях, піднесла до нього очі Міра. — Ти думаєш про нас, про нас двоє?

А коли він потакуючи махнув головою, Міра положила йому руку на рамена і прилягла вся до нього:

— Я твоя жінка, Богдане.

З незамкнутого голосника неслась тиха мелодія. Через незаслонені вікна видно було на небі, що вже меркло, перші зорі. Часом десь із порожняви вулиці луна несла відгомін спізнених кроків.

Така була їх перша ніч.

*

Мотор „фольксвагена” завивав на високих оборотах. Рутецьких гнав по шосе, збиваючи густу пилюгу за собою. На небі нависли темні клубища хмар, віщуючи недалекий дощ. Щораз виразніше доходив постійний гул артилерійського бою. Богдан сидів на борті переднього сидження, лицем до заду, дивлячись безпереривно вгору і назад авта. Анатоль, побіч Рутецького, нетерпеливо крутився на сидінні.

— Діке люфт, діке люфт — нервово повторяв він зачуту сьогодні ранком у командантурі міста фразу. — Діке люфт; там у нас тепер вже десь гаряче! Коло хлопців треба бути...

Ранком вони попрощали на двірці Міру, яка від'їздила остаточно з своїм бюро на захід, і відвезли до хати Дору, яка сказала, що вона „ще має час”. Прощання Богдана з дружиною було коротке, і вони просто поцілувались та подали собі руки. Не було коли. Негайно з станції вони поїхали до командантури.

Коли вони подавали свої документи до штемлювання, то зауважили, що худенький вермахтівський підстаршина, який прибив штемплі, подивився довгим поглядом на них, а опісля притишеним голосом проказав:

— Філь глюк, камераден! Діке люфт — да форне. Зайт гестерн.

Від учора щось почалось... А тут і так нічого не полагали. По Військовій Управі слід застиг. Десь у Криниці чи Кракові. А крім цього...

— Ах, шляк мене трафляє! — закляв від серця Анатоль. Богдан поглянув на нього здивований. Таким він іще ніколи не бачив „Обуха”!

— Та певно! Нікого не годен знайти. В останній хвилині гештапо знову виарештувало купу людей. А так, без зв'язку... навіть Магомет нічого не зробить!

— Ну, але щось знаєте? — притишено спитав Богдан, кидаючи оком на шофера. Нічого: Рутецький їде, а коли він їде, нема для нього нічого більше, крім шосе, чотирьох коліс, мотора та керівниці.

— Та в тім то й річ! Нічого не знаю. Всі десь на якійсь конференції. Будем тягнути, як Бог дасть — а там побачимо!

З закрута, що вони його минули, виприснув у скаженому реві советський ловецький літак. Рутецький рвонув керівницею і метнув возом в бік під придорожні дерева. Не то стрибком акробата, не то упадом, вилетів із воза Богдан. Коло нього приліг в рові Рудич, а шофер дав останній тигровий скік у тінь спасенного рова тоді, коли вже по шибі прогнала якраз серія двосентиметрівки з борту літака.

— Чорт! Ще повернеться! — сапнув шофер — запхаю краще авто в рів і виключу мотор.

Большевик надлітав вже знову. Друга серія була вже пущена навмання, і кулі сікли віття вербини по всіх близьких деревах. Застукали вдари по порохнявих пнях, і замляскали, застрибали жабками рикошети по гнилій воді придорожнього рова.

— Ну, може вже досить? — грамолився з рова Рутецький вслід за Рудичем та Гараном. — Чортів син, певно нас вже відписав з рахунку!

Випухали авто на шосе і запущений мотор заграв.

— Застукав нас! — з докором відіззався сотенинй — Ей, Гаран, витріщуйте краще очі!

— Так є, пане хорунжий! — оправдувався Богдан. — Але тут він сховався за закрутом дороги і за лісом. Згасив мотор і щойно над нами заревів...

— Ми вже десь коло Золочева — відіззався по хвилині Рудич, витягаючи мапу і кладучи її на коліна. — Зараз збочуємо, Рутецький. Уважай на діри на шляху!

— Але ж їх є! — не підводячи очей від шляху відповів шофер. — Розбомбили дорогу до чиста. Щось тут вже було, заки ми були у Львові.

Обабіч з'являлось щораз більше кінських трупів із здутими животами та витріщеними очима. Час до часу в рові стирчала перевернена машина фронтом на захід, а недалеко ліворуч показалось поле цілковито зрите леями від вибухів.

Над лісом виросли високі стовпи димів, а артилерійський гул ставав щораз виразнішим.

Справа надлетів десь низько над лісом цілий загін грубих, коротких „істребітелів”, а вслід за ним — завзяте гавкання зеніток.

— Ми вже близько — відіззався знову з-над керівниці Рутецький. — Пізнаю цей лісок.

Дійсно, вони були вже, мабуть, близько. Гарматній гул став одним безперервним звуком. Щораз обзивались — трррр-трррр! — короткі черги МГ 42. Басовим „та-так, та-так” відповідав чи, може, запитував, „максим”.

В'їхали в лісову доріжку. На краю лісу стояв пост. Побачивши своїх, він вийшов з лісу. Вже здалеку впізнав Рудич стрільця із своєї сотні і, вискочивши з авта, підбіг вперед.

— Добре, що ви вже є, пане сотенний! — зідхнув стрілець, коли командир стояв коло нього. — Почалося вже кіно — холера!

Р О З Д І Л 11.

„ЯКЩО ОДИН З НАС В БОЮ ПОЛІГ...”

— Ще не видно нікого — шепнув схований за насипом окопа Гаран до Баріляка — Підготовляють наступ. Але ж валять...

— Джіуюуюююнь — бууууммм! — прогримів над ними артилерійський набій і з пекельним вереском та тріскотом розірвався десь позаду в лісі. По галуззю засвистіли відламки, і хтось в лісі голосно крикнув.

— Джіуууюююнь! Джіуууюююнь! — роздирали повітря, пролітаючи, важкі гарматні стрільна. Гаран присів на хвилину на дні окопа і, стараючись втримати спокійними тремтятьчі руки, закурював цигарку. Він кинув оком по окопі. Побіч, схилившись, сперся на стіну окопа той молодий стрілець, що привітав їх, як стійковий, на краю лісу, коли вони прибули з сотенним перед годиною. Стрілець не тремтів, але обличчя його посіріло. Стрінувши погляд чотогого, він винувато всміхнувся. Гаран відповів теж півусміхом і підвівся та виглянув знову понад окопом. Там ліворуч, де стоїть цей корч, становище кулемета, що ним відає Темак. Ліворуч за манинкою сам заступник чотогого, десятник Грозбецький. Баріляк тут разом з вістуном. Решта чоти в становищах. Все в порядку, дотепер іще в чоті всі цілі, хоч вогонь триває вже понад півгодини, і він доволі цільний. Б'є просто по лісі за ними.

— Я казав — присів мимоволі знову, коли над ними ревучим метеором пролетів черговий набій — я казав, що ті становища не будуть добрі, коли ми станемо першою лінією. Забагато горбків на передпіллі.

Баріляк махнув рукою:

— Чорт з ним. Тепер не змінимо. А зрештою не є ще так зле. Гірше те — як це сталося, що ми є раптом перша лінія?

— Вермахт навалив — як я приїхав, був телефон із куреня. Але я не мав часу питати, мусів гнати тут.

Раптом завило, ще більш несамовито, роздиране повітр'я. Уї-уї-уї-уї-! — завібрувало в усіх комірках мізку. Горою летіло щось несамовите, щось, що слідкувало по жажливих випалах від ворожої лінії, з віддалі не більше кільметра. Виття ставало нестерпне, хотілось зірватись з окопа і летіти назустріч чортівським набоєм, покінчити якнайшвидше. Богдан чув, що він не довго видержить.

— Катюші — сказав блідий Бариляк — Вся біда і нужда на нас, зразу на перший раз. Самольоти, гармати, ракети...

Перша сальва випала задалеко. В лісі заревіло пекло після розриву чортівських набоїв „катюш”. Але вже йшла друга сальва, і повітря знову роздиралось жажливим виттям.

— Уї-уї-уї-уї — людським голосом завили ракети. Громом розірвалась сальва над землею. Вони припали до стіни окопа. Десь із правого боку, там, де стояв з кулеметом Темак, хтось голосно заплакав-завив з болю.

— Іду! — зірвався зігнений до половини Богдан. — Іду туди. Сиди тут, Юра. Як прийде вістун із сотні, поклич мене. Телефон і так вже, здається, капут...

Гаран минав зігнені постаті в сірих, забруджених глиною уніформах, що плашма поприліплювались до стін окопу. Коли він проходив попри другий рій, якийсь стрілець якраз обвивав другому закривавлену ліву руку. Ранений сховав руку за себе і, сидючи, сказав:

— Нічого, чотовий. Легко зачепило в палець. Піду до емге, добре? Там хтось добре дістав, чуєте, як кричить?

Але ніхто вже не кричав. Якраз заревіли знову ракети, і Богдан, жестом наказуючи раненому залишитись, побіг зігнений до становища Темака.

Темак висовував якраз на насипі окопу кулемет на ляфеті, разом з іншим стрільцем. В глиняній калюжі лежав хтось із вояків його групи, кого в цій хвилині Гаран не зміг пізнати. Долішня частина його обличчя була однією кривавою масою. Він важко стогнав, копирсаючись, мов хробак, на дні окопа. Темак скінчив уставляти наново кулемет і щойно опісля відвернувся до підстаршини:

— Виставив голову з окопа. Скільки вже не кажу: сидіть в землі. Падав, зачепив кулемет. Мушу поправити. Пришли лапидухів, Дуську, хай його заберуть. Дістав у щелепу.

— Післати тобі ще одного хлопа до обслуги? — спитав Гаран, вказуючи на кулемет. — Чи даш раду сам?

— Покищо будем крутити з Дмитром, що? — поглянув Темак в бік другого стрільця. — А як не дамо ради — пришли.

Богдан жестом візвав другого стрільця допомогти йому і, піднісши раненого та перекинувши його руку через своє плече важко потягся по окопі, оббиваючись об глинясті стіни. Ранений щось мимрив незрозуміло, а кров з його щелепів плила струмочком просто на Гаранову уніформу. Коло раненого в руку пристанув десятник.

— Маруняк! Витягни його пакет, завини йому лице і задвигай його до санітетів, вони десь там у лісі. Хай оглянуть твою руку теж як треба, махай разом з ним на перев'язочний пункт! Чув?

— Я його затягну, не бійтесь, оша! — відповів, перебираючи на своє здорове рамено закривавлену постать, Маруняк. — Але я вернусь тут знову! — муркнув він під ніс, коли Гаран вже обернувся і вже міг не дочути.

Богдан дочув. Він не мав часу застановлятися, чи це відвага, чи героїзм, чи просто глупота. Я дав наказ, а що він зробить, його діло. Якраз хвилину вже тривала мовчанка в повітрі, і вона дзвеніла в ушах після скаженого реву останньої години. Щось зараз буде — підірвався до свого командного пункту Гаран. З протилежного боку чути було вже по окопі за закрутом пляскіт чийхсь спішних кроків по мокрій глині. З-за рогу вибіг вістун:

— Чотовий, чотовий! Телефон вже знову дзвонить! Від сотенного!

З чорної трубки чути було голос Анатоля, приглушений, але виразний. Коротко рубав слова:

— Гаран! За хвилину треба чекати наступу! Тримайте, доки можна. Як не втримаєте — відступіть. Від сусіда дзвонили, що зараз підкидають фізілерів на допомогу. Вони вже в дорозі. Повторяю: доки можна!

— Є! — відложив слухальце Гаран. Побачим, доки буде можна.

Сперед лісу, що розтягнувся лінією перед становищами чоти. з'явилися перші сіро-брунатні постаті. Гаран крикнув: Мельдер! — і вістун стояв вже біля нього:

— Гони до Грозбецького, а потім до Темака. Вогонь вільний, від ста метрів. Першим стріляє Темак. Чекати дальших наказів. Передати по лінії!

Вістун вже біг окопом. Богдан приклав знову далековид

до очей. Сірі постаті, що стрибками посувались в горбковому терені, добре використовували заглиблення ґрунту. Барияк, що стояв поруч десятника, відклав штурмґевер, сперши його об стіну, а в руку взяв звичайний кріс з насадженою люнетою. Він положив карабін на бруствері в проробленому заглибленні і порушив кілька разів прикладом, вмощуючи його добре на рамені. Обернув ще раз голову:

— Сто метрів, Богда'?

Кулемет праворуч парнув першу чергу в тому самому моменті, коли сірі постаті підійнялись з голосним виттям чогось незрозумілого. Так, значить, кричать „ура“? — подумав Богдан, натискаючи одночасно язичок карабіна. Постаті миттю залягли, але за хвилину зірвались знову.

Валила вже ціла лінія, тріскали бепереривно карабіни цілої чоти, гаркав вже й скоростріл Грозбецького. Постаті падали, вставали знову, а деякі залишались лежачими. Інші знову стрибали, і їх було вже зовсім добре видно. В шоломах, в пільотках, в будьонівках ішли сірою масою, щораз нові й нові, щораз більше й більше.

— Чортова мама, — сапнув Барияк — та їх там зо дві сотні. Відусять нас до лаби...

Праве крило атакуючих підходило вже до становища Грозбецького. Кулемет загарчав іще раз коротко, а потім мовк.

— Вумм! Вумм! Вумм! — почувися глухі вибухи гранат.

— Мельдер! — крикнув Гаран — Передавай до Грозбецького хай відступає в ліс. Збірка коло стежки. Юра — ганяй до Темака. Відступаєм!

Хвилина, і ровом надбігає вже Грозбецький, тягнучи з другим стрільцем кулемет. Він сапнув:

— Відбили гранатами. Але вони зараз знову підірвуться! Забагато їх...

Богдан вхопив машинову пістоль, залишивши кріс під стіною. Спер дуло на верх окопа і натиснув язичок. Залізо задрижало в його руках. Порожні гільзи застрибали по окопі. Через зуби кинув:

— Біжи, Юрек, на скрай ліса. Став МГ і обезпечуй. Набої маєш?

Він не чекав відповіді і знову потиснув за спуст. У віддалі не більш десяти метрів ворожий вояк, що, якраз підірвавшись, замахнувся до мету гранатою, важко гепнув на землю. Граната випала йому з рук і вибухла перед окопом.

— Де, до чорта, Темак? — пінився Богдан — Збожеволів, чи що? Хоче своїм кулеметом цілий батальйон звоювати?

З боку, де був Темак, почувлися знову вибухи, а потім „прррр!“ із штурмгевера Баріляка. Ще хвилина, і коло Богдана з'явилось викривлене злобою обличчя штурмана Темака, а за ним підбігав, відстрілюючись назад, Баріляк. Богдан без слова показав рукою на ліс, а коли обидва штурмани вискочили вже на верх окопа і зникали в корчах, вискочив і він з рова. За ним вахлярем розсипалась серія з пепеш. Большевики були вже в окопі. З лісу через проруб гатив навманья Грозбецький.

Заягли в рові коло стежки, не далі за двісті метрів від залишених становищ.

— Що, до наглої крові!? — киплячи з злоти, крізь зуби процідив Гаран, просто в очі Темакові. — Що, до холери? Ти не чув наказу відступати? Хочеш сам воювати? Сидів, сидів, а тепер там кулемет згубив.

Вінничанин мовчки похилив голову. Відповідати не було що. Замість нього відповів Баріляк:

— Він узев замок з машингвера. Має в кишені.

— То що думаєш? — вже лагідніше продовжував Богдан — Я — що? Втік із становищ? Був наказ: як не витримаємо — відступати. А зараз фюзилери прийдуть і відбиваєм.

Він оглянувся по лісі. Були всі, крім раненого в щелепу (ранений в руку таки повернувся), вістуна, що не встиг вже і впав на краю лісу, та другого стрільця з становища Темака. — Трьох, можна ще видихати — сказав півголосом Гаран.

Спереду, від становищ, що вони їх залишили, відізналась наново пожвавлена пальба. Чути було черги наших кулеметів і глухі вибухи гранатометів, але „максими“ не відповідали.

— Не встигли підтягнути — шепнув, надслухуючи, Богдан. З лісу надбігав вістун:

— Де тут чотовий? Наказ від курінного!

Коли він лежав вже коло Богдана, він задиханим півголосом проказував наказ: негайно підриватися на знак ракетою і атакувати становища з лісу.

Увага на вогонь фюзилерів, що атакують одночасно збоку.

Богдан встав:

— Багнети на кріс! Хлопці — відбиваєм наше! Тепер вже до кінця: або ми, або вони!

Він глянув в бік Темака, але штурман відвернув очі. Після бою з ним поговорю — подумав Богдан — трохи загостро я його згепав...

Атака була швидка і успішна. Коли чота Гарана вискочила з лісу з голосним: „Слава!”, большевики вже були пом'якли після стрілу від фюзилерських гранатометів. Одночасно з виступом чоти, збоку блиснули леза багнетів сотні фюзилерів поручника Гуняка. Крик: „Слава!” покрив все, а поле зарілось від сіробрунатних постатей утікаючих красноармейців. Деякі з них обертались в бігу і відстрілювались.

— Пеееннннь! — ясно джижчали кулі автоматів.

Попереду чоти, випередивши Богдана, гнав Темак. Він вже минув і перескочив головний окоп і добігав якраз до свого кулеметного гнізда. Кулемет стояв іще на місці, хоч обернений безпожиточним тепер дулом без замка в противний бік. Богдан зауважив, як Темак схилився, витягаючи з кишені, замок свого кулемета. — Зараз парне по чубариках — подумав задоволено чотовий — Непотрібно я на нього кричав. Богдан затримався і здержав рукою лаву своїх вояків, що забігали надто далеко. З боку ворога відізнались вже поодинокі випали гранатометів, а їх набой пролітали понад головами втікаючих, вибухаючи попереду стрільців. Чому не креше Темак? — подумав Богдан, обертаючись в бік становища кулемета.

Темак сидів на скраю окопу і тримався рукою за груди. Під пахвою притримував замок. Він урвано закашляв, і тоді Богдан побачив, що з його губ пливе струмочком кров.

— Темак, що з тобою? — скрикнув чотовий, підбігаючи що сили до штурмана і не зважаючи вже на те, що діється поза ним. — Ах, Темак...

Але вінничанин не відповідав. Він поволі зсунувся до рова, притримуючи весь час під пахвою кулеметний замок. Коли Богдан нахилився над ним, він лежав на дні рова, дивлячись просто в ясну, сіріючу блакить неба.

— Візьми... замок... — проказав він поволі, а разом із словами ринула йому з вуст струя крові.

Богдан взяв його за руку. Вмираючий тицяв йому поміж пальцями холодний метал. Його очі гасли вже, ніс виго-струвався. Він іще раз рухом повік прикликав товариша. Богдан нахилив вухо до його вуст. З останнім віддихом штурмана Темака прилинув шепіт із двох слів:

— Во-ни... вті-ка-ли...

Р О З Д І Л 12.

„ЧОТИРИ ЧИ П'ЯТЬ?”

Поза ними залишилось пекло. Довге, довжелезне шосе повне натовплених возів, кінського іржання-квіку, людських стогонів і зойків. Хто з'їхав вбік на мокрі, підбігли багном луки, залишався загрязлий. Хто станув закупорений в вузькій шийці шосе, між сотнями возів, авт, гармат — застрягав безнадійно аж до хвилини, коли знову на видноколі з'являлись короткі, грубі „істребітелі”, розсіваючи в низькому політі смерть і розпач. Хто ж зумів знайти по мокравих луках суху стежечку шириною в декілька метрів, пробивався з своїм возом вперед. За ним слідувала відразу ціла валка, і вкоротці стежечка замінювалась знову на збиту масу людських і кінських тіл, поперевертаних авт і возів, над якою неслись, немов полум'я над пожежою, стогони, прокльони, крики й зойки.

Десятник Остапченко оглянувся назад, При ньому були ще троє гренадирів з кулеметом та шофер трактора РСО, що за ним тягнулась весь час їх протипанцерна п'ятисентиметрівка. Решта групи, разом із другим кулеметником та тими від „офенрорів” були десь там позаду. Десь там, у тому інферні відкритого простору, в якому залишився чи не весь склад їх чотирнадцятої важкої сотні.

— Там десь Василь, друг мій... — з глибоким почуттям жалю прийшло на думку Остапченкові. — Чорт знає куди він, бідняжка, попав?... Добре, що хоч тих витягнув! А може, Василь ще звідкись вилізе? Не з таких він, щоб пропадять...

Шофер якраз затягав, ломлячи менші корчі, гармату на край молодого ліска, заховуючи її від ока ворожих летунів. Потім він зліз із машини і присів в рові коло десятника та трьох стрільців. Всі ті, що сараною обсіли були дуло гармати, коли вона ще їхала, тепер побачивши, що обслуга не збирається покищо їхати далі — десь раптом, позникали в корчах.

— Ну, а що ж тепер, уша? — втираючи піт із чола і важко сідаючи на землю, втомлено сказав шофер. — Ну, куди тепер премо? Я маю бензини ще так на двадцять кілометрів, якщо будемо їхати, а не здихати стоячи, так, як там на цій толоці.

— Там десь, кажуть, спереду їхні танки надходять — сказав Остапченко. — Десь вроді від Олеська, чи як там... Ну, доки в нас пальне, досі й катаєм. Може, відбороняться треба буде... А там, побачимо... Набоїв до гармати багато, Панько? — спитав він молодого хлопця, що байдужий на все ліг просто неба, кусаючи соломинку. Запитаний не змінив позиції і, лежачи, відповів:

— А до холери їх там, тих набоїв! Можна цілий день стріляти. До кулемета — нема. Але чи не все одне? І так усе дідько вже взяв...

Матрос відповів чимсь, що нагадувало кривий усміх, і словами:

— Дурак ти ще, Панько! Доки живеш — так дідько ще тебе не взяв. А там, розберем. Ну, поїсти в кого що є, хлопці?

— Є ще консерва в хлібаку... — відповів другий ґренадир, що лежав ниць з лицем притуленим до холодного ложа кулемета. — Ось там, беріть, я не можу їсти.

— Хліба маю ще трохи, — сказав шофер — а вода в рові.

Вони вже три дні пробивались крізь натовплені шосе, крізь закидані людським трупом луки і забиті кінськими тулубами лісові стежки. Зв'язок із командуванням сотні увірвався вже після одного з перших налетів, ніхто не давав наказів, і Остапченко вирішив, разом з Василем Баліцьким, відходити з гарматами, хоч і без наказу. Вони тримали свої групи біля себе, взявши по одній гарматі та посуваючись мозольно вперед, між безладдям загального відвороту, що її побільшував своєю байдужою рівнодушністю вермахт. Десь після котрогось чергового налету Баліцький зник з очей Остапченка, а з цілої його групи залишилось одна п'ятисентиметрова гармата, один кулемет та оці четверо хлопців. Куди вони йшли — не знали. Йшли вперед за цілою людською масою, мапи не мали. Десь часом по лісі вибухали якісь постріли, вони в когось відстрілювались — в кого, теж не знали. Ціла група була б давно вже пропала, разом з гарматою, якби не Остапченко. Він інстинктом вишукував належну дорогу, вмів прорубати шлях між возами, що за-

стрягли, нюхом піднаходив ту, що треба, стежку. Хлопці тримались його, як батька, не зважаючи на те, що він не був старший за них, а пошана до підстаршинської ранги мала час зникнути в огні смертеносних большевицьких істребітелів, в якому найважливішим законом стала боротьба за наге життя.

Скажений рев, вереск, крик, вибухи і „рататата” бортових кулеметів нагадали, що новий котрийсь із черги налет ворожих ловців знову мете вогненною мітлою понад замученим шосе. На боки розсипались постаті втікачів, з'явилися полум'яні вибухи, а рев надлітаючих літаків вже скаженів над їх головами. Котрийсь з винищувачів пустив навмання бомбу на край лісу, і земля задрижала, а стовп брунатного диму піднісся з глухим гуком недалеко їх.

— Валяєм далі, хлопці! — піднісся Остапченко. — Валяєм. Ще не кінець. Вилізем, побачите!

Шофер вовтузився вже з машиною, витягаючи гармату з корчів, а його РСО важко гудів, ломлячи в дріб'язки молодий лісок. Коли вони виїхали на лісовий проруб, негайно з'явилися знову нові пасажирки, що обліпили роєм дуло, як і всяке вільне місце тягової машини і гармати.

— Хіба ж їх скидати? — подумав Остапченко. — Чорт його знає, як довго ще взагалі їхатимемо. А, їдьте, до бісової мами...

РСО продирався крізь лісові проруби, виїжджав на горбки, перескокував, гудячи через вже менш затовплені шляхи, крутився польовими дорогами. Перша хвиля відступаючих не досягла ще, мабуть, цієї околиці, і Остапченко починав вже набирати надії. Може, таки вдасться прорватись, а то й зайняти десь якийсь становище?! Обличчя стрільців трюхи повеселішали; а принагідна залога, що обвішала гармату, почала вже жваву гутірку про те, як то „поручник перший втік”.

— Закрили б краще хавку, ось що! — втрутив десятник Остапченко, який дотепер, зайнятий своїми ділами й вишукуванням шляху, не мав часу прислухуватись до розмови. — Де ж твоя гвінтівка, брат, а? Ти б менше про старшин, а більше про свою зброю. А як прийдеться зараз відбиватись, то чим ти будеш? Пальцем, чи, може...

Зачеплений глянув вовком на Остапченка і пробурмотів:

— Командир!...

— Командир — не командир — але таких, як ви, возита

не будемо. Ти вже скінчив війну — то ганяй!... — підкріпив десятника шофер, загальмовуючи РСО. — Ану, хто з нами, хапай за то барахло — вказав він на покидану в пилюзі, мабуть, вермахтом, зброю. — А хто не хоче — гибай, на песю маму!

Кілька з пасажирів посхилялись і мовчки попіднімали з пороху машиніві пістолі й карабіни. Декілька, заче, махнули лиш рукою і, зіскочивши з ляфети, поплентались пішо здовж шляху.

Перед групою виріс горбкуватий терен із шосе чи, радше, польовою дорогою, що гадюкою вилась поміж горбками. Праворуч заблисли білі хати якогось містечка. Перед ними, над шосе, підіймались лагідні узгір'я.

— Добре місце на становище. Цілу дорогу видно від міста аж до перехрестя, і ще далі — сказав, підійшовши до десятника, Панько. — Може, станемо там на горі?

— Ну, набрав життя, Панько? — всміхнувся, злазячи з гармати, Остапченко. — Я теж так думаю.

Пасажири, почувши розмову миттю поховались в житах. — Пропадайте! — крикнув за ними шофер. — Добре, що хоч ці шпички забрали з собою, матимуть із чого бити на віват, як вилізуть з біди!

Від міста гнав хтось на мотоциклі. Він загальмував коло трактора, що, кермований шофером, пересадився через рів і поволі, пахкаючи та деручи жито під собою, видряпувався на узгір'я. З мотоцикля зіскочив старшина в маскувальній куртці і в шоломі і підійшов до групи.

— Яка частина? Хто командант? — запитав він по-українському.

Остапченко зголосив, пояснюючи про те, що вони відбилися від сотні і що якраз хотіли зайняти становища на горбку. Додав, що вони мають усе, лише здалося б трохи муніції до кулемета.

Широке обличчя старшини роз'яснилося усміхом.

— Ну, нарешті маю підкріплення проти танків. Ми стоїмо там коло Олеська і наразі ще, крім літаків, большевиків не виділи. Вістун! — гукнув він до вояка, що сидів весь час на моторі, що дрижав на вільному бігу. — Ганяй до хорунжого, хай дасть пару гуртів. І зараз вертайся до мене. — Він повернувся до Остапченка і його групи:

— Добре, десятнику. Зараз матимете набої і займете становище. На випадок, якби їх танки прорвались, валіть —

доки можете. Я забезпечую відступ відділів через Олесько, теж — доки зможу. Якщо побачите, що я відходжу (дам знак ракетою) висаджуйте гармату і валяйте зо мною. Уважайте — можуть вас зайти з боку!

Старшина зняв шолом і витер голену, полискливу, мов білардова куля, голову.

— Багато вже пройшло сюди. Дехто, може, вже безпечний. Кажуть, ідуть якісь танки нам на поміч. Ви, може, хорунжого Рудича з вашого полка знаєте?

— Рудича знаю — відповів Остапченко. — Рудича і його чотового Гарана. Я бачив їх, вони йшли там десь позаду. Всі разом з чотою. Гаран чи не ранений, але не нагадаю...

Дорогою надлітав у пилюзі мотоцикліст. Заскрипів гальмами і станув перед хорунжим. Він сягнув позад себе, набрав із причіпки оберемок кулеметних стрічок, і клав їх на наставлені рамена Панька. Одночасно він скороговіркою звернувся до старшини:

— Пане поручнику! Там щось їде на нас через місто. І кроплять у місті, як хороба...

Старшина сидів вже на мотоциклі, що його вістун майстерно завернув на вузькій, повній вибоїв і ям, дорозі. Старшина простягнув руку до Остапченка:

— Не сидіть задово тут, друже. Якщо не зможете довше — відступайте. Називаюсь Піддубний.

— Остапченко — подав, виструнчившись, і свою руку „матрос”. — Не бійтесь, хорунжий. Не підведу. Не з таких.

Коротко після того, як обвіяна пилюгою крапка мотоцикла пропала десь під містечком, вітер приніс звідтіля нарастаючу музику бою. Гули гранатомети, зацвітали чорними грибами вибухи артилерійських стрілен, тріскотіли кулемети. Вогонь переносився до переду. Остапченко розглянувся по становищі. Гармата стояла вкопана, гольми ляфети розкладені, набої лежали напоготові, кулеметник лежав в житті коло скоростріла, трактор був дещо відведений вбік. Навіть з недалекого поля, на якому стояли вже пожаті копи, принесли стрільці декілька снопів і замаскували гармату. Остапченко зняв покриву окулярів бінокля і звернув його в бік містечка. Там немов затихла пальба, а поміж хат викотилась якась сіро-зелена силюета. — „Т 34” — немов із polegшою зідхнув десятник, одночасно даючи накази гармашам.

Сталевий віз зближається щораз більше. Він швидко

котився шляхом вниз. По ньому з'явився черговий, і ще один. Перший танк минав вже замасковану на горбі гармату, а його вежа крутилась повільно. Мабуть, залога танка не зауважила ще їх становища. По ньому прогрімів із характеристичним „жу-жу-жу-жу-жу” черговий сіро-зелений велетень. Панько лежав, поблідлий з емоції, при кулеметі, а обидва гармаші напружено чекали на знак рукою команданта гармати, наводячи тим часом прицільним приладом на вказану ціль. Ціллю був третій танк, який вів вже довшу валку наступних повзів. Перші два зникали вже за горбками, коли роздерте випалом повітря заверещало коло вух гармаша, а по хвилі жовтий стовп диму вибухнув просто під колесами третього танка. Віз завертівся, зашумів гусеницями — жу-жу-жу-жу-жу — і намагався викрутитись вбік. Черговий набій влучив просто у вежу, яка затрималась напівдорозі, спрямовуючи дуло своєї гарматки якраз в бік становища Остапченка.

Ще один стріл, і ворожий повз вже горів ясним полум'ям, а його покрива (це було виразно видно крізь бінокль) підривалася, немов хтось хотів її відкрити зсередини. Але лише на одну мить. Потім усе заспокоїлось у танку, і він горів далі ясним, тріскучим полум'ям.

Не було часу на радість. З дальших ворожих возів били вже всі кулемети по становищі п'ятисентиметрівки, а перша розривна граната з одного з танків вже влучила в трактор оподалік. Ловець став звіриною, шквал іде! — подумав Остапченко. — Ну, що ж, витримаєм, доки можна.

Збоку щораз більше доходив гул піхотного бою, а вистрілена в повітря ракета звітувала, що Піддубний відступає. Боком щораз ближче підлазили якісь сірі постаті, що стрибаючи житами і прями з автоматів. Панько обертав дуло „МГ 42” на всі боки і „жарив”, змінюючи щохвилини розпалені дула зброї. Купка стрічок коло нього щораз меншала. Один з гармашів лежав вже ниць в житах, а другий не встигав скидати набої просто під ноги десятникові, який вже сам обслуговував гармату. Шофер тримав в зубах кінець банджа і пробував завиннути розірвану кулеметним набоем руку.

На дорозі загорівся ще один танк. Але зате щораз більш вогню концентрувалось на самітній гарматі. Боками доходили щораз ближчі серії з автоматів. Остапченко подивив-

ся обабіч. Обличчя Панька з затисненими зубами раптом розкрилось криком розпачу:

— Уша! Матрос! Матрос! Нема вже лент!...

Шофер не докінчив завивати собі руку. Якась куля влучила його в живіт, і він, зігнувшись, поволі скочувався межею вниз. Остапченко відштовхнув другого гармаша і показав рукою назад:

— Тікайте! І ти, Панько, тікай!

Його голос був такий, що ні один з обох не посмів ні протестувати, ні питати, що зробить він сам. Обличчя десятика, осмалене димом, обпечені руки, що виставали з закованих рукавів сорочки (він скинув уніформу), кров від задряпань чи поранень на чолі — все це робило його таким грізним і несамовитим, що обидва лише схилились і хильцем побігли, криючись перед серіями, що надходили вже з обох боків.

А Остапченко не дивився назад. Він наводив, стріляв, стріляв і наводив, аж доки поранені руки почали пашті живим вогнем. З-заду парнула перша близька автоматна черга і ясно задзвеніла на охоронному щиті, розсипуючись рикошетами по металі гармати.

— Звідки ж це б'ють? — мигнуло в напівпритомній голві матроса. — З-заду?

Він подивився ще раз крізь виріз щита вниз. На шляху горіло чотири чи п'ять танків, — жниво його самітньої гармати. Чотири, чи п'ять? — подумав Олександр Остапченко, і це була його остання думка на цій землі. Чергова серія прибила його цвяхами до замка п'ятисентиметрівки, звалила грудьми до ляфети. Він корчію обернувся на плечі і поволі, хребтом, зсунувся аж додолу, поміж зрите колосся жита.

Запанувала тиша. Внизу тріщали, вибухаючи, баки з пальним в палаючих танках. З-поміж жит почали висуватись зігнуті постаті в глибоких шоломах і сіро-жовтих шинелях. Вони підходили щораз ближче до самотньої гармати. Коли перший з них наблизився, він від бедра обсипав вахлярем з автомата становище, а потім, коли нічого не ворухнулось, підійшов ближче. По хвилині піднісся на весь ріст і гукнув:

— Таваріщ лейтенант! Тут уже всьо пакончено!

— Сколька ж їх там? — наближався старшина в гімнастюрці і широких пагонах, з готовим до стрілу автоматом.

— Трі лежат, есеси, што лі? А етат — вказав вояк прикладом автомата на труп десятника — наверна наводчїк, ілі камандїр.

Групка затрималась над трупами. Ляйтенант підшов іще ближче і торкнув чоботом тіло Остапченка. Його розкинені по обох боках одного із гольмів ляфети рамена затріпались маятниковим рухом мертвяка, а голова ворухнулась безвладно назад. Вишкірені мукою конання зуби відслонились в макабричному посміху, а зайшлі скливом очі дивились запитливо і з глумом просто в обличчя ляйтенанта: „Чотири, чи п'ять?”

Старшина штовхнув іще раз тіло чоботом:

— Іш, сколька машин напортіл. Сукін син!

Він схилився над мерцем і пробіг поглядом по оголених до ліктів раменах. На лівому передрамені був витануїований краснофльотський якїр. Ляйтенант обкинув солдатів швидким поглядом.

— Ну, ступайте! Што стали? Вперьот!

Він іще раз оглянувся на труп і прошипів, кидаючи останній погляд на якїр на руці неживого:

— Расс-сукін ссин!

Надгробна промова над тілом матроса Олександра-Шурки Остапченка, десятника панцергренадирів дивізії „Галичина” — була коротка.

Р О З Д І Л 13.

ЗІ МНОЮ ЩЕ НІХТО НЕ ВИГРАВ!

Ніч була темна, хоч око вибери. Праворуч і ліворуч хтось вовтузився, перевертався по лісових дірах, кляв і падав. Потім знову вставали якісь людські постаті, і знову було чути німецькі, українські і ще якісь прокльони.

— Темно, як у мурина по чорній каві, — подумав Василь Баліцький — але краще розбити собі писок до пня в лісі, ніж горіти там, як свічка, на дорозі.

Він вийшов аж на край лісу і глянув на макабричну картину, що вогненною феєрією світила серед нічної темряви. На шосе палали безперервним вогнем збиті в безкрайому вужі вози і авта. Обабіч шосе, на дальшій відстані щось горіло, немов вогнища: чи, може, палаючі хати сіл? Вогні, немов шпалір, обіймали виростаючу з темряви, палаючу стрічку шосе. Звідкись блискало щораз світло рефлектора і падало на кольону на шляху. Коли Василь вийшов на край лісу, він відразу ж мусів пригнутись: в повітрі тонко заспівали кулі і виразно почулись серії „максимів”.

— Мають їх, як на тарелі — сказав півголосом Баліцький. — Щось, як під Кутном в тридцять дев'ятому. Не треба кіна, забава, як мур. А ранком що ж буде?...

Він чимскоріш звернув назад в ліс, а за хвилину соковитий проклін показував, що Василь увійшов у чергову колізію з деревом.

— Нема фраєрів! — рішив Баліцький. — Хто проб'ється з того мішка, як я собі тут гіри покручу в цьому лісі? Треба вдарити в кімоно! І так далеко не зайду. Ранком відшукаю яких підходячих хлопаків і разом махнем на чубариків. Кажуть, що то вже десь недалеко кінець тої забави. Ой, щоби так десь Шурку або кого з моїх панцерняків загачити...

Десятник Баліцький зідхнув від серця і, зігнувшись, почав у темряві намацувати руками сухіше місце до спання.

Він присів під якимсь корчем (не піду ж спати на стежці, ще мене якийсь селеп наздопче!), витягнув наболілі ноги і відпняв фельдфляшу. Він потряс нею і вдоволено муркнув: Ще є! Потім потягнув добрий ковток, закрив фляшку і вкусив кусень хліба, закусуючи цибулею. Нарешті, поживившись, він поволі поліз у кишеню блюзи і намацав там невеликий недокурок. Обережно, закриваючи вогонь руками, він запалив цигарку і потягнув з насолодою.

— Ну, йо! — думав Василь — ну, йо! Дотепер якось дихаю. Чорт знає, що сталося з хлопцями. Там, в болоті, де наш РСО застряг, і ми його разом з нашим „лаком” самі викінчили, я ще думав, що дійдемо вкупі. Але ні, десь знову якась холера наднесла тих „сталінських соколів”, матері їх! — і вся гранда розбіглася, як зайці по полі. Шукай їх тут! І так усе йде догори ногами. Чи ж не я видів тих двох „ріттеркройц-трегерів”, що повісили пістолі на дереві а самі сіли в рові та й чекали на ліпші часи? А тих госьців, що самі себе розлупали, не було, що? Як то добре, щ хлоп на Вірменській виріс, а там били в задок і плакати не давали — твердим став! А ще й те, що під Кутном навчився, спасибі небіжчик панській Польщі, що до війська взяла! Мій Боже, що за холерний пех — перший бій, і якраз така масакра! — ще раз зідхнув Базилько.

По лісі хтось товкся, якісь постаті відбивались від дерев, ліс не спав. Часом пролетів з виттям артилерійський набій, часом низько над землею шурнула кулеметна черга, часом десь голосно бахнув карабіновий постріл. Василько помацав рукою „емпі” коло себе, закрутив ремінь на руку, намацав гранати в хлібаку („Хлебак, як вже сама назва вказує, служить до того, щоби носити в цьому гранати” — нагадав він з посмішкою капральську мудрість із польських часів) і порішив спати. Але сон не надходив.

— Мій Боже, чоловік такий змордований, щоби давно вже повинен бити в кімоно, — снулись думки в утомленій голові Базиля — а тут десь по маківці щось лазить і спати не дає. Ах, а де ж Дусько, пропав? Казав якийсь селеп, що видів, як він їхав на танку, мав завинені плечі. Хто знає, чи то правда? І мої хлопаки десь пігнали, хто знає куди... А завтра ранком, як засіріє, треба знову бити копитами поміж кулі, щоби лише компанія трапилася. Сам не виграю тої війни — щораз більш сонно думав Базиль — сам не виграю... Треба хлопців...

І останньою ластівкою на сонне чого десятника Баліцького налетіла думка:

— А Шурка, мій! Де мій Шурка?...

Він обернувся лицем до сухого корча, відрухово накрив рукою вухо і за хвилину до бойового гомону брідської битви долучився ще один звук: хropіння десятника Базиля Баліцького.

Цілий наступний день Василь продирався й далі крізь лісові хащі, забиті натовпом відступу шляхи, падав і вставав, крився перед обстрілом, клався знеможений в придорожні рови під гарячим сонцем липневого дня, стрічав якихсь возів, він піднімав з землі якісь причандали, а потім знову їх кидав. Його втомлені, червоні від пилюги очі дивились на жах і смерть, що так контрастували з красою доспілих житніх полів, він вже збайдужнів на все і зовсім не дивувався, коли стрічав щораз частіше постаті, які сідали в рів, чи просто на шлях, із стогоном-зойком: „вже більше не можу”...

І знову наступна серія бомбовозів розсівала смерть по дорогах і луках, і щораз більше сірих постатей клалося, щоб не встати. При цьому всьому до люті доводили Василя вермахтівські вояки, які виразно чекали на те, щоб нарешті хтось взяв їх у полон і звільнив таким чином від жахиття відступу й оточення. Пополудні десь зовсім близько зататакав раптом большевицький кулемет. Грамада розсипалась на боки, ніби зграя горобців.

— МГ нах форне! — почувся збоку шляху різкий голос, і Баліцький побачив, як якийсь молодий старшина-німець, що заляг з групкою вояків в рові, показав рукою напрям. Негайно з'явилися два кулемети, а відразу після цього виріс витягнений десь з якогось воза середній гранатомет.

— Ну, нарешті маю кумпанів до війни! — підбадьорився Василь, лягаючи й собі в належній віддалі від МГ і пускаючи одну чергу за однією із свого „емпі”. Ворожі серії почали вмовкати. Поручник-німець зірвався і під охоронним вогнем кулеметів повів свою групу в наступ. — Нема ради — думав Василь — загатили нам дорогу, мусим їх зарубати! — Пробігши декілька кроків, молодий німець раптом немов поховзнувся і впав, шалка злетіла, а його „блонд”-волосся розсипалось по землі на кілька кроків перед Василем. В тій самій хвилині щось вогнем креснуло Василя по шиї, і він, збитий ударом з ніг, присів. Спереду

затихав вже кулемет, і чути було лише кілька вибухів гранат, а потім і це замовкло.

Василь дивився на струмок крові, що стікав йому десь з околиці вуха.

— Нагла кров! Таки мене парнули! А що буде, як на фест? — з розпачем подумав Василь. — І я на правду маю тут відкітувати?

Але не заносилося ще покищо на те. Василь ані не мав охоти мліти, ані не падав — він просто сидів і йому боліла шия. Кров текла щораз рясніше, і Василь почав витягати свій індивідуальний пакет із-під підшивки уніформи. Один із вояків, що якраз повертався після вдалого виступу на кулеметне гніздо, яке загороджувало шлях, щоб, мабуть, зголосити успіх провідникові наступу, молодому німцеві, пристанув і обкинув оком цілу сцену.

Німецький поручник лежав простягнений на землі, вже без руку, а побіч сидів підстаршина з левиком на рукаві. Стрілець зрадів і зголосив українською мовою:

— Уша, ми їх викінчили! Ставайте, та й ходіть! Зараз ще якась біда може приперти.

— Легко тобі казати, хлопе! Видиш, що діру в мені зробили — вказав Василь на рану в шиї. — Поможі зав'язати.

Незабаром вони йшли вже обидва вкупі, прямуючи до решти групи, що стояла над вибитою залогою большевицького кулемета, яка задалеко загналась була в котел.

— Ну, хлопці, йдем разом, згода? — сказав запитливо Василь. — Як будете мене слухати і не пхатися там, де стиск, вилазим зіхерово. Ну?

— Ідем разом, уша — муркнув той, що привів його. — Ідем, доки не зайдем, або доки нас шляк не трафить...

Вояків було семеро. Вони забрали на плечі обидва легкі кулемети, кожний обвішався кулеметними гуртами, і всі рушили в бік гори, що стояла навпроти села. Під горою крутилось кілька німецьких танків, і Василь втішно подумав, що це вже, мабуть, та обіцяна панцерна бригада, що мала йти на поміч. Коли вони підійшли ближче до повзів, вони ствердили, що це дійсно німецькі „тигри”. Василь затримав рухом своїх вояків і підійшов ближче:

— Ві коммен веґ, камерад? — спитав він танкіста, що сидів на заді свого воза. — Як вийти здідціля?

— Вас фюр айн ляндсман біст ду? — спитав він і собі. — Що ти за один? „Нікс дойче камераден, аллес ваффен-СС?”

— зачитував він популярну приповідку східнього фронту.
— Ми українці — відповів Василь, тримаючись за бо-
лячу шию. — А ви?

— Бесті — відповів танкіст. — Естонці. А йти найкраще
попри цю гору коло села. Дас дорф Кільчиці. А зрештою,
сотник тобі краще скаже.

Коли сотник танкістів, балтієць, показавши гадану най-
кращу дорогу пробою, відповідав на прощальний салют
Василя, він махнув приязно рукою:

— Філь глюк, уша. Я вірю, що ви проб'єтесь.

Він довго дивився, як під горою гусаком розтягнулась
група, а по півгодині, почувши тріскотню бою на горі, ска-
зав до молодого танкіста, що балакав був з Василем:

— Це той українець. Дер комт дурх!

А Василь тим часом проходив „дурх” із своїми на важ-
кий спосіб. Вже другу годину вони відбивались від атак,
що щораз підходили до них з обох боків гори над селом
Хильчиці. Запало смеркання, і вони залягли. Ніч пройшла
спокійно, і лише часом відзивались постріли з боку шляху
на Княже. Ранком бій розгорівся наново. П'ятеро вояків
(двоє залишилось на горі) підсувались щораз ближче до во-
рожой застави, і нарешті, в останньому розпучливому стриб-
ку, вони увігнались на вороже гніздо і вдарами прикладів
та багнетів пробили собі дорогу.

Коли за ними замкнувся черговий лісок, Василь, якого
щораз більше розбирала гарячка від рани, сказав:

— Ну, госьці, менше нас є, але йдем. Тепер ще через
це село. Щось там надто тихо...

Вони поволі увійшли у вимерлу сільську вулицю. Десь
заревіла корова, яку господарі забули чи не встигли вивести,
втікаючи. Василь сперся на плоти:

— Е, може б так молока ликнути, що, ффраери? Та ж я
їв ще передучора...

— Ой, краще ходім, уша, — скривився один з вояків,
що гнувся втомлений під тягарем кулемета — біда не
спить... Тут так тихо...

Але Василь не слухав. Він прямував просто на подвір'я
залишеної хати. Рипнули ворота. Десь квакнула качка і
ще раз мугикнула корова.

— Не йдім там, уша, на чорта вам молока. Ходіть далі...
— почав знову один з вояків, коли Василь вже підходив з
автоматом під пахвою до дверей стайні.

— Якби ти мав таку гарячку, як я маю, ти би вже давно „гвалту” кричав... — відрубав Василь, обертаячись обличчям до товариша, що став у воротах.

Цей рух врятував його. Кутом ока він іще зловив обрис постаті в сірозеленій гімнастюрці, що з'явилась тихо, мов дух, на порозі хати за його плечима і відразу ж дала чергу з автомата просто у Василя, з віддалі, може, трьох метрів. Але Василь вже лежав на землі, а черга прорубала рядок дірок у дверях стайні. Не було часу стріляти, шукати язичка спусту. Цілим розмахом він просто кинув в груди солдата свою машинову пістолу, а вслід на нею кинувся стрибком, вивченим колись у провулках між батярами, просто большевиків до горла.

На порозі з'явилися нові дві постаті, а через шибу, що розлетілась з бряскотом, висунулись дула пепеш. Василеві стрільці прикуцнули за плотом, відпинаючи гарячково гранати від пояса, а той що стояв у воротах, кресав маятниковим рухом штурмгевера від рогу до рогу хати. З тріскотом і дзенькотом летіли шиби і відскокувала глина із стін. Постаті на порозі полетіли вже шкереберть, одна через другу, в ріденьке болото подвір'я. Тут копирсались, тримаючи один одного за горло — Баліцький і большевик. Василь чув, що слабне, а його товариш із штурмгевером не міг йому допомогти, бо валив якраз по вікнах, до яких перед секундою полетіли гранати з-поза плота. Експльоції бухнули вікнами, а один із стрільців парнув іще, на всякий випадок, серію через вікно.

Той із штурмгевером підбігав вже до пари борців, що, крєктаючи і сопучи, качала собою по подвір'ї. Василь звільнив на секунду хват правої руки з шиї ворога і, чуючи, як нігті салдата рвуть його бандаж і рану на шиї, намацував наосліп невеликий ніж у похві, зачеплений клямою за хояву. Він змацав ніж, а решта була справою секунди. Удар ножем у черево, один і другий, розірвав затиск рук совета на шиї Василя, а останній посунув ножа в горлянку, туди, де розірваний комір гімнастюрки дозволяв бачити оголену шию, закінчив усе. В обличчя Василеві бризнула струмом кров зарізаного, що вдарив іще декілька разів ногами і знерухомів. Василь встав, тримаючись лівою рукою за розірваний бандаж на шиї, з ножем у правій.

— Скурчибик, мав певно брудні нігті, кацап! Тепер я ще

готов гангрену дістати і вмру в шпиталі... — сапнув він, спираючись на паркан.

— Мало що, а був би ся молока напив! — з докором і глумом сказав стрілець із штурмгевером. — Ну, а тепер махаймо звідси!

— Йо! Навіваймо в підскоках! — признав Василь. — Може бути більше тої гебри. Ну, йдем, хлопаки. Война ще не скінчилася.

Перед селом обабіч залізничого тору клетотіло, як у казані. Василь поправив іще раз бандаж на шиї, всунув ніж у халяву і сказав крізь зуби:

— На майхри, зі мною ще ніхто не виграв.

Група йшла просто на бій, що клетотів попереду.

РОЗДІЛ 14.

МУСИМО!...

Василеві відомості були вірні. Дійсно, стрільці, які розповідали, що бачили Богдана Гарана, з забандажованим плечем, на танку — мали рацію. Він дійсно їхав, тримаючись здоровим плечем якогось виступу залізного воза, не зважаючи на жахливі потрясення, ні на те, що щораз хтось штовхав його зранене плече, ні навіть на те, що раз-по-раз налітали на їх кольону немилосерді літаки. Коли гуркіт віщував чергову серію вбитих і поранених, чергові вибухи обабіч танка, чергові стукоти куль, що рикошетували від залізних стін, Богдан навіть не злавив з танка. Він просто прилягав розгаряченою головою до сталеві вежі, розпаленої так само від липневого сонця, як його голова — від гарячки, замикав очі й чекав. Нічого більше він і так не міг зробити. Думка, що треба було б злазити, а потім дряпатись знову на незугарний тулуб повза — була нестерпна. А злізти й залишитись — значило смерть. Танк — це були його ноги, і він решткою свідомости знав про це.

— Богда', як там тобі, вітримаєш — долетіло знизу з загорошеної дороги, де гурт вояків плентався за танком, чіпляючись його частин, або бодай спираючись на його заболочені й загорошені стіни. Богдан відкрив очі і, крізь мряку гарячки та пилугу на шляху, побачив зажурене обличчя Бариляка. Гаран викривив уста в чомусь, що мало нагадувати сміх, а було лише жалюгідною його карикатурою:

— Дихаю, Юра, дихаю. А ти як?...

— За мене не журиси. Я не ранений. Хоч' пити? Маю ще трохи води...

Під задрісним поглядом вояків на танку і групи, що крокувала поруч, Бариляк на ходу відкрутив верх фляшки, налив до келішка ковток води і подав вгору товаришеві. Богдан пустив залізний ухват, що його він тримався, і од-

ним замахом випив. Потім він знову притулив чоло до вежі. Побіч стогнав якийсь ранений в ногу, що присів позаду вежі на збірнику з пальним.

— Дас іст я айн кропшель-командо — сказав втомленим голосом вожатий танка, висуваючи голову з відкритої вежі. — Ну, нічого, може стрінемо де перев'язочний пункт або санітарну кольону. Я й так вже далеко не заїду. Ес вірд бальд шлюс!

— Де сотенний і Юрко? — запитав тихо Богдан. — Не видиш, Юра?

— Мабуть, дес напереді. Казали, що йдуть подивитиси, що спереду чувати, і до тебе зараз знов навідаютси. А мені казали пантрувати — звернув вгору очі Барияк. — Але я тебе й так не лишу... — додав він тихіше, про себе.

Вони вже втратили рахубу днів. Відразу після відбиття перших наступів, тоді, коли впав Темак, десь позаду них з'явилися ворожі танки. Поки звели з ними жорстокий бій в безпосередньому обстрілі, хтось когось ганяв по лісі, Анатоль старався втримати порядок і нав'язати лучбу з штабом полку. Телефон перестав діяти, а потім пропав і зв'язок вістунами, і зробилась жахлива нерозбериха. Сотня, яка так стійко трималась іще декілька годин тому в бою, коли йшли ясні накази, і коли вояки знали, що десь хтось за них думає — відразу вичула ситуацію, що вгорі все розбилось. Так само, зрештою, як і всі відділи побіч, справа і зліва. Коли сотенний Рудич, побачивши, що їх оточують, дав на власну руку наказ по чотах відступати, небагато вже було таких, що могли б виконати наказ. Вояки попропадали десь у лісі, а коли на місці збірки станула сотня чи, радше, те, що з неї лишилось — це не було більше за п'ятдесят людей. Гаран, Грозбецький і Барияк отримали по групі чоловік, і вони рушили разом з Анатолем почерез ліси, шукаючи за зв'язком і дальшими наказами. Шпіс Маєр і компанітрупфюрер зникли теж десь у суматосі.

З боків відзивались щораз якісь постріли, хтось десь атакував, і час до часу було голосне: „Слава”, що покривало таке ж саме „Уррааа”. Щораз три групи залягали, щораз їх кулемети відкривали вогонь, і вони йшли так усю ніч. Над ранком звідкись запенькали близькі посвисти куль, і група залягла, а потім, відкривши вогонь із своїх чотирьох кулеметів, кинулась у пряму атаку на ворожу заставу. В сутичці розрив киненої якимсь бійцом гранати зачепив Га-

рана в плече. Рана не була важка, але не можна було ніщо інше порадити, як лише забандажувати. Відламки сиділи в тілі, і ніхто не брався їх витягати.

— Чекай, Дусек, — дійдем десь напевно до якогось шпиталю, а тоді дамо тебе докторам, витягнуть тобі це свинство, і вже... — потішав товарища Юрко Грозбецький.

— Не піду до шпиталю. Хороба знає, куди повезуть і чи довезуть. Краще йти разом.

— Так, як зможете йти — зажуреним поглядом обкинув забандажованого підстаршину Анатоль. Богданові зняли сорочку, сповили бандажами плече, а на це накинули мундирову блюзу.

— Ну, „відзнаку за поранення” маєш певну — пробував жартувати Грозбецький. — Може, ще й „залізний хрест” дістанеш. Буде Міра тішитись. Ах, вибач — він простягнув руку до Богдана — я навіть не привітав тебе з одруженням. Але сам знаєш, не було коли...

Підійшов і Юра Баріляк, трохи ніяково всміхаючись:

— Богда', мой, я не знаю як то... Але жийте здорові з нею... І дай Боже вийти нам... ну і те, христини справляти...

Богдан приймав простягнені руки друзів і прихильні погляди стрільців. Правда, він же два дні тому одружився. Два дні тому? А може, два сторіччя?... Зараз, як це було...

Знайоме шипіння артилерійських стрілен понад головами і голосні вибухи навколо нагадали про дійсність. Не було чого задовго затримуватись на галявині. Вояки підіймались, а за ними — підтриманий Баріляком Богдан. Плече пекло, як би його хто окропом обілляв, а всередині ковальськими молотами пульсував і наростав біль.

— Під вечір дістанете гарячку — повним журби тоном сказав Анатоль. — Але витримайте, що? Баріляк!

Гуцул випрямився, наскільки це дозволила йому втома і несений на плечі кулемет.

— Баріляк, ви маєте завдання вивести його — вказав на раненого — з тої біди. Дайте МГ Рутецькому. Чуєте, Баріляк: не робити, що можна, але вивести!

— Чую, пане поручнику — відповів, подаючи Рутецькому кулемет, гуцул. — Його вивести. Я його виведу, пане поручнику.

І так вів Юра Гарана вже бозна котрий день. Він змінював йому перев'язку, поїв, годував чим далось, коли приходив обстріл — відтягав його вбік. Вечором, коли збільша-

лась гарячка, він клав раненому мокрі ганчірки на голову, а в стрічного німця-санітара проміння безцінні цигарки за кілька порохків аспірини. Німець оглянув пораненого, покрутив головою, сказав, що тут треба лікаря, який витягне відламки, перев'язав фахово рану і пішов у свою дорогу.

В нескінчених налетах, в перестрілці по лісах, топніла щораз більше група Рудича. Нарешті вона складалась лише з десятка вояків, з якими він пішов тепер вперед кольоною, в якій їхав танк, що віз Богдана. Він мав розглянутись у ситуації, бо ж видно було, що вони зближаються до якогось важливого пункту. В далечині видніла нитка залізничного насипу, перед нею простяглося відкрите поле, зрите торфовими леями та вибухами стрілен. На полі лежали поодинокими цятками й групами тіла вояків. Вітер приносив солодкавий сопух розкладу. Позаду лінії насилу видніло село та лагідне узгір'я, покрите лісом.

Анатоль відійняв далековид від очей:

— Видите, „Бей” — сказав він, звертаючись до Грозбецького. — З обох боків пряжать їхні машини. По полі б'ють весь час артилерія й гранатомети. Маємо ще який кілометр до цієї шахівниці. Думаю, що той ліс за залізничним шляхом — то вже кінець мішка. Нема ради — підемо на цю сковороду. Може Бог дасть, не всмажимося.

— А Богдан? — киваючи головою, спитав Грозбецький. — Та ж він не перейде...

— Мусить! — рішуче відповів Анатоль. Зрештою, Бариляк з ним. А крім цього — його очі звузились знову, за звичкою, в шпарки — крім цього — нема ради. Ну, йдіть, приведіть його й Бариляка з тої комічної кольони. Ми тут під деревами, і зараз рухаємо, як тільки ви прийдете.

Він ще раз обкинув очима сценарій терену, по якому за хвилину вони мали пробувати щастя і сам недовірливо хитнув головою. В білий день, по відкритій площі, під вогнем скорострільів і гранатометів, що б'ють у шахівницю, пройти три кілометри, перейти залізничний насип і, може, ще зводити якийсь бій в лісі за тором? Не повірить ніхто, як вийдемо живі з цієї історії. Він махнув рукою до Рутецького і підійшов разом з ним до групи стрільців:

— Огляньте всі кулемети, хлопці, добре пошукайте за муніцією, як хто не має — доповнити — вказав він рукою на порозкидані ладівниці на шляху. — Тепер надходить

наш час, діти. Не маю ради. Мушу вас вести сюди, але що вам, то й мені.

— Перейдем, пане поручнику, перейдем — сказав, зати-скаючи ремінь шолома, під бородою, сімнадцятирічний юнак у маскувальній куртці. — Ну, а як не перейдем, то їх — показав бородою в бік большевицьких становищ на насипі — піде кількох з нами теж „на другий бік”.

Від кольони, що знову пристанула поміж пасовиськами, надходив вже, ведучи Гарана, Барияк. Богданові вгинались коліна, півпритомний погляд зраджував, що гарячка знову підступила. До пораненого підійшов Рудич:

— Гаран! — Богдан підніс втомлену голову — Гаран! Мусимо перейти цю толоку і перейти насип там, видите? А там вже воля, там вже кінець... Чуєте, „Скорий”?!
Богдан випрямив погляд і стрівся заскленими очима з Рудичем:

— Чую, хорунжий. Трохи болить... але перейдем, перейдем...

Анатоль не хотів дивитись на вмучену пастать друга. Він швидко повернувся, закусуючи губи. Його обернув назад поклик Богдана:

— Анатоль!

— Ще ніколи мене так не називав — подумав Рудич. — Ніколи...

— Анатоль, — дивився замряченими очима Богдан просто в прижмурені очі сотенного — уважайте: як я не перейду, скажете Мірі, правда?

Рудич витягнув долоню і потиснув здорову ліву руку друга.

— Напевно, Богдан. — він вже звертався до вояків, але раптом іще раз обернув голову. — А, ви... зате, якби я щось... то скажете Дорі, добре?

Барияк відпняв кобуру пістолі Гарана і вклав йому в руку колодку зброї.

— На, Богда', на. Більше нічого не вдержиш, хіба той ліворвель. Але я за то маю... — показав на штурмгевер і дві ладівниці перевішені через плече. Тримайси мене, а як що, то кричи, чуєш?

Голос Анатоль підірвав на ноги всіх вояків. Юнак у маскувальному одязі, не скидаючи шолома, перехрестився. За ним зробив це й Анатоль, і решта. Вони рушили.

Все те, що було далі, Гаран сприймав, як у сні. Зелений

замрячений візіями гарячкового мізку простір, тумани від димів, вибухів, свист заліза в повітрі, чорні стовпи праворуч і ліворуч, мокрі торфовища, на які кидали його поштовхи Баріялка, крик, вереск, скажене гавкання кулеметів — все те сталося однією фантазмагорією в його тріскаючій від болю голові. Він кричав, коли ранене плече з розгоном вдарило об землю, говорив щось сам до себе і, спотикаючись, ішов, ішов, ішов.

Десь спереду зависочів раптом якийсь горб. (Насип, Богда', насип! — ревів йому в ухо Юра, вказуючи на зелений горб). Ну й що там на насипі?... — чудувався напівпритомний Гаран. — Що там має бути? Ага, там чекає Міра... Там чекають вони обі з Дорою... А я маю щось сказати... Що то я маю сказати?...

Поштовх Баріялка підірвав його знову з землі. Штурман тримав штурмгевер на висоті черева і сів по насипі. На рейках вибухали якраз гранати решти Анатолєвих хлопців. За хвилину він сам зірвався разом з решткою своїх, і вони вдерлись на насип. Анатоль, схилений на насипі, обертався в бік двох останніх. Грозбецький лежав вже коло кулемета між рейками, поруч трупів червоноармійців, і розсівав смерть по малому гайку під узгір'ям, по другому боці залізничного тору. З гайка парнула ще одна серія пепеші, а потім і вона замовкла.

— Готове, — гукнув Горбецький — можемо йти... Де Богдан?

По другому боці тим часом рвались чорні гриби вибухів, один коло одного. Богдан піднімався останком сил, його рвав за рукав, кинувши на пасовисько зброю, Юра. Раптом жахливий удар задзвенів сотнею громів в ухах Гарана. Праворуч зацвів чорний стовп вирваної землі, і щось гаряче вдарило його в голову. Падаючи наново в мокре торфовище він останнім поглядом схопив іще образ, як із насипу зсуюється Анатоль, просто в його бік.

Потім чорні кола, на переміну з зеленими, надійшли звідкись із просторів, і все покрила п'ятьма вічної ночі.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ЧУЖИНОЮ

Розділ I.

ПОБАЧИМО, ЧИ ЦЕ ПРАВДА

Сонно снується в повітрі бабине літо. Вересневе сонце не пече, лише наповняє лагідним, лінивим теплом соснові ліси. Від піскових дюн приносить вітер пошум і тонесенький спів піску.

— Так, це вже кінець вересня... — кидає мелянхолійно один із двох старшин у зношених польових уніформах, що йдуть зеленою стежкою поміж двома стінами великого сонового лісу. — Кінець вересня... Там, у нас...

— А, навіть не згадуйте. Коли ще до цього всього згадаеш край, вити хочеться! — кидає неохоче молодший, дивлячись вгору на прозоре небо. — Знову той Нойгамер!...

— Багато нас виходило звідціль, повернулось мало, пам'ятаєте, отче? — киває головою перший старшина, присадкуватий, дебелий, старший чоловік з відзнаками поручника. — 15 тисяч рушало весною, три тисячі вернулось під осінь. Ах, чортові Броди!

— Що ж, Броди — битва, битва — так, як і інші битви. Не всі ж загинули. В краю, знаєте ж, немало теж залишилось. Де ліс рубають, тріски летять, — затримується молодший старшина, названий отцем — але я про друге: може, ви того не відчуваєте, але я найбільше мучусь тим, що прийшло опісля...

— Думаєте — реакція і трактування нас німцями? — з гірким усміхом кидає старший. — Ці всі промови Фрайтага, ці всі зневаги, що почалися в Спасі, ця відправа, де він змішав нас з болотом...

— Цей марш під команду Ренбергера, це пониження, коли ми йшли піхотою, а їх підстаршини вели нас на конях, як під конвоєм... — тремтить образою голос священика в уніформі. — Ах, як я хотів тоді вихопити пістоллю і гукнути котрому в лоб!

— Так, вихвалював Фрайтаг своїх німаків, що єдині

вірні вивели його з поля бою. Забув, як склав команду, як втратив голову. Ах, командири, ах „ваффенкамераден"! 70 відсотків наших старшин залишилися там, на полі, а їх героїв 90 процентів вернулось. Ну, нічого; витримаєм, витримаєм усе, коби лише всі...

— Трохи тихіше! — закінчує старший старшина.

— Щось нового? — кидає, оглядаючись на стежку обабіч, духовник. — Лихо не спить, нас підслухують тепер усюди...

— Мені якраз сказали, що сталося з курінним Гармідером. Кілька днів тому ми оба йшли з ним по коридорі в штабі дивізії. Стрічаємо Бізанца...

— Ну й що? я про це ще не чув — з цікавістю затримується високий блондин в старшинській уніформі.

— Я нікому того не говорю. Вам, отче, під тайною сповіді! — всміхається присадкуватий. — Отже, стрічаємо Бізанца, того гавпштурмфюрера Шульце з Іс і ще одного з тих панків з Військової Управи.

— Довго прийшлося чекати! скільки ж їх разів вже тут просили, щоби хтось приїхав і пробував з їх боку налагодити відносини! — гірко всміхається духовник.

— Ну, одного таки вислали. Ви ж знаєте, що вони були зайняті евакуацією майна. Бізанц питає мене про відношення німців до українців. Я коротко кажу: „Ви німець, питайте в своїх німців". Але Гармідер, ах, той стрілив дурницю!...

— Певно висипався, що? — догадується другий старшина. — Висипався з жалями.

— Рубнув йому в присутності Шульце все від серця. Все, що знав і чим накіпів. Навіть, наївний, радив постаратись про звільнення того старого поліція, Фрайтага... Ефект знаєте.

— Так. По Гармідера ранком прийшли гештапівці, і він тепер, мабуть, сидить в Берліні. Дістав бойове відзначення за Броди! — з гірким насміхом каже духовник. — Тоді, під час тих відзначень, тоді, там на площі, то я ледве здержався...

— Вас п'ятьох, а їх 90, чи скільки там... Ви в тих шматках, що винесли зпід Бродів, а вони в нових уніформах. Ну, годі. Не для їх орденів ми йшли... І, знаєте, говоріть ви всі молодші, що хочете, але таки шкода Палієва. Він умів

тим старим дурнем крутити... — береться характеристичним рухом під бедра старий поручник.

В повітрі літає срібне павутиння. Наближається вечір. На стежці з'являється вояцька постать, що йде від табору Цайзав, де тепер, після Бродів, приміщені стрільці, а колись був табір полонених в Нойгаммері.

— Шкода Палієва! — згоджується молодший. — Шкода його і всіх тих других...

— Гармідер у тюрмі, Крамар і Рудич лишилися під Бродами, Ольштинський, Піддубний, Марецький ранені... Мало нас лишилось... І то, чи надовго? — задумується старий поручник.

За закрутом вже видніють брудні, дощані бараки, обведені плотом із кольчастого дроту. А в повітрі дхне чимсь, що нагадує селища полонених, не чути пісні, між бараками снуються постаті вояків, без цілі, без охоти до життя. Коли старшини входять, їх вітають радо: як добре, що хтось прийшов навідатись до цього проклятого табору!

— Ей, мой, Барилея! — гукає поручник до чорноволосого десятника, що сидить під стіною бараку в групі інших вояків. Очі десятника дивляться десь поміж бараки, він не чує голосів товаришів, він думає про що інше. Голос старшини приводить його до дійсності. Ах, ця сумна осінь, ах, це теплаве сонце... Ці піски, що скиплять між зубами, залітають у кожную щілину дірявих, повних блощиць бараків, цей сум і нудьга, що тягарем лягли на груди...

— Є, пане поручнику! — зривається Юра Барилея, а його байдуже обличчя прибирає на хвилину розрадіший вираз. Він любить старого Перуняка.

— Сумуєш, легінику, сумуєш, гуцуле! — кладе руку на плече десятника старшина. — Не журиси, хло! старий гуцул не одне вже бачив — вітримаєм, не бійси...

— Вітримаєм, пане поручнику, — потверджує Юра — вітримаєм аж до кінці!

— Дивиси, мой! — кидає на прощання старий і рушає далі з другим старшиною.

— Твій краян, не? — летить знизу з-під бараку лінивий запит. — Але вашої гебри купа в тій дивізії!

— В дивізії? ти, фраєр, та в якій дивізії? — оспало противиться інший голос. — Та нас тут на полк вистане, де там на дивізію!

— Я ще по старому, на стару мендолію співаю — відру-

бує зачеплений десятник із свіжою, щойно вигоєною шрамою на шиї. — Хоч вже німота навіть по-українськи співати заборонює. Але мене можуть, знаєш вже що?...

Барияк сідає знов під стіну і мовчки слухає, як невірблений голос стиха заспіває через ніс:

— В степу під Олеськом, нема там могили

Там крукам лишився на жир

При своїй панцирній упав там гармати

Мій Шурка, панцир-гренадир...

— Казав Панько, той малий з його чоти, — перериває раптом свій спів той сам голос — що він — Шурка — там щось п'ять тих їх танків кропнув. Потім як крикнув: „Тікайте! Тікайте всі! — каже Панько — аж ми мороз по шкірі пішов. І ми пішли — каже Панько — а він там лишився”. Казав мій Шурка, що разом до Одеси підем, що він покаже, що то є правдивий блят, не такий там, як наш малий, львівський... І нема Шурки, нема Остапченка! — закінчує ще більш носовим голосом Базилько Баліцький, і затяг знов зачутю на подвір'ях манірою:

При своїй панцирній упав там гарматіііі...

Мій Шурка, панцир-гренадир...

— Ах, нагла кров! А ще тепер з нас тут вала роблять! — тягне свій монолог по хвилині Баліцький, а решта уважно, хоч ліниво слухає. Осіння погода, бездіяльність, погані настрої не сприяють збудженню енергії. — Дивіться: жертви дають мало що, співати не можна, мало що ми не полонені. А тепер ще, казали госьці, що мого курінного всадили до мамра...

— До чого? — дивується один із слухачів — до мами?

— Ах, ти, валило! — поблажливо, хоч з усміхом, не відвертаючи навіть голови в бік запитувача, кидає Базиль. — Ах, ти, мурло! До мамра го замкнули, на кібель посадили, до коцяби го дали! Ну, ти, темна махорко, в цюпі сидить! Понял, ферштеен, зрозумялась?

— Нема що кричати — здвигає раменами зневажений. — Сидить у криміналі, і кінець. Що ж він зробив?

— Та в тім ціла геца, що ніц! Десь там зрубав того нашого старого ментача, Фрайтага, і маєш хриу! Прифалювала глина в залізнім капелюсі, і забрали госьця на ментовню...

— Бігме, знову нічого не розумію — щиро жалується той самий. — Та говори по-людськи!

— Ти, Юра, дай му там в розум! — взиває гуцула Ба-

зилько. — Я не маю серця бити фраєра, а як я б'ю, то могла цвите! Ну, Юра, рушся, не сумуй!

— Та як не сумувати! — спирається на лікті гуцул. — Як не сумувати? Тямиш ти, як ми звідци на весну виїздили? У вагонах, як ми Львів минали? Остапченко, Темак, мій сотенний, Грозбецький, Богдан...

— Богдан... — блискає сумом в очах львов'янина. — Богдан, Дусек, правда, Юра...

Він хоче сказати щось, щоб потішити кучерявого гуцула: що ще не все втрачене, ще, може, все минеться, що прецінь тоді, коли ця граната вдарила коло насипу і його шокувала, вона не мусіла вбити Богдана... А це, що нікого не було коло нього, коли він прокинувся від шоку в санітарному авті, не доказує, що Богдан, Грозбецький і Рудич загинули. Якраз навпаки... Ба, якби я в це сам вірив! — зідхає в душі Базилько і уриває ще не зачате речення.

З-поза бараку виходить у тій самій маскувальній куртці, що в ній вийшов з-під Бродів, малий Панько, свідок останнього бою десятника Остапченка. Переходить попри і поміж порозвалюваних на землі вояків і пристає просто перед Василем та присідає на шпиньках коло нього:

— Щось скажу, уша — нахиляється конфіденційно — але дайте одного „зондермшунг”.

— Кажі, тоді дам — навіть не ворухнеться Баліцький. — Мало ти вже паролів поприносив!? Кажі ,то дам... як буде варта — закінчує він.

— Дасте напевно! — впевнює малий. — Слухайте: зачинається нова війна!

— Йо! Німеччина буде бити Германію, знаю — пробує збити з пантелику малого Василь. — Не смали кумети!

— Бігме Боже, що правду кажу! — закликається Панько. — Чув, як двох німців говорило. Завтра-позавтра формують новий курінь з нас, і на охотника на Словаччину!

Але Василь не переймається.

— На Словаччину? А де ж то є? Ага, то там, де роблять ці цигари „Ліпа” і „Татра”! — фахово пригадує він. — Ну, що там на тій Словаччині?

— Большевики. Большевицькі парашутисти і партизани. Зробили повстання. Ми маєм там і дати їм по кулях — закінчує з тріумфом малий, бо бачить, що його новина зробила враження, якщо не на всіх, то в кожному разі на десятнику. Ну, а від нього він же ж має дістати цигарку.

— Як кажеш? большевики? і ми маєм іти, дати їм по кулях? — повторює Баліцький, підводячись і обтрушуючи пісок з уніформи. — Треба попитати! — він поправляє відрухово пільотку, а його очі дивляться кудись поза ліс.

— Знайшовся доброволець! — з насміхом кидає хтось з гурту. — Мало тобі було різанини під Бродами? Якби так на мене...

— Якби так на тебе, то я би замкнув писок! — з натиском говорить Василь. — Раз, що я був під Бродами, а не ти ,бо ти сидів у фельдєрзацу поза мішком, а два...

— Ну, що два? ти, герою! — кидає знов другий — ну, що два?

— Два, то то, що я маю з руским рахунок. Як я буду тут в Нойгаммері, а він у тій, як їй... Словаччині, то ми не зійдема, і рахунок пропаде. А рахунок є за Щурку, госьці! І ще є третє... — закінчує поволі Баліцький, а його очі знову весело всміхаються, хоч обличчя все ще поважне. — Є ще третє...

Вся громада перестала вже глузувати. Все ж таки десятник Баліцький не є зелений фраер, і як він говорить, то таки щось знає. — Що то таке — це третє, уша? — ніби неохоче кидає хтось із громади, однак пильно слухаючи, що скаже Василь.

— Як я ще гандлював папіросами під Атлясом на Ринку у Львові — поважно говорить Василь — там був фраер, що продавав ці словацькі „Ліпи” і „Татри”. Він казав мені, що на Словаччині кубіти називаються „слєчна” або „голька”. Тому, що вже йде під зиму, і треба оглядатися за печею, мушу подивитися, чи то правда, що він казав — закінчує Баліцький серед тишини, що панує в онімїлій громаді. — Йдеш, Юра? — обертається він до гуцула. Але Юра вже стоїть готовий.

— Ага, правда, я був би забув! — пристає Василь. — На, Паньку, маєш три цїгара! новина того вартує! Здачі не треба.

І він ноншальянтськє зникає за рогом.

Р О З Д І Л 2.

ЗАГИБЛІ ПОВЕРТАЮТЬСЯ — АЛЕ НЕ ВСІ

Кохана!

Перш за все: так, це мій почерк, це дійсно я пишу, і це таки правда, що я ще живий. Я, щоправда, щойно недавно сам у це повірив, бо таки по правді сказавши, ще два тижні тому я був ближче тамтого, ніж того світу. І ще одне зразу на початку: Ти певно дуже здивуєшся, що я знаю Твою адресу. Справа в тому, що тут, в цьому місті, де я лежу в шпиталі, перебуває разом з нашим львівським театром мати однієї з Твоїх товаришок із театральної студії, Мілі. Ця пані нещодавно довідалась про це, що в нашому шпиталі перебуває кілька нас, з нашої Дивізії, і прийшла подивитися до нас. Вона зрештою шукала теж за нареченим доньки, який, до речі, пропав під тими самими Бродами, де мені так догодили. Її донька теж у Кракові, так, як і Ти, і, як каже її мати: вона стрічалась навіть із Тобою, і вона мені розказала, як ви там побиваетесь за мною. Ну, але тепер вже кінець Твоїм турботам, і також кінець пояснень, і час, щоб розповісти Тобі все, що трапилось від дня, коли ми розстались на двірці у Львові, тоді, в липні, зараз після нашого шлюбу.

Зараз після приїзду на фронт ми влетіли з Анатолем просто в повний розгар гаратанини і зразу мали важкі втрати. Одним із перших поліг у моїй хоті Темак, якого Ти хотіла, як колись писала, бачити. Пропало — мій веселий вінничанин впав, а останнім, що він сказав, було: „Вони втікали!”. Щасливий, помер в атаці. Потім почалося пекло, і ніхто вже не рахував поляглих, бо не було коли і як. Мене в одній сутичці ранили в рам'я відламками гранати, і я був би дійшов ще на місці, якби не Юра Бариляк. Кажу Тобі, якщо живу ще дотепер, це в першу чергу заслуга мого гуцула, хоч, щоправда, і без Анатолія та Юрка Грозбецького я теж сьогодні не писав би листа до Тебе. Після тяжких

днів, коли ми продирались під бомбами і обстрілом до виходу з мішка, ми нарешті якось там дістались. Як — не знаю, бо весь час був півпритомний, і якби не Юра, повторю, був би я лишився, разом із тисячами інших, на полі.

Перед останнім проривом прийшов до мене Анатоль і сказав, що мусимо перейти, і просив привітати, якщо б він не вернувся, Дору. Не знаю, чи він живе, чи ні, бо його більше після прориву не бачив — але якщо Дора коло Тебе, скажи їй що вона таки, здається, дочекалась визнання від Анатолія. В останньому, найважчому моменті він згадав лише про неї. Він вже такий: мовчав, але він чутливий, як і інші. То ж привітай Дору...”

Лист тремтить у довгих, поблідлих пальцях пані Мирослави Гаран. Милій, ти просиш привітати від Анатолія Дору... Хіба я знаю, де Дора? Вона лишилась десь там, де тепер знов царюють зелені гімнастсьорки і темноблакитні галіфе та червоно-сині круглі кашкети. Але я хоч знаю, що Ти живеш. О Боже, якби я могла тебе побачити і сказати тобі...

Стенотипістка при другій машині кладе палець на уста і просить очима залишитись на місці старшу паню, що здивована підноситься і хоче підійти в бік цієї Гаранової. Але правда, — її чоловік пропав, сестра залишилась, хай вже спокійно дочитає листа і виплачеться. Старша пані сідає знов, а її думки відриваються від цифр і починають кружляти коло іншого листа, що приніс їй самій місяць тому вістку про сіроокого сімнадцятирічного юнака, її сина. Хай виплачеться ця мала Гаранова...

„Коли ми пішли на останній удар, на залізничний тер, мені Юра дав в руку пістолю, — знаю, що він думав. Але я пістолі не вдержав. Мене поцілила знову експльозія гранати, і останне, що я бачив, було як Анатоль вертається з насипу, на якому він вже був, щоб мене забрати. Потім не пам'ятаю вже нічого. Щойно в якомусь санітарному авті коло Перемишлян я очуняв. Авто було повне ранених і вмираючих і жахливо трясло. Я мав забандажовану голову і плече. Коло мене на тій самій койці лежав якийсь вермахтівський старшина, який дав мені пити і розповів, що знав, бо він бачив, як мене принесли на перев'язочний пункт. Він казав, що це був якийсь низький брунет-унтерштурм-фюрер, та високий десятник. З ним був ще якийсь другий, кучерявий десятник, який, однак, був сам півпритомний,

якби від шоку. Цього другого заладували на інше санітарне авто. Унтерштурмфюрер (догадуюсь, що це був Анатоль) просив лейтенанта опікуватись мною і чекав разом з високим десятником (мабуть, Юрко Грозбецький), поки авто застартує. Лейтенант оповідав мені ще, що він спитав унтерштурмфюрера, що він сам тепер робитиме, і куди він піде. — Смішно, — казав вермахтівець — ваш камерад на то всміхнувся і сказав лише два слова: „Ріхтунг гаймат!“. Але при цьому — казав лейтенант — він показав рукою не на захід, але на схід. Я не мав часу з ним більше говорити, бо авто рушило, але я бачив, як вони оба довго стояли і дивилися вслід за нами. Потім вони завернули і рушили вбік, звідки ще далі клекотів бій. — Це все сказав мені вермахтівський лейтенант.

Я довго лежав по різних шпиталях, і нарешті привезли мене тут два тижні тому на виздоровлювання до цього шпиталю в Оппелън. Мені вийняли з рамена тридцять відламків і зашили на лиці роздерту відламком шкіру. Перша рана була занедбана (я ходив з нею майже два тижні), і була небезпека, що втрачу руку. Але тепер вже все добре, і сподіюся за кілька тижнів, може й швидше, вийти і вернутись до частини. Не знаю, хто з моїх товаришів, що були в цім пеклі, живе, а хто ні, бо ніхто з них не знав, мабуть, де я, а я теж не міг питати. Перший лист пишу до Тебе, а завтра, як відпочинуть пальці, напишу навмання на прізвище Баріляка, або Баліцького, на фельдпост Дивізії. Думаю, що Базилько напевно не пропав — бо він не є з тих.

Був тут вчора один з нових старшин, які були на вишколаі разом з Романом Денисюком, і казав, що Роман прибув до Дивізії вже кілька тижнів скорше і, мабуть, тепер вже на Словаччині, куди пішов один з куренів на поборювання большевицьких партизан. Шкода, що я з ним не бачився, але думаю, що його зловлю на новім місці. Хотів би з Романом побалакати. Я радо нагадав би йому нашу розмову, про яку я Тобі ще у Львові розповідав, тоді, коли я довідався про те, що Анатоль іде теж до Дивізії. В мене змінилось дуже багато від того часу, і коли подумаю, як я глузував з Романа і з його холодного вирахування, що казало йому йти до війська, а одночасно висміював „червоно-каліновий балаяст“, — мені трохи соромно. Він мав рацію, називаючи мене романтиком, якому потреба стрічі з холодною дійсністю, але я не мав рації, називаючи непотрібним „червоно-

калиновий балаяст”, всю цю стрілецьку романтику, якою виховували нас Купчинський, Лепкі, Гайворонські і всі інші „лицарі залізної остроги”. Знаєш, Міра, я ще не маю ясно скристалізованої синтези моїх почувань, але я знаю одне: мені здається, що я зробив правильно, хоч безпосередні мотиви мої, коли я йшов, були зовсім інші. Але, як сказав у парку Роман: Ти сам шукаєш розгрішення, щоб могли піти! — Мав рацію — треба буде поставити йому пиво, якщо він його вже навчився пити, цей спортовий аскет.

Тепер вже знаєш все про мене, і я, егоїст, який ставить завжди на першому місці свою особу, хочу теж запитати про Тебе. В першу чергу посилаю Тобі посвідку, про те, що я лежу тут у шпиталі, — думаю, що, як дружині, повинні Тобі дати дозвіл на приїзд до Райху, до раненого чоловіка. Хоч чорт їх знає. Знаєш, розповідав мені один старшина, що він їхав спальним вагоном із Кракова, і його жінка з ним. Коли прийшла контроля вагонів і папшортів, його дружину викинули з переділу. Він, очевидно, зробив пекольну авантуру, і жінка залишилась. На його обурену заувагу до одного із старшин вермахту, який поставився теж за ним: я б'юся разом з вами на фронті, а тут мою дружину викидають? Ес штілт вас ніхт! — старшина відповів мелянхольно: „Ес вірд балъд нох мер ніхт штіммен, майн лібер...” Дійсно, здається, щораз більше тут псується, і внедовзі прийдеться брати нашу долю у власні руки. Ну, але це все побачим.

Напиши мені швидко, як даєш собі раду, чого потребуєш, і чим я міг би Тобі допомогти. Не багато може такий інвалід, як я - але, може, таки щось поможу. Казала „швестер”, що я мушу дуже любити свою „фрав”, бо весь час у гарячці я дерся: „Міра! Міра!”. Але й без гарячки не сходиш мені з ума. Не маю Твоїх знімки — все десь пропало разом з уніформи в оточенні, бо мене привезли лише в штанях і чоботах. Сорочку і блюзу зняли, як бандажували. Так що прийшли мені хоч свою знімку, щоб я мав що поставити коло голови. Найбільшою мою мрією є, щоб колись, коли це все вже закінчиться і пропаде, ми знов могли зійтись на-завжди і жити вдвое, кохана. ”

Вдвое? блідо всміхнулася блакитньоока пані над писальною машиною. Вдвое? ти не знаєш, милий, що нас буде вже троє. Не знаєш, що під серцем у твоєї Міри ворухиться нове життя, що почалось однієї гарячої липневої ночі, коли

з недалекого фронту вітер приносив грізні відгуки гармат, а нічне небо ясніло спадаючими зорями. Я подумала собі тоді бажання — кажуть, що вони сповняються, коли зорі падають — і воно сповнилось. Нове життя почалось... А ти не знаєш! Ах, чим скорше написати йому, чим скорше...

Старша пані поблажливо всміхається. Видно, добра новина наспіла для тої малої Гаранової. Хай там тішиться — вона ще молода...

„Кінчаю листа, моя синьоока мріє, пальці вже терпнуть, а „швестер” вже киває на мене. Значить, пора кінчати розмову з Тобою. Воля Господня провела мене через це пекло на землі, дала мені змогу врятуватись. Я десь читав такого німецького вірша, в якому писалось, що „кожному борцеві дає Бог друга”. — Господь не забув і про мене і дав мені не одного, а кількох друзів. Юра, Юрко Грозбецький і Анатоль перевели мене через вогонь і воду. Відчуваю, що Юру ще десь стріну, не знаю, чи доведеться ще коли побачити Анатоль і Юрка. Я молюсь щовечора за них, і завжди стає мені в очах ця небачена, але знайома лише з розповіді картина, коли він (бо це був він) вказав рукою на схід і сказав: „Ріхтунг гаймат!” Помолись і Ти часом за нього та за те, щоби ще колись стрінулись.

Цілую Тебе міцно і чекаю на вістку
Твій Богдан”.

*

Тихо дзенькає об пеня дерева приклад „пепеш”. Хтось заляв сердечно, і у відділі, що продирається через густі кущі, прокочується приглушений сміх. Якийсь голос з дружньою насмішкою каже:

— Вдарились в лікоть, друже командире? це кажуть — шваґро вас споминає!.....

Запитаний відвертається в бік жартівника:

— Нема в мене шваґра, голубе... — Але він раптом вриває і докінчує поволі: — Хоч може твоя правда! Шваґро мене згадує...

Очі командира звужуються, немов дві вузькі шпарки, а по обличчі пробігає щось, немов усміх. Він звертається до обвішаного гранатами відділу:

— Вперід, хлопці! До Хрещатої ще далеко!

Р О З Д І Л 3.

ВОНИ НА НАС ЧЕКАЛИ

Тоненький, холодний дощик кропить, пронизує до кости, втискається через плащ за комір, стікає холодним струмком із шапки за сорочку. Брррр, до чорта, могло б перестати, власне кажучи, вже навіть запізно на осінні дощі. Яке це число сьогодні? — думає хорунжий Роман Денисюк. Бігме, не годен нагадати, це вже десь кінець жовтня, незадовго впадуть сніги, тут в горах...

Якби було трохи ясніше, міг би побачити бодай силует Високих Татр. Там на шпилях вже сніг, вчора бачив. Де ж я коли думав, як я їздив на дошках в Закопанім, що буду дивитись на ці гори з другого боку, та й ще, що буду в них воювати з... большевиками!

Думка, коли її порівняти з довоєнними випадками в Татри, здається такою комічною, що хорунжий Денисюк заноситься тихим хихиканням, здушуючи його приложеною до вуст долонею.

— Ви щось сказали, поручнику? — запитав якийсь знайомий голос над самим вухом.

Денисюк здригається. Ах, це той новий десятник, що його приділили сьогодні вечером на місце того раненого Мачуни. Звідки він прийшов, той новий? Чи не з панцер-єдрів? І той голос... Я десь його вже чув!...

— Нічого не казав. А — слухайте... десятнику, як вам там, ви з паків?

Голос відповідає, і в ньому звучить невдоволення, покрите верствою службового послуху:

— Так є, пане поручнику. До піхоти мене дали.

— Ви невдоволені, оша? Хіба піхота щось гірше? — обертається в бік невидимого в темноті хорунжий. Ах, ця темнота! Своєї руки людина не бачить, а тут зараз маєш рушати до наступу на тих клятих партизан. Як це село називається? знов забув... Повинна вже вертатись розвідча пат-

руля. Зараз будемо знати, чи заснемо цю ніч, чи знов буде гонитва, стрілянина, погоня, експльозії мін на шляхах, несподівані обстріли з лісів, і вся ця нерозбериха... Дивні люди ці словаки. Добродушний цей народець, так приязно стрічає наших хлопців, а далися взяти рускому на цю революцію. Що він говорить? Він іще говорить, цей балакучий десятник...

— ....так, що я не є проти піхоти, пане поручнику. Зіхер, піхота мусить бути теж — як же ж без піхоти? Але я вже панцерник ще за Польської, так що, знаєте, пане поручнику, серце болить, як госьця дають до тих, що ногами б'ють... вибачте, пане поручнику.

Знизу з лісу чути брязкіт зброї і кроки декількох людей. Стежиною, що йде почерез цілий горб, який зайняла чота Денисюка, вони поволі ступають в напрямі другої висоти, де штаб куреня, і де розмістився, здається, сам „Тато”, курінний, який знає цю землю, як свої п'ять пальців. Коли вони проходять попри становище чоти, десятник кидає півголосом:

— Я зараз, пане поручнику... — і чути, як новий десятник підбігає через корчі в бік повертаючої розвідчої патрулі. Гудуть приглушені голоси, а накінці вибухає зовсім голошний регіт. Що, до холери?! — злиться Денисюк. — Забагато собі дозволяє цей новий. Та ж ми в обличчі ворога! Але новий вже є назад коло хорунжого і випереджує його вибух:

— Пане поручнику, пане поручнику! Будем спати тої ночі! Рускі брикнули із села... Нема ні живого духа, лише „браття сльоване”, свої люди.

Романові в'януть на вустах слова догани, якими хотів він обсипати незфорного десятника. Будемо спати!.. Належить-ся: скільки то вже ночей ганяємо за тими парашутистами, скільки то вже сутичок і більших боїв зводимо щоденно? Скільки ж знайдено залишених трупів — розстріляних большевиками членів „Глінкової Гарди”, українських утікачів і інших, яких закопала в землю його чота? А інші чоти? Без спочинку, без віддиху, від часу, коли ми виїхали з Нойгамеру. Може, сьогодні нарешті заснемо... Зараз певно прибіжить вістун від сотенного. Ось вже тапкає щось на стежці в темряві...

— Село вільне, пане поручнику! — голосить вістун. —

Наказ курінного: Ваша чота входить першою. Рушати негайно.

— Барияляк! — тепер вже голосно гукає чотовий. — Бери, сину, своїх хлопців і махайте поволі згори. Гусаком, по обох боках дороги — при вході до села зачекати на мене!

— Є, пане поручнику! — чути зліва, і з-поміж корчів виростають несподівано близькі силуети вояків. — Дивно! я думав, що нічого в цій темряві не побачу, але таки око привикає! — За хвилину черговий брязкіт металю і стукіт кроків звідомляє, що перший рій десятника Барияляка вже рушив.

— Барияляк? — запитує голос непосидючого десятника, що все ще стоїть побіч чотового. — То він у вас, пане поручнику?

— Що ви тут іще робите коло мене? — гострим тоном вриває конверсацію чотовий. — Ви ще не при своєму рою? Ей, десятник — як вам там — вже вас тут нема! Другий рій, злучитесь при вході до села з першим!

Чути, як скричаний десятник випрямлюється, бо його закаблуки стукають. Без слова він відходить, і за хвилину робить пекло в рою, що заляг між корчами. І ці постаті підводяться, і все сходить поволі вниз. На сусідніх горбах чути теж приглушені голоси, кроки й дзеленькіт зброї. Часом голосніше вдарить багнет чи лопатка до польової фляшки, або привішений на поясі шолом. Дощ перестає — а з-поза хмар виходить місяць. Десь спереду, там, де тепер рій Барияляка підходить до села, чути раптом серію машинової пістолі: пррррррррррр... Їй відповідають кілька черг із кулетів. Видно, як рій нового десятника, що йде пару кроків за чотовим, на наказ свого ройового негайно западає в землю, немов здмукнений.

— Добрий вояк — думає, пробігаючи схилений по ясному шосе, Роман. — Хай вже пискує, але такого ройового мені треба. Що там, Барияляче? Якась війна? — питає він, підбігши під хати, де стоять вояки його першого рою.

— Нічого не було, пане поручнику. Хтос з ліска на нас пакнув, ми віддали, а він ще раз. Але тепер вже спокій.

Роман гукає на другий рій, і за хвилину вони вже між хатами. Роман ховає в кобуру пістолю, що її витягнув підбігаючи, та кличе нового ройового:

— Ей, десятник — як там вам — ідіть по хатах і робіть

квартири. Тільки уважайте: жадної пацалихи! Гранди нема, ясно?

Голос десятника звучить захопленням:

— Пан поручник зі Львова? Зі Львова? Є, пане поручнику — все буде як треба. Зіхер же так! Ясно!

Вже чути, як десятник рушає з роєм і стукає до перших дверей. В хаті блимає світло, і по довшій хвилині на порозі з'являється в ясному вирізі дверей якась жіноча постать. Щось лепече, щось хоче вяснити, про щось просить... Щоб не робити кривди, щоб не бити, ніхто тут не винен — то прийшли зайшли, чужі... Мішає німецькі слова з словацькими і відразу безрадно замовкає, і в нічній тиші чути лише старече, тихе схлипування. Вони такі грізні, ті вояки в тих залізних шоломах, так страшно блискає ця зброя в їх дужих руках — ті німці...

— Слава Ісусу Христу! — перериває тишу голос десятника. — Слава Богу, матка! Не бійтесь, ми свої люди... Свої люди, матка, не німці! Нікому не робим кривди...

Коли за півгодини чотовий обходить вулиці з Барияком, з усіх хат, де розмістилась чота, блимає світло. Часом донесеться дівочий сміх, часом луною прокотиться вибух голосного реготу і вилітає на вулицю, часом задзвенить притишена пісня. З хати чути носовий голос нового десятника.

— Знаєте його — питає Барияка чотовий — того нового? Він, здається, вас знає.

— Не бачив я його ще, пане поручнику — відповідає запитаний. — Цілий день учора я був спереду, а вечором, як він прийшов, було так темно...

— Добрий хлопець, — конклюдує чотовий — дає собі раду і в полі, і в хаті. Ну, йдем спати, Барияче. Вишліть в другій годині зміну стійкових. Добраніч!

— Добраніч, пане поручнику, — відповідає Юра Барияк — добраніч. Я допильную стійок. Спіть спокійно.

Кроки поручника вмовкають у тиші. Барияк іде вулицями села. Поволі все вмовкає, гасяться світла. Чорт знає, як довго будемо спати, може, ще перед ранком знову почнеться... Віддаємо їм потрохи за Броди, тим парашутистам; що ж, коли втікають, і не годен їх усіх вхопити! А словаки йдуть цілими громадами на наш бік. Бачать, хто ми! Сьогодні по дорозі цілі чоти йшли попри нас. Ці вже знають, яка то правда: „Рус є добри!”

— А ті всі помордовані — думає Юра — що ж вони зро-

били? Втікачі з Галичини, скільки їх трупів вже прийшлося похоронити. Мій Боже, моцний Боже, та за що ж забили ту паню, що лежала там в рові коло Щавниці? І тих шестеро, що лежали з розваленими головами на краю лісу...

Барияк зідхає і сідає на якійсь призьбі. Вже недалеко до півночі.

*

— Пане поручнику, пане поручнику! — термосить Денисюка за рукав джура, штурман Омелько. — Пане поручнику, мельдер зі штабу куреня...

Миттю зривається сотенний на ноги і слухає наказ, надыгаючи одночасно чоботи. Негайно підійняти весь відділ і приспішеним маршем прямувати на місто. Ще сьогодні вночі мусимо його взяти! Так, будемо цю ніч спати! — без злоби думає Роман. — Нема ради, а зрештою, я так і знав... На столі світиться нафтова лампка. При її світлі чотовий читає деталі наказу. Василько вже побіг за ройовим. Ось вже чути їх спішні кроки в темряві за вікном, вже товчуться по снігах, за хвилину зударяться при вході до кімнати...

— А шляк би тебе впік!

— Чи ти стікиси?! — зливаються в одне два прокльони двох підстаршин, що стають на порозі, чухаючись в голови, що зустрілись в ударі. Коли вони чують голос один одного, з їх вуст вилітає також майже одночасно:

— Юра!

— Василь! — але в тій самій хвилині вони знов застигають у поставі і стоять струнко перед чотовим, що заціпає пояс із пістолею. Лише очі обох зизують час до часу на себе.

Денисюк бачить зустріч і додумується, що це давні друзі спіткалися, але нема часу на вияснення й запитання.

— Ідемо на Бистрицю. Зараз підірвати рої! Приспішеним маршем мусим зайняти місто ще сьогодні. Ну, і до роїв. цак-цак!

Підстаршини обертаються службово, але вже на порозі вони на момент обіймаються і так зникають у темноті. За хвилину, з темряви чути вигуки і щораз голосніший шум та галас по хатах. Світла знову засвічуються.

Роман схиляється над мапою.

*

Це вже таки зовсім пізна година, повний ранок. Чи не дев'ята — думає Роман, коли їх гомінкі кроки лунають у

перших вуличках Бистриці. Ворог іще ніччю залишив місто, свою червону столицю, і курінь переможно входить в неї. Не видно багато людей — думає Роман, і відразу ж насувається спомин нічного маршу з-перед кількох місяців, в підстаршинській школі. Тоді ми думали, що це вже вершок зусиль — вправи і марш... — всміхається Денисюк. — Сьогодні: котрий це вже день — бій, марш, сутичка, бій, марш... мій Боже, чоловік твердне! — задоволено думає Денисюк і обертається до своєї чоти. Перший рій веде Бариляк. З-під шолома світяться чорні очі, а втома в них ледве помітна. Стрінув друга — і тішиться.

Ось він — цей новий десятник. Придивімся, як він виглядає: трохи задертий широкий ніс, якісь зеленкуваті очі, хлоп потужний, високий — думає з признанням Роман. — Він вже бачить, що я дивлюсь на нього. Бач, як іде, якби щойно з ліжка встав. Хлопці теж підтягаються — входимо в місто.

— Пане поручнику, можна пісню? — питає, підходячи до старшини, новий десятник. Роман киває головою: десь вгадує все, той чортовий львов'янин! Цікаво, що він зачне?

Відповідь приходить відразу ж. З рядів вибухає між мури наляканого міста:

— Мати доні питалася — куку!

— Мати доні питалася, чом загата рухалася... — пожвавлюються обиччя стрільців.

— Кукуріку, кудкудак! — гуде над лавою. Роман усміхається. Трохи невідходячу пісню вибрав цей проклятуший десятник для переможного війська, що входить в здобуте місто. Але чорт з ним — хлопці відразу підтягаються. Добре, що хоч ніхто не розуміє українських слів...

З домів виходять мешканці. Одна по одній з'являються по статі, спершу несміливо, потім щораз рясніше наближаються до краю хідників. — Бігме, я знаю ці дві пані і того сивого пана в окулярах — стрибає Романові в голову. — Та ж то вона метала кулею на змаганнях в Сяноці, бігме, вона...

Молодша пані в брунатному хутрі підбігає зовсім близько. Старша стоїть укупі з паном в окулярах під муром і витирає сльози. Молодша хапливо шукає чогось коло себе... Квітів, квітів для вояків, що приносять життя присудженим на смерть! Квітів!... Хіба ж у жовтні цвітуть квіти?... Молода пані зриває з шиї апашку і кидає її просто на груди Романа, що якраз минає її. Денисюк ловить лівою рукою

барвистий шовковий метелик хустки, а праву підносить до шолома. Молода пані ще довго дивиться за відділом, заки підійти до своїх під муром. Пішли наші хлопці!

— Шляк би вас трафив, гей, як там вам! — гримає Денісюк не десятника, коли вже чота стає на площі. — Десь вас підкусило співати того „кудкудака” якраз тепер! А вони там на нас чекали... — Роман торкається лівого боку плаща, де на грудях шовком шелестить хустинка. — Ага, а ще одно, слухайте: звідки я вас знаю?

— Я бачив пана поручника, як ми виїжджали із Львова — гостро, службовим тоном відповідає десятник, але тонові перечить вогник усміху в очах. — Тоді, в липні...

— Ах, та ж ви є той, що дав такий пильник Гаранови, правда? — скрикує чотовий. — Ви є Базиль?

Запитаний випрямлюється службово:

— Старший десятник Василь Баліцький, пане поручнику!

РОЗДІЛ 4.

А ЯК БУДЕ ХЛОПЕЦЬ...

Засніжені вулички малого містечка заглушують кроки групи вояків, що мандрують самою серединою дороги. Мороз таки добре щипає у вуха і нагадує, що це вже наближається кінець року. Трійка вояків в довгих шинелях і насунених на одне вухо, не зовсім по-службовому, пільотках пожавлено розмовляє.

— А я вам скажу, хлопаки, що це таки дійсний пех! Ледве ми зібрались знов докупи, вже мене знов від вас гонять... — говорить високий синьоокий десятник і з нехиттю махає рукою.

— Так, по правді, то маєш рацію — стверджує другий, що заложив руки в кишеню вже зовсім не по-службовому. Його широкий, дещо піддертий ніс червоніє, неначе ліхтарня заднього вагону поїзду, а веселі очка дивляться з жалем на товариша. — Зараз, порахуймо: отже, найперше мене пігнали на той панцерний вишкіл, тоді, як ти нарукував до Дивізії... потім були Броди... Потім ти був у шпиталі, а я ганяв з Юрою по тих там горах, і визволяли ми наших від ваньків... А тепер.

— Тепер — втручає мелянхолійно третій — міцний, кучерявий чорнявець з блискучими очима — тепер знову дес тебе гонять... На офіціра вчити будеш си... Зі штернами вернесши...

З поблизького ресторану вдаряє на хвилину в тишу недільного передвечірнього сумерку гамір з відкритих дверей. Той з руками в кишенях пристає:

— Ну, гебра, вступаєм на одну слівовічку? Зимно, як чортова мама... На одну чарку і одного кнедлічка... Я тут часом буваю... І е файна Анічка...

— Тільки вийми бодай руки з кишені, Базиль — нагадує синьоокий. — Вони вже тут знають, що наші хлопці вміють тримати фасон. Не псуй нам опінії!

Ніхто не звертає великої уваги в заповненому ресторані на прихід трьох підстаршин. В цих містечках, що розташувались навкруги Жіліни і в самій Жіліні знають вже всіх тих вояків з левицями на руках і на комірах. Вони вже всі тут свої, „худаци-вояци“, браття-сльоване, і населення любить їх, як своїх.

— Не раз іще треба часом якомусь „бачі“ тлумачити, як то з тим, що: „рус є добри“ — розміщується в углі під стіною Богдан. — Казали мені теж наші втікачі, що словаки ще й сьогодні питають їх: „Пречо сте утікалі?“

— Ще й на них прийде та година, хоч шкода народу — замислено говорить Юра Бариляк. — Всіх навчить „рус“, який він добрий.

Коли зграбна, повновида кельнерка підходить до їх столика, вона вже здалеку вітає кивком руки Василя.

— Три слівочкі, просім, — кидає Баліцький дівчині — а кнедлічкі, слечна.

Богдан з усміхом слідкує за тим, як дівчина їх обслуговує, а радше не їх, але Василя, кидаючи при тому щораз сховані погляди з-під довгих вій.

— Ах Анка, ах, Анка — якас ти ціганка!... — наспівує в ухо дівчині Баліцький. Але вона робить суворий вираз обличчя і спритно ухиляється від його рук. Але коли вона відпливає танковим рухом від їх столика, то кидає в його бік співучим голосом:

— Пречос ти не прішел, якем ті воляла...

Василь підхоплює, підносячи свою чарку в бік чорноокої кельнерки:

— Биля бим ті дала...

А дівчина закінчує:

— Що сем вечеряла...

З-над контуару повагом пихкає люлька власник Стефан-бачі, як його тут звать. Ах, ті вояці! Не впильнуеш дівчини від них. Але свої хлопці, добрі. Стефан пригадує часи, як він сам служив там, в їх краю, в котромусь то „К. у. К. регіменті“, і сам мав дівчину в тому „Станіславі“. Юстина, чи як їй було? — замислюється старий, а його люлька пихкає в такт стінного годинника. Давні часи...

— Ну, хлопці, — підноситься Богдан — платимо і йдемо. Маю сьогодні зараз бути на квартирі в чотового...

— В хорунжого Денисюка? — запитує, встаючи й собі,

Барил'як. — Бравий легін. Ми з ним пройшли всю Високу Татру. Знає гори.

Василь платить. Щось довго затягається ця церемонія, і вони ніяк не можуть дійти до ладу з чорноокою Анкою. Тамті двоє терпеливо стоять на порозі.

Нарешті розмова кінчається, заплачено, і Василь надягає шапку, підспівуючи в бік дівчини:

— Дармо мне воляш — днес мам в ноци страж... траля-ляля!...

Война нені, моя міля, война нені шпас!...

Вони підходять під малий домок, в якому міститься квартира хорунжого Денисюка. Обидва товариші, що підводять Богдана, хочуть прощатись і відходити.

— На яку біду будемо вам перешкоджувати, Дусек! — витягає руку Василь. — Ви там маєте собі не одне розповісти. Ми ще завтра побачимось, ніж ти виїдеш...

— Так, Богда, не крутиси нами голови. Ми підем ще трохи по місті! — підпирає товариша Барил'як.

Але вже на гамір їх слів із низьких сіней виходить струнка, височезна постануть в уніформі старшини, без пояса й шапки. Побачивши трійку, Денисюк привітно гукає:

— Всі три святителі знову разом! Така okazія! То треба підлити. Маю „грушковий лікер!”

Коли заженовані Василь і Юра ще щось там невиразно протестують, Роман просто міняє тон і службово кидає:

— Зофорт райнтретен! Але вже! Цак-цак!

— Нема ради, — розводить руками Базиль — був наказ. А наказ для мене святий...

— Особливо, як є горілка, що, ти, діду!? — додає, штовхаючи товариша, Гаран.

В малій кімнаті світиться лампа, вікна заслонені. На вішаку висить плащ і білий маскувальний одяг, на шафі кругла шапка, шолом. На ліжку, застеленім високо перинами, пояс із пістолем, під вікном „емпі”, на нічному століку дві гранати. Коло порога високі повстяні чоботи. На столі розложений мапник і якісь папери. Роман швидко збирає їх, при чому Юра намагається допомогти йому. Як то, щоб поручник сам...

— Роздягайтесь, Барил'як, і сідайте. І вас маю теж просити? — гримає Роман на Богдана й Василя. — Вже сидите за столом!

Коли вони вже дійсно сидять, Юра намагається сісти

якось у тіні, щоб не дуже блищала на лівій нагрудній кишені його уніформи свіжа срібна штурмова відзнака. Червона стяжка Залізного Хреста вспіла вже виполовіти.

— То ще за Броди — ніяково відповідає він на запитливий погляд Гарана. — А тото срібне, то вже за Баню...

— Я доробився покищо лише „відзнаки для поранених”, а на решту почекаєм. Нім я вилізу з тої школи, то ви війну скінчите... — задумався Богдан.

— Цилою ту, Дусек! — півголосом промовляє, нахилиючись до друга, Баліцький. — Ту, фраер! — і він показує на другу срібну зірку на чорних нараменниках. — Старший десятник! не звичайний уша!

Роман відвертається від шафи, в руці пляшка повна золотистого плину.

— Ну, тоді за ваше відзначення і його — вказує бородою на Василя — штерни. Дай Боже.

— Дай Боже якнайшвидше вернутись в наші сторони! — кидає Юра. — З тими відзнаками, чи без них. Не наші вони...

Всі встають і повагом випивають. Богдан дивиться з теплим почуттям на Юру. От мій гуцул! Завжди пам'ятає те, що треба!

Лікер швидко зникає з пляшки. Розмова набирає галасливіших тонів. Раз по раз вибухають сальви сміху. Василь заноситься реготом:

— Але я тобі, Дуську, дав тоді шпрайса, там на двірці у Львові! Алесь дістав пігулу! Аж поручник дотепер пам'ятає — показує він на Романа. — Ми стали в Бистриці, там, де ви, пане поручнику, ту хустку дістали... — моргає він в бік старшини, — а поручник до мене: То ти, каже, Гаранові на стації такий пильник дав? Так сказав поручник: пильник дав! жеби я такий здоров був, правда, пане поручнику?

— Правда, Баліцький, так сказав! — потверджує Роман.

— А хустина була файна, правда, пане поручнику? Та, що вам та грабіна у футрі кинула, ну не? — запитує невинно Василь. — Файна хустка, і кубіта перша кляса... — І він затягає:

— Дала дівчина хустину...

Стрілець в кишеню ю вкинув...

Юра Барияк трохи з обуренням, а трохи з поблажливістю дивиться на Василя.

— Ніц не шинуе офіцерів! — мислить він і сіпає Василя за рукав під столом. Але Василь сам вже зривається:

— Пане поручнику! Старший десятник Баліцький і десятник Барияк просять дозволу відійти. Маємо ще важні службові справи.

— З Анкою з ресторану, що? — запитує Богдан, що засів вигідно коло печі.

— Не можу сказати, — відповідає Базиль — справа службова. Файнд герт міт!

Обидва підстаршини стають на порозі, стукають закаблукками, і за хвилину чути, як захлопуються за ними двері з двору. Ще хвилиною пізніше чути Василів голос на вулиці:

— Прислала мі моя міла з Ружамберка лист...

— Щоб тільки не влетів де на фельджандармерію! — журиється Денисюк. — Вже двічі мусів я його витягати з біди. Раз набив якогось німця, а другий раз не привітав якогось полковника.

— А тепер ті польові суди шаліють. Не за такі справи, очевидно, але ти чув, що розстрілів тепер є майже щораз по кількка. Засуджують за кожну дурницю і — куля в лоб! А самі крадуть і тягнуть, де можуть, але за безугшайном — говорить Богдан, якому раптом чомусь вивітрило весь хмель з голови.

— Ти, може, ще не знаєш, — відповідає Денисюк — тут взагалі не все мащене медом. Назганяли сотні й тисячі хлопців із фабрик з Німеччини і на поспіх роблять з них військо. Я маю мало з тим до діла, бо весь час я був в дії там, горах, але я чув тут не одне...

— Знаю, знаю. І про цю „фабрику рекрутів”, де люди, дослівно босі й неуніформовані, сплять на бетоні, без зброї ходять на вправи і в цивільних лахах складали присягу. Ну що ж, нема часу! Але для нас, це може й краще. Чим раніше людей вишколять, тим краще. Війна кінчається — а чорт знає, де нас застане кінець.

— Так, Богдане — біда знає, де і який буде кінець. В кожному разі, не легкий. Пам’ятаєш нашу розмову в парку? — підпирає бороду долонею хорунжий. — Часом думаю, що то я тебе потягнув. І мені трохи совісно, знаєш...

— Не будь смішний, Романе. Я й так був би пішов. Не тому, що мене манив уніформ, навіть не тому, здається, що так мене виховали... Просто тому, що війська треба, і нема на то ради. І треба війська, яке знає, як воювати...

— Я знаю, Данек, знаю — підноситься старшина і крокує по кімнаті. — Але бачиш, я казав тоді в парку, що мене тягне лише холодний розум, що треба когось, хто буде вміти робити війну, але мені здається тепер, що це таки був і той „червоно-калиновий балаяст”, про який ти говорив. Якби були нас не кормили стрільцями і калинами — не знаю чи всі ми були б тут у війську, або там у лісах...

— Розум і серце — серце і розум, Ромку! — підводиться й собі Гаран. — Але синтеза одна: українське військо. Ми йдемо до нього поволі, але й нестримно. Нехай ще один етап, нехай ще один — але прийдемо і до цього.

Роман наливає дві останні чарки і споглядає під світло на пляшку.

— Висхла! — стверджує, і підносить чарку на висоту грудей: твоє здоровля, Данек! Твоє і Міри! як вона? довго ти був у Кракові коло неї?

Богдан випиває і закурює цигарку, а потім щойно відповідає:

— Закортко, Романе! А справа в тім, що в Кракові не лише вона, але й ще хтось... Міра матиме дитину! — закінчує він під допитливим поглядом Денисюка.

— Дякую, дякую! — відповідає на потиснення руки друга Гаран. — Все в порядку. Лише бачиш...

Богдан закушує губи.

— ...Бачиш, там усе висить на волоску. Може, їх перевезуть до Відня, але може статися, що ціла історія впаде несподівано, і вона може залишитись. А що ж я можу зробити? — викручує нервово пальці Гаран. — Ну що, маю дезертувати? Не можу! А тепер іще мене посилають десь аж в Альпи на старшинську школу... Ах до чорта!...

Денисюк ходить вимірними кроками по кімнаті. Він раптом пристає перед Богданом і кладе йому руки на рамена.

— Не журися, Данек. Я маю в штабі своїх хлопів. Якби щось грозило, я її звідтам витягну. Дай мені адресу. А зрештою, може, вона таки поїде ще до Відня.

— Ах, там кожний дбає тепер про себе... чорт тобі буде опікуватись самотньою жінкою в тяжі... Більше мене заспокоює те, що ти кажеш — облегло зідхає Богдан. — Пам'ятай, як на щось зачне заноситись — зроби, що можеш. Я сам пішов би ще до штабу, там є не один порядний чоловік. Знаєш Ромалюка? Але завтра треба вже їхати, а я навіть не думав, коли відїжджав із Кракова, що мене запах-

ють на ту школу. Хочуть з мене конечно офіцера зробити, інакше війну програють... — одягає плащ Богдан.

— Ти чув коли, щоб Роман Денисюк, рекордист коротких бігів, когонебудь підвів? Їдь і вертався обсіяний старшинськими зорями! — посміхається весело Роман. — Не був я на твоїм весіллію — може, буду на хрестинах твого сина — закінчує, стискаючи в обіймах друга, хорунжий Денисюк.

— А як буде хлопець, буде воювати! — затягають спільно, немов ведені однією думкою, приятелі.

Вже на порозі майбутній батько кінчає:

— А як буде дівка — то нажену з хати!...

Його зустрічає ясна, морозна, зоряна ніч у словацькому підгірському містечку.

Р О З Д І Л 5.

„АГНЄШКА”

По замерзлому шосе гонить, наближається темно-сірий пункт. Вітер, що вие і змітає сухий, сипкий сніг із насипу дороги, вдаряє з шумом і свистом в боки відкритого фолькswagenу. Брррр — зовсім не хотілося б бути сьогодні пасажиром відкритого авта в такий мороз і заметіль!... Мотор гуде і мчить віз щораз ближче до малого містка через потічок, що пропливає під шосе.

— Зараз будуть коло нас — мислить командант застави Роман Денисюк і вилазить з-під насипу, тримаючи під пахвою готову до стрілу машинуву пістолю і махаючи другою рукою, та даючи таким чином знак вожатому самсходу — стати. Напевно якісь „риби” їдуть — догадується Роман — але тим більше треба вилазити на дорогу, хай бачать, що я не заснув...

Авто задержується в кількох кроках від старшини. Цей бачить, що мав слушність, вгадуючи присутність якихсь вищих командирів у самоході. З возу вискокує закутаний у шкіряний плащ підполковник, а за ним — сотник у такому самому плащі, і вони підходять до стоячого посеред дороги Романа. За ним станули вже його вістун Омелько Чешевич і старший десятник Баліцький. Вони всі трое одягнені в грубі, білі, ватовані маскувальні зимові куртки з каптурами і такі самі штани, товсті повстяні чоботи, на руках рукавиці, в руках скорострільні пістолі. Чотовий стоїть якраз на два кроки перед підполковником, такий величезний, що маленький німець у шкіряному плащі здається коло нього дитиною. Роман здає звіт.

— Штрамака! — бурмоче собі в ніс Баліцький — то є кавал хлопа! Цак-цак.

Таке саме враження має, мабуть, і підпокловник. З його обличчя зникає приліплений вираз професійної штабової ароганції і знудження, і він з виразним задоволенням ди-

диться на струнку й зовсім не незугарну в грубому маскувальному костюмі постать Денисюка. — Дас іст айн керль! — Це хлопище! — думає він в унісон думкам Базилька.

— Гарно, унтерштурмфюрер — відкликається підполковник, коли Роман закінчує звіт стереотиповим: „Оне безондере форкомніссе! — без особливих подій”. — Гарно, але де є, власне, ваші люди? Нікого не бачу — запитує підполковник, а одночасно і він і сотник розглядаються цікаво довкруги. Роман посміхається і дає знак, не дивлячись позад себе, Баліцькому.

Тихий, характеристичний свист, що вилітає з-поміж зубів десятника, є наче знаком чудодійної палички. Сірі, присипані снігом корчі, на відстані кількох сот метрів, повижче шляху за насипом, раптом оживають. З корчів підносяться обабіч малого містка, одна по одній, немов за потиснення магічного гудзика, білі постаті. Протягом кільканадцяти секунд ціла чота стоїть вже за насипом з готовою до стрілу зброєю, так що її можна побачити зверху насипу шосе, але ніколи з протилежного боку рова. Звідтіля, звідки видно зарослі горби, а перед ними — маленький ставок, що в нього вливається той самий потічок, над яким перекинений мостик, що на ньому стоїть тепер якраз чотовий із старшинами. За ставком біля підніжжя горбків — невелике словацьке сільце, група хат, що гине під самим лісом.

— Файн! — не ховає свого вдовolenня високий штабовець у сірій шкірі. — Файн, сотнику, правда? — звертається він до свого товариша. Цей останній робить зовсім байдуже обличчя. Чи ж я не казав відразу? Іх кенне Денізіук, дас іст айн фюрер!

На поданий знак, виросла з снігу розстрільна зникає, немов западається знову, а старшини сходять по цей бік шосе в рів за насипом. Шофер затискує фольксваген в якусь стежку, що виходить на шосе, і по головній дорозі, знову порожній, як і перед хвилиною, гуде-завиває січневий вітер.

Підполковник знімає з шиї мапу в целюльоїдовому футлярі. Три голови схиляються над покресленою червоним і чорним олівцем картою.

— Ось тут — говорить підполковник — ціле коло. В ньому тепер затиснена ця парашутна група. Вони вже кілька днів шукають м'якого місця. Щораз пробують вирватись і натискають на поодинокі місця ланцюга. Але дотепер безуспішно. Шосе всюди обставлені, хоч — штабовець усмі-

хається — не всюди так добре, як у вас, унтерштурмфюрере Денізіук. Розвідка принесла тепер перед годиною вістку, що вони, мабуть, тепер в околиці того села, а може, навіть і якась частина — в селі. Ви нічого не зауважили? — звертається він до Романа.

— Нічого особливого. Так, як звітував — підносить очі на підполковника Денісюк. — Якщо не рахувати, що час до часу хтось пустить пару стрілів по шосе... Але це нічого надзвичайного в терені партизанщини. Зрештою я дотепер до села не входив. Наказ був зайняти становища за шосе і чекати. Це все...

— В порядку — закінчує штабовець. — Ви вповні праві. Але тепер треба вислати патрулю до села. Візьміть один рій...

Ще заки Денісюк може добре кивнути рукою, щоб прикликати Баліцького, вже чує позад себе його голос:

— Єесст, пане поручнику!

Підполковник кидає зором на десятника і продовжує:

... і пішліть його на розвідку до села. Якби був більший спротив — вертатись, і підкинемо підмогу. Кого пішлете з патрулею?

— Якщо дозволите, полковнику — випрямлюється Роман — я пішов би сам.

— Ін орднунг! Можете йти, льос унтерштурмфюрер! — вдоволено закінчує підполковник і, повісивши мапник на шиї, закурює цигарку. Бодай хоч трохи загріти носа. Чортів вітер!

Денісюк тим часом видає накази прикликаним людям:

— Баріляк! ви лишаєтесь заступати мене. Галльор! — кличе хорунжий молодого німця з Шлезьку, що від кількох днів є писарем чоти і таки більше говорить по-польському, ніж „своею” матірною мовою — Галльор, зі штеен ім бай, зостанеш з ним, зрозумілись?

— Так ест, пане поручнику! — відповідає Галльор. Не любить Юри, дістає від нього не раз добру пігулу. Але німецька мова гуцула далеко не досконала, а хтось мусить щось говорити, як полковник запитає.

— Баліцький, ти йдеш зі мною! Хлопці, готові? Гранати, набі в порядку?

Попід місток, через засніжене озерце, боками, попід береги вкриті густими корчами. Серединою ставка веде витоптана в снігу стежка, але нема дурних нею йти! Може, ті хо-

лерські парашутисти мають нас вже дійсно на мушці? Із села видно все, як на долоні.

Роман посилає першу п'ятірку стрільців з Баліцьким праворуч, понад берегом ставка.

— При вході до села зачекати! — кидає він, коли Василь минає його і тихо зникає з своїми в засніжених корчах. Може, нічого не зауважать — коби ближче під хати.

За хвилину він вже веде другу групу іншим берегом за мерзлого ставка, спостерігаючи одночасно село і протилежний беріг, де просувається із своїми Баліцький.

— Пане поручнику, — шепче за плечима вистун Омелько — дивіться, он там...

В щораз більш сутеніючому повітрі вечора видно, як на краю села у віддалі, може, сотні метрів заворушились якісь постаті. Ну, це ж люди там живуть — думає Роман — це зовсім звичай...

Пррррррр! Пррррррр! — сипляться раптом, без попередження, черги „дегтяря”. Немов здуті вітром, западають в бокий сніг постаті в білих куртках. По противному боці — те саме. Вогонь сиплеться покищо лише в бік групи Баліцького, їх іще ніхто не зауважив.

Кулеметник розкладає вже в корчі свою зброю, націлюючись вигідно з бік, звідки зовсім виразно видно в сірючому передвечір'ї блиски випалів. З противного боку ставка відповідає ручний вогонь і чути короткі черги штурмового карабіна Баліцького. На цей беріг ніхто ще не звертає уваги, і стрільці Романа мають час добре підсунутись під хати, коли позаду, укосом почерез став, пролітає перша серія Денисюкового кулеметника і голосне „ра-та-тат-тата-тата-тата” здригає морозним повітрям. Коли ще майже з-під самих хат зривається стрілянина відділу, що підступив вже зовсім близько, стріли від села вмовкають.

За хвилину Баліцький вже бредє в снігу з-навпроти. На знак Романа, його вояки входять у сільську вулицю, обережно криючись під стінами хат. Десь із кінця вулиці сиплеться ще дрібненько регіт „дегтяря”, десь дзенькне розбита шибя, звідкільсь глухо загремить вибух гранати: „вуммммммм”, а потім все стихає.

Вони йдуть головною вулицею сільця, що притаїлось, немов вимерло. З лісу, що вкриває гору, відкликається ще кілька поодиноких стрілів, але коли Баліцький потягає вах-

лярем серії штурмгевера в напрямку останніх хат, і це теж змовкає.

— Розставити пости на кінцях села! — кидає Денисюк десятникові. — Перешукати хати з кінця до кінця. Може, ще який ванька притаївся. Ага, і жадних чудес з людьми! Не дай Боже, якби щось пропало!

Стрільці розсипуються між хатами. З хат виходять перелякані люди; щойно були ті „руси”, а тепер вже знову німці. О, Боже, коли це все скінчиться!

Хата за хатою переходить обшук. Кілька бистрих поглядів по сінях, по світлицях, в коморах: видно сліди по червоних партизанах. Тут шапка, тут військова електрична ліхтарка...

— Пане поручнику, пане поручнику! — долітають вигуки з недалекої хати. Роман підходить ближче. На порозі однієї з хат стоїть Баліцький і жестом прикликає командира. В сінях, малих і темних (такі ж самі сіни як і в усіх наших хатах — думає Денисюк) стоїть мала групка: Баліцький, двоє стрільців і власник хати з жінкою.

Десятник вказує рукою на долівку, при самому порозі. Тут стоять два великі зелені наплечники, якогось чужого зразка. Коли Роман розкриває їх, видно, що вони випаковані військовими причандалами: мапи, білля, якісь ремінці, якісь пасочки. Під парою грубих вовняних шкарпеток лежить матовоблискучий наган, далі велика електрична ліхтарка. Нема сумніву. Роман звертається в бік господаря:

— Партизанське, правда?

Селянин розводить мовчки руками. Нащо ж тут заперечувати? Він понурює голову і чекає. Нема що говорити. Зараз виведуть його ці дивні німці, що говорять слов'янською мовою, за хату, перед грудьми блиснуть дула рушниць, ще раз подивиться він у вечірнє зимове сонце і — кінець. Чи ж не так робили партизани з тими людьми, які недавно прибули сюди з-за гір із півночі, тікаючи перед „русом”? Хай діється воля Твоя... О Боже, чи ж можна пояснити тим воякам, одним і другим, тим і тамтим, що може порадити селянин на те, що якраз його край обрали собі на терен воєнної гри ці — одні і другі — чужинці? Селянин підносить нишком руку і в сутінку робить швидко знак хреста на грудях. Цей жест такий вимовний, що мала дрібна жінка в широких накладених одна по одній спідницях і грубих вовняних само-

робних шкарпетках падає навколішки з очима зверненими в бік грізних вояків. Роман звертає голову до хлопців:

— Він думає, що ми його розстріляємо. Встаньте, газдине. Нічого ніхто злого тут не робить. Кільки їх було, батьку? — звертається він вже на порозі до занімілого господаря, що все ще стоїть нерухомо і не вірить. Як? батьку? батьку, каже цей вояк?

— Не вім, пане, в нас було їх десять... Ви нічого нам не зробіть?...

Роман усміхається і, вже крокуючи за навантаженими наплечниками стрільцями, відвертається в бік старого.

— Ні, ми вам нічого не зробимо. Пройде трохи часу, і ви зрозумієте, чому. Останьте з Богом, батьку!

Вечорі вже зовсім, коли вони підходять до останньої ще не зревідованої хати. В хаті нема нікого, на столі — тарілки й ложки. В тарілках похолола страва. Дверцята від горища на бічній стіні хати знадвору широко відкриті, під стіною в снігу сліди багатьох ніг.

— Втікали на силу. Лишили страву. І господарів нема — звітує Баліцький, коли чотовий підходить ближче.

До горища приставлено вже пень із повирубаними ступенями. Базиль бере в руку пістоль і починає вилазити вгору. Коли його важкі повстяні чоботи совгають по незугарних ступенях, він мусить допомгти собі другою рукою. Він бере в зуби колодку пістолі і підносить голову до рівня горища. Якби там тепер хтось сидів — стрибає в думці Денисюка — то Баліцький за хвиливу був би без голови. Він же тепер безборонний... Але десятник хапається вже руками до щок горища. Один стрибок, і він вже там.

— Нікого нема, пане поручнику! — звітує він. — Але були тут, спали. Одне лігво коло другого. Тут би варто попитати господаря.

Але нікого нема. Коли вони обходять хату, за задньою стіною, що притикає вже до лісу, видніє розвішена на грубій галузі якась кривава туша. Роман здригається. Але вже чути від дерева голосний регіт стрільців, що підбігали.

— Та то баран, пане поручнику! Барана рускі зарізали...

Баліцький підходить ближче і по хвилині вертається до Денисюка:

— Правду кажуть хлопці. Партизани різали агнешку. Що з нею, пане поручнику?

— Не знаю — задумується Денисюк. — Де ж господар?

— Господаря нема. А зрештою партизани могли її з собою привезти. А ще, пане поручнику...

— Що ще? — кидає з посміхом в голосі старшина.

— Ну, агнешка добра річ. А хлопці так намерзлись... Та й то партизанська.

— Ну, беріть цю партизанську агнешку! — закінчує справу Денисюк. Але як сотник скаже віддати — то нема ради.

— Та кому віддати? — питає Баліцький. — Я сам, пане поручнику, коло Бродів боронив корови нашим газдам брати. Але тут — агнешка партизанська.

В темряві вечора гусаком простує відділ, що вертається з патрулі, стежечкою по замерзлому ставку. Попереду Баліцький, далі стрільці, позаду вояк, що двигає на плечах „агнешку”.

— Як то мені звітувати? — укладає в думці Денисюк. — Знайдено ворожий матеріал, два наплечники і зарізану партизанську агнешку? Зараз, до чорта, як то буде по-німецькому „агнешка”?

Р О З Д І Л 6.

БІСТ ДУ ДЕР ЛЕЦТЕ МАНН?

Мотор „Мерседеса” грає рівномірно й ритмічно. На кола машини навиваються щораз нові кільметри засніженого шосе. Огрівач працює, керівниця ходить легко й справно, гальми ловлять відразу і на спусках, і на закрутах — добра машина. Василь Баліцький з приємністю спостерігає черговий, простий як стріла, відтинок шосе між двома стінами темного, густого соснового бору. Тепер добре натиснути на газ — побачим, скільки такий Мерседес може витягнути на добрій дорозі! Тягнути, поки ще шосе добрі, це ще асфальти колишньої Чехословаччини, зараз десь тут поміж лісами з'явиться польсько-чеський кордон, і кінець з добрими дорогами. Настануть „польські дороги”, а тоді прощайся з швидкою їздою, Балізьку! Ану, ще трохи газу, ще трохи, поки важкий віз не почне легенько, легесенько танцювати по шосе. Ну, досить — вже знаємо — а я ж не їду на перегони, ані я вже не шофер таксівки, як колись, і не везу гостей на змагання за Стрийську рогаčku... Ідемо до Кракова, їдемо по Дуська Гарана жінку, уважай же, Базиль! Коби лише ніхто не сипнув з лісу чергою по машині — зажурено згадує Баліцький і кидає оком у бік на машинову пістоллю і дві чорні чеські гранати, що лежать на сидінні поруч. Дивні ці гранати — виглядають зовсім як каламарі, але кажуть, що добрі — не дай Боже тепер в дорозі випробувати. Треба поспішати!

Звільнити швидкість — кинемо оком на мапу: так, зараз закрут, гірське сідло, і потім вже спуск на польський бік. Слава Богу, Словаччину переїхав, тепер іще хай „Антки” пропустять через гори, і вже буде Краків. Натиснути запальничку, витягнути одну „ліпу”, так, закурим, і знову дали. Треба бути перед вечором — казав Денисюк. Там у Кракові буде вже, мабуть, завтра Ванька — нема часу.

Він спритний хлоп, цей Денисюк — снує думку разом з

цигарковим димом, що засновує нутро авта, Василь. — Як він вирвав той самохід, і то десь із штабу, чи звідки? Там десь є якийсь свій хлопака — хто ж тобі дасть сьогодні авто — а не так авто, як і ще, що найважлише, бензину? Але дали, сам шірмайстер накотив мені з бочки 40 літрів — повинно вистачити, хіба що я знаю, що? І пощо то я їду, як пише в цьому маршбефелі: „Обершарфюрер Базиль Баліцкі... нах Кракав ум віхтігес куріргепек дер Веравсшу... Верш... ах чорт! хобоба знає, як то читається; маю евакуювати Військову Управу... ха-ха-ха-ха, я, десятник Базиль Баліцький, маю евакуювати Військову Управу з Кракова! Та де там вже яка Військова Управа є... Вони вже певно десь давно у Відні, чи де там... Але „блякко” є, папір добрий, і хай мене хтось не пустить! Маршбефель як дріт! спритний той Денисюк!

...І добрий колеґа. Каже мені: „Василу, я обіцяв Дуськові, що не лишу його жінки. Вчора почали рускі офензиву в Польщі, завтра будуть певно в Катовицях. За півгодини буде авто й папір — махаєте до Кракова, забираєте Гаранову — або не вертайтесь! Як не вернетесь, я піду під суд за авто, як не заберете Гаранової — мені в лоб пальне Дусько. Все! „Я не заберу жінки Дуська? Я? жінки мого кумпля, що має мати мікруса, малу дитинку від мого колеґи? На холеру ми ціле життя разом тлумились на Вірменський вулиці у Львові? Будьте зіхер! адресу маю, правда, не знаю, як вона, та жінка, виглядає, але на що я є Базиль Баліцький? Газ, газ, газ — нема часу, треба перегнати Івана — хто скорше буде в Кракові...

*

На вулиці вже темніє. Нікого не видно через вікна на подвір'ї, нікого нема вже там коло великого ґаражу, звідкіля коло полудня викочувались ті великі, навантажені шкірою авта німецької фірми. Вони ще жартували, ті шофери, коли вона просила їх взяти її із собою. „Щось також, ласкава пані? Нема пощо ще виїжджати — в командантурі міста нам сказано, що нема ніякої небезпеки — а завтра поїдете вигідно потягом до Відня, ах, ляссен зі дас, ґнедіге фрав...

Вигідно... якщо так само вигідно, як учора... той натовп на двірці, ця атака обвантаженої клунками тічні „райхсдойчерських” секретарок на ваґони, ця штовханина, вигуки „кайн пляц мер!”, а до того ще якраз нічний наліт і спо-

лох у хвилині, коли була вже щасливо дірвалась із кошиком до якогось вікна, що відчинилось. Але потяг свиснув і тихо, з погашеними ліхтарями, висунувся з стації, залишаючи групу тих, що не встигли дохватись, в одчаї на пероні, на який починали вже сипатись відламки бомб. Ах, як важко двигати повний плетений кошик із собою по сходах... Але не лишу ж кошика — там уся виправка для дитини, так трудно її було дістати. А хто ж знає, чи там десь у Відні, чи де, буде можливо що видістати? І взагалі так тяжко...

Я вже не можу — думає Міра Гаран спершись рукою на віконницю, притуливши гаряче чоло до зимної шибки. Я вже не можу! Всі поїхали, всі мене лишили, якби не та сусідка полька, і цей комічний дверник, паляч у кітлах Яцек, хіба прийшлося би тут самій загинути. Але я не хочу лишатись, я хочу їхати, їхати, туди, де тепер Богдан. Останній лист був десь з-під Альп, із старшинської школи. Де він тепер?

На дворі вже зовсім темно. Ану, подзвонім до комендантури, може хтось щось скаже, може десь є якийсь евакуаційний пункт, може, я знаю що? Яцек казав, що двірець збомблений і порожній, щось там горить, а німці всі їдуть, одні за одними.

Міра накручує число і наслухує. Буууу-буууу-бууу — гуде в телефоні. Нема, нема вже нікого. Десь із боку Висли чути глухий гарматний вибух. Один, другий, третій... Це певно німці відстрілюються, потішає себе Міра, але вона знає, що випали звучать інакше. Ні, це не німці, це вже большевицька артилерія б'є по Кракові. Боже, Боже, що робити?

Вона вибігає, закутана в шаль, на темне подвір'я і з нього на вулицю. Вулиця — довга, порожня, і лише електричні лампи, що висять над трамвайними шинами, колихаються в подувах поривистого вихру. Десь зліва чути віддалене: жуж-жуж-жуж-жуж-жуж — і раптом випал гармати, різкий такий і ясний та безпосередній, що у вухах усе рветься і дзвенить, з кінця вулиці бухає сліпучий вибух, а влучена якимсь відламком ліхтарня розприскується, і цілу вулицю вкриває темінь. Жуж-жуж-жуж-ж — чути знову ще ближче, а потім скрегіт і бряк важкого заліза. Слідують якісь вибухи, постріли, і знову вибухи — але вона вже їх не чує, вона вже на подвір'ї, а потім у хаті.

Це танки — це танки, я знаю — скаче в ошалілій голові жінки. Треба до підвалу, швидко, швидко! Вона стягає якісь

матраци, бігає по східцях, штовхає собою заперті залізні дверцята підвалу... Або ні, та ж мене тут застануть, я не можу тут лишитися з дитиною під серцем, мене жде Богдан... Швидко, швидко! На стацію, на двірець, може, там іще йде якийсь потяг, може, хоч вантажний? А може, на вулиці — там їдуть авта, не можуть же ж вони залишити саму жінку в тяжі, це ж вояки... Треба надягати плащ, треба брати кошик... Важко опадають руки замученої. Кошик: хіба я його кину? О Боже, за що це все?...

Коли двері коридору відкриваються знадвору, жінка здригається і притискається вся до стіни в напівсутінку. Невже це вже вони? Ці з автоматами, в будьоновках і пільотках... ці...

— Пані еще тутай?! — скрикує засмолений паляч Яцек, коли він бачить зігнуту постать у хустці. — Пані мяла вихаць?

— Не виїхала. Не змогла сісти до поїзду! — відповіла Міра. — Це ви, Яцек? Що на дворі, Яцек?

— Пані! бури юз на Прондніку Цервоним! — відповідає паляч. — Вони вже зараз тут будуть. Ще там якісь німці з ними б'ються. Але вже були тут, на нашій вулиці, там на кінці, десь на Лобзові, їх танки. Кілька збили, але вони знову прийдуть...

— Що робити, що робити, пане Яцек? Поможіть мені вирватись. Все, що тут, то ваше, лише цей кошик заберу. Там для дитини...

Дверник усміхається. Все це дає йому ця пані. Ба, то й так мое. Нім рускі прийдуть, весь крам вже буде в сторожівці. Але ця пані добра, треба їй помогти. Стільки разів давала мені цілі великі коробки цигарок і картки харчові і постарала „авсвайс"... Треба їй помогти. Але як? Що робити?

— Цо робіць? — голосно каже Яцек — цо робіць, проше пані?...

Він не докінчує. Чує, як за ним відкриваються двері з двору, чує холодний подув вітру по ногах і бачить, як та пані вбиває очі десь поза нього, і дивиться, дивиться... Яцек чує, як якийсь голос за ним проказує його мовою:

— Цо робіць? як то „цо робіць"? Певне, же вириваць в подскоках!

Яцек обертається і бачить на порозі вояка в німецькій уніформі, з пістолем в руці. Вояк має широке обличчя, під-

дертий вгору ніс, і він, відсовуючи Яцека на бік, прямує в бік пані і питає:

— Ви пані Гаран? Ви жінка Дуська? так?

Пані ховає обличчя в долонях і ступає два кроки в бік вояка. З-поміж пальців котяться великі сльози і зволожують плащ Баліцького. Василь обіймає однією рукою тендітну постать, а другою ховає пістолю до кобура. Він гладить по голові малу паню і промовляє:

— Не плачте, пані, не плачте! Зараз буде все так, як треба. Ми б вас не лишили. Ви мене знаєте, правда...

— Я вас знаю. — підносить очі вгору Міра — Я вас знаю. Я вас виділа тоді на двірці... у Львові... Ви Базиль, правда?

— Ну, од'їзд! — випростовується Василь — нема часу на пацалиху. Мені батарея навалила, і я не можу згасити мотору, а бензина мені випалюється. Я тут дірвався якимись бічними вулицями, і якби не то, же я по-польськи балакаю, то бим ще завтра тут не був. Що маєте, то беріть, ладуйте до воза, і дуем!... Ну, ойцец, руш се! — звертається від до Яцека.

Вони сидять вже в машині, кошик позаду. Ще один помах в бік темного подвір'я, де стоїть Яцек, і вже зараз скручуємо ліворуч, звідкіля пливе постійний важкий гул сочень авт, що в кількох рядах пливуть безперервним струмом двома боками широкої алеї, попри великий будинок Гірничої Академії — перед кількома днями ще місцем осідку Генерального Губернаторства.

Василь із трудом впихає свій віз у струм, що тягнеться з швидкістю 5 кілометрів на годину в бік підгірського мосту.

— Шляк мене трафить! — бурмоче він. — Там десь напереді зробився затор. Мабуть, якісь великі вантажні вози не можуть видерти під гору, і з того ця ціла комедія. Будемо їхати тих пару кілометрів за місто пару годин, а мені бензина кінчиться. Затримати мотору не можу, бо не запалю — батарея попсована. А як раз станемо, то бувай здоров! можемо співати відразу „пісню про Сталіна”!

— Може, хтось дасть бензини? — каже Міра, що сидить коло Василя і відчуває себе вже безпечно. Він, той Баліцький, такий певний себе. Що там бензина!

— Бензини? тепер? Вони вам швидше дадуть тепер цілу програму з „Майн Кампфу”, ніж краплю пального! Слухайте!...

Василь відкриває вікно. По хідниках здовж шляху тяг-

неться рівнобіжно з валкою безперервний струм піших утікачів. Вони просять одне авто по одному забрати їх, але з усіх приходять лише безжалісні:

— Кайн пляц!

— Вір зінд дойче фрауен! Ми німецькі жінки! — чути з боку групки, що просить шофера якогось навантаженого по береги добром авта. В групі видно в темряві дитячі візочки. Від кабіни шофера чути лише:

— Кайн пляц!

— Бачите? чуєте? — питає Василь. — Але не бійтесь! І без них дамо собі раду. Автом, чи пішки.

— Чи ти є останній? — питає з глуфом група якихсь фронтовиків, що розмостились на плятформі вантажника, якогось товстуна в жовтій партійній уніформі, що підбігає за їх автоматом. — Біст ду дер лецте манн?

Вибухає регіт, а потім, у формі пояснення:

— Той ваш губернатор Франк, казав же, що боронитиме Кракав „біс цум лецтен ман“, аж до останнього... Може, ти є той останній?

Але „остання людина“ не дає себе збити з пантелику. З наплечника витягає пляшку і простягає в бік вояків. За хвилину він вже вкупі з ними під цельтовою плахтою. Групка жінок з візочками лишасться далі на шляху.

— Такий світ! — конклюде філософічно Базиль. — Без горілки кроку не зробиш.

З вулиць доходять час до часу поодинокі постріли. Щораз густіше б'є артилерія. Крок за кроком кольона посувається в бік мосту. Щохвилини пристає, а Василь щораз частіше нахилиється над показником пального. Міра бачить його обличчя, освітлене блиском маленької лямпки від арматурної дошки, і вона бачить, що обличчя щораз більше поважніє. Василь щораз клене крізь зуби.

Нарешті вони минають міст і крок за кроком всовуються в шосе, що його з обох боків обійняла ніч. По відкритому полі проїздять боками якісь повні вояків сани, якісь кіннотчики, манджають піхотинці. Вони на відкритому полі. Вітер свище й гуде. Від міста з'являються раз-у-раз блиски випалів і вибухів.

— Уї-уї-уї-уї — вие раптом десь над головами валки, і поза закрутом чути раптом страшний рев вибухів і зойки. Влучило в кольону.

— Катюші, холера! — стихено каже Василь. — Катюші, як під Бродами...

З-заду підбігають якісь тіні і протискаються між збитими до купи автами й возами.

— Поспішайте, панове, поспішайте! — Беайльонг, майне геррн. Дер Іван комт!

— Не маю бензини — стримано, немов до себе, каже Василь, але Міра чує відчай в його голосі.

— Ну, хіба даєм драла на піхоту... — Він відкриває двері. Із змішаного гамору, що надходить із заповненого шосе, чути раптом зовсім виразно:

— А най то нагла кров заляє! Та як я тут ся перепхаю, га?...

Василь вискакує з воза.

— Я зараз, прошу пані! Це якийсь свій — може, має бензину. Чекайте хвилинку!

Василь пориває емпі, що лежить між ними на сидінні, і обігає авто з позаду. Нараз він іще раз вертається і стукає в шибку. Міра відкриває вікно.

— Дайте руку, пані! — швидко говорить Баліцький. — Тут, на, маєте! Якби щось — кропте!

Василь зникає знову в пільмі між натовпом машин, що знов стали. Міра дивиться на руку, на якій важніє чорна, велика пістоля „нуль ахт”. „Якби щось — кропте”, так сказав цей Базиль... В кого? в себе?

Мотор рівномірно грає на вільному бігові, арматурна дошка світиться, з шосе чути вигуки й верески. Знов прогнало над головою жакливе „уї-уї-уї-уї!”, знов десь вибухи чергової експльозії. Вгору летить зелена ракета і освітлює на хвилину безкрає поле, що серединою його проходить шосе з застряглою валкою. Щораз якісь обличчя заглядають, проходячи повз авто — щось там регочуть. Боже, хай він вже вертається, той Василь! Вже знов рухає кольона — зараз скинуть авто в рів, і кінець! Де ж він, той Василь?

— Зачекай! Варте маль! Ще не сидить тобі на карці! — чути раптом лайку кількох голосів, з-поміж яких вибивається голос Василя. — Видиш, що бензину до баку наливаю? Поспішаєш нах гаймат?

Василь сидить вже коло Міри і натискає газ.

— Ідем, пані! Ідем, Дуськова! Хлопці дали повний бак! Свої хлопаки, українці! О, вже ідем! до відзєня, Кракуф!

Позаду ще б'ють гармати, чути постріли, і спалахують

луни — але вже їдем, вже їдем! Вирвались... Міра спирає втомлену голову на опертя сидіння і засипляє.

*

Коли вона будиться, вони стоять перед якоюсь стацією. Скільки я спала? Годину? день?

— Цілий день, пані, цілий день! — відповідає на німій запит Василь. — Ми в Одербергу, чи там Богуміні. Я вже тут, в цих сторонах, був колись, як ходив робити з поляками німецьку коляборацію. Ми Заользе брали, а німці взяли Одерберг. Скорше прийшли... Ну, але досить. Давайте тут кошик, і гуляєм. Зараз має прийти потяг на Відень.

На пероні жах. Ватаги втікачів збилися аж під самі рейки, стоять у кількох рядах з клунками, з дітьми, вздовж цілої площадки. Це ж гірше, ніж у Кракові... — думає Міра. Де ж я тут дістанусь?

Коли вкочується, важко сапаючи, потяг, з повибиваними шибамми, це є сигналом для юрби до атаки на вагони. Все кидається, заладує східці, кидається до вікон. Останній потяг — завтра тут вже буде Іван!

— Нема мови, пане Василю! — з розпачем звертається Міра. — Де ж я тут дістанусь? І не забудьте, що я...

— Я всьо знаю! — кидає Василь, і тягне Міру за руку, двигаючи другою її кошик. Він пристає перед вагоном, що до нього товпляться цілі ватаги вояків. На вагоні напис: „Вермахт-Абтайль” — але вагон закритий щільно, в нерозбитих іще вікнах темно, і знати, що ні шпилька не припхается туди. Василь стає поза товпою в світлі стаційної, ще не розбитої лямпи. З-за пазухи плаща витягає пляшку. Скляно виблискує під лямпою, коли Василь потрясає пляшкою в бік вікна, що навпроти лямпи. Вікно відкривається, і весь натовп кидається в його бік. Але щасливі пасажири, яких, як видно, набито, як оселедців, цілий вагон, кивають в бік Василя:

— Камерад, камерад!...

Швидко всаджує Василь Мірі пляшку в руку і пропихає її крізь натовп. Кілька ударів на обидва боки, один сильний рух дужих його рамен, і Міра зникає вкупі з пляшкою за вікном, а вслід за нею впихає Василь і кіш через вікно, що закривається вже знов, не зважаючи на вереск і крик під вагоном. Крізь темні шиби бачить він іще за шибою, в натовпі вагону, збіліле лице Міри і руку, яка намагається, мабуть, помахати, чи — перехрестити? Потяг починає попихку-

вати і викочується з стації в темряві ночі. Мигають вагони за вагонами, набирають швидкості, мигають побиті шиби, і нарешті — остання червона ліхтарня. Василь дивиться в світлі ліхтарні на свої порозбивані щиколодки і поволі витягає цигарку.

— Заробив єсь того папіроса, Базильку! — видмухує він разом із першим димом через ніс. — Ніхто не скаже, же ти не єст колеґа!

Василь обертається і хитливим кроком виходить на площу перед стацією, де стоїть його „Мерцедес”.

— То називається: Бефель авсгефюрт! — каже ще сам до себе Василь, коли він вже запалює мотор і авто рушить з місця.

Р О З Д І Л 7.

ФЕЛЬДПОСТ 15,000.

Цілий день падає змішаний із снігом дощ, цілий день намокає важка зимова куртка, цілий день п'ють воду з калюж на шляху важкі, повстяні чоботи. Дощ переміняється часами на справжній сніг, завіє морозний подих вітру, і тоді намокла поверхня одягу миттю покривається тонкою верствою склива. Шлях загачений мокрим, важким снігом, в якому кола возів і гармат пробили собі вузькі рейки, а ноги сотень піхотинців витоптали стежечки слідів. Коли наступні вступають у сліди попередників, з-під снігу виступає брудна вода і бризкає на всі боки.

— Котрий це вже день? — думає хорунжий Денисюк. — Коли ж то ми вийшли з Жіліни? Жіліна, Братіслава, Мальяцке — прощай, гостинна й добродушна Словаччино... Колись будемо мати добрих сусідів. А тепер ми вже на австрійській землі. Перейдемо ще й її. Далекий шлях до Києва, — трохи іронізує в думці Роман — але треба його перейти!

Болотняний сніг міситься під ногами і вибризкує малими фонтанками. Хлюп, хлюп... На телеграфічних стовпах засіло гайвороння і криче. Вітають нас на австрійській землі... Роман оглядається назад і бачить трійки за трійками, вози за возами, а там далі десь тягнуться гармати, якісь авта. За ним іде ціла сотня, його перша чота, і друга, що в ній чотовим є той гавптшарфюрер Маєр, що вже колись був у цій сотні, ще тоді, як тут чотовим був Рудич. Обидва були під Бродами, лише Анатоль не вернувся, а Маєр, його шпіс, одним із перших зник вже після першої сутички, як каже Бариляк.

— А Брінек? — пригадує Роман, — наш сотенний? Нема його з нами. І так щодня гонить десь фаетоном вперед і чекає на нас вже на квартирі. А сьогодні — то він вже зранку пропав. Але мені це на руку. Не личитиме йому відмовити мені... Дай Боже, щоб на вечір вернувся... Мушу його сьогодні попросити один день відпустки... Ми ж коло Відня,

а я нарешті мушу знати, що діється з Мірою. Правда, Василь запхав її в потяг, і вона заїхала, писала ж до мене ще на Словаччину, але що вона там робить, як живе? Може, їй що допоможе — мундур багато робить.

— Баріляк! — гукає Роман назад і чує, як чалапають по шляху приспішені кроки з першої трійки. За хвилину десятник вже коло нього і чекає на наказ, без зайвих зголошувань, спокійний, діловий, як завжди. Таки краще знає службу, ніж Василь — з признанням думає чотовий. — Хоч тамтой знову...

— Юра, слухайте. Бачите ці вежі? це наша сьогоднішня мета маршу. Візьміть Галльора і ще з двох розумніших хлопців, і скочте зробити квартири на нашу сотню. Може, буде яке авто на шляху, то вас підвезе. Я тим часом трохи сповільню. Ага, і пішліть там на кінець кольони до Маєра, що я вже вислав квартирмахерів. Все!

— Все! — повторює, ніби луна, Баріляк і відвертається.

— Ага, не все — пригадує чотовий. — Гей, Юра!

— Єст, пане поручнику — завертається ще раз підстаршина.

— І слухайте: хай Бог боронить, щоб кому в селі пропав хоч сріник. Уважайте на Галльора. Знаєте, що тепер стріляють хлопців за цапову душу. А ще до того, ми увійшли вже до Райху, отже... Хай кожний пильнує другого і себе. Це справа життя.

— Розумію, пане поручнику! — потверджує Баріляк і відходить.

Але Роман не заспокоюється. Коли за хвилину квартирунковий відділ зникає за горбом і, як Роман бачить, його вояки присідають на якусь порожню санітарку, що, розбризкуючи на всі боки воду з калюж, котиться в бік гострих веж містечка — він кличе ще Баліцького.

— Десятник Баліцький! — і знов чути вже трохи втомлене, але все таки дуже роблено-службове:

— Так е, пане поручнику!

— Слухайте, Базиль! — починає Денисюк, коли Баліцький іде вже поряд з ним. — Зараз будемо мати наш перший нічліг в Австрії чи, як то тепер називається, в Райху. Дотепер ви завжди добре тримали свій рій, а в Баріляка також нічого не трапилось. Але уважайте, пам'ятаєте, як ви мені розповідали про цю справу з коровами під Бродами?

— Зіхер, що пам'ятаю, пане поручнику. Ми не дали худо-

би брати... — починає Базилько, але хорунжий перебиває:

— Отже бачите. Тоді німці „організували”, бо мали папір на це, знаєте? То називається легалізована експропріяція.

— Як, пане поручнику? — робить невиразну міну Баліцький. — Ликалізована екс...

— То не важне, Василю! — всміхається старшина. — Справа ось у чому: той поліцай, Фрайтаг, дав право командирам полків робити наглі суди і видавати присуди смерти. За пару яблук ідуть хлопці до Бозі. Ясно — тут нема вже ніяких „агнешок”, і хто не хоче кулі, хай тримає руки в кишенях. Очевидно, в своїх власних. Кумаєте, Базиль?

— Кумаю, пане поручнику. Я завжди кумаю, як хто до мене по-львівськи балакає.

— Ну, то все. Зробимо на хвилину перекур, а ви скажіть хлопакам. Я ще з ними потім матиму балак.

Коли валка вже стоїть, зійшовши на правий бік шляху, і з голів знімається шоломи, щоб зачерпнути декілька димів цигарки, вояки збиваються в групи. Від однієї до другої групи переходить Баліцький, і щораз чути його слова:

— Хочете до Бозі? Руки в кишенях!... Ясно?

— Думаю, що то кращій спосіб! — видмухує й собі димок хорунжий. — Це називається: психологічна інфільтрація. Василь має в них авторитет, а крім цього, він „свій”. Але треба буде ще й мені сказати офіційно, щоб потім не чеплялись німці, як щось таки трапиться.

Денисюк підносить руку вгору, вожаті сідають на вози, коні починають знов тьопати, десь спереду пройшла вже артилерія, трійка за трійкою стає в ряд, бряжчать шоломи, хрястять карабіни — кольона рухається.

— Трохи ноги болять - пригадує чотовий. — Цілий день тьопати... Але це таки краще, ніж їхати там спереду на коні, як Маер, чи ганяти десь бозна де, як Брінек. Я йду з ними, вони підуть зі мною, мої „кльопчіс”, як кажуть німці. А з ними — чи підуть?... А крім цього, то несогірший тренінг: може, і я колись перейду від коротких бігів на довгі дистанції? Тренінгу маю вже досить, хоча б і до марафонського бігу...

Кольона вступає у вузькі вулички містечка. Муровані будинки, гострий шпіц костельної вежі. І „бекантмахунги”, „бекантмахунги” і „бекантмахунги” — на кожній стіні. Плякати: „Ворог підслухує!” — „Кола мусять крутитись для перемоги!” — „Zir! Zir! Zir!” — на кожному кроці: „перемога”. Лише не на фронтах — думає не без злоби Денисюк.

Зараз десь з'явиться Маер, ми ж вже на місці, і питатиме за квартиру. Роман бачить, як у сутінках вечора увихається ще Барилляк із Галльором, і крейдою значить на хатах, сто-долах і стайнях знаки для роїв і чот.

— Готово, бефель авсгефюрт! — голосять вони обидва, коли остання риска крейди значить якісь ворота і показує, що їх робота закінчена.

— Ви спите в заїзді „Цум шверен Райтер“, внизу — ун-терштурмфюрер, в одній кімнаті з цугфюрером Маером — повідомляє ще Галльор. — Там вже нагорі розмістився гавпт-штурмфюрер і просить вас до себе. Негайно — службовим тоном голосить шльонзак, а потім конфіденційно, нахилию-чись до Романа, додає:

— Ест в добрим гуможе. Випіл, і господині — файна ко-біта...

Сотенний, мабуть, дійсно в доброму настрої, і коли пере-мерзлий Роман, застукавши, чекає на дозвіл увійти, він спер-шу чує якісь шепоти, далі — швидкі кроки, потім у темінь коридору випурхує якась жіноча постать (Ах, ферцаен зі!) і швидко збігає по сходах. Щойно опісля чути:

— Райн! — і Роман, вдаривши в закаблуки, входить. Со-тенний стоїть при вікні і, побачивши Романа, робить при-хильне обличчя:

— Ах, дас зінд зі, Денізіук. Як там, все в порядку?

Роман звітує. Все в порядку. Як же ж не має бути в по-рядку, коли він цілий день від світанку мерз, мокнув, прив і хлюпотів по снігу з „кльончїс"? Все в порядку, сотенний.

— А де ж Маер? Він не хоче мені здати звіту? — мор-щиться Брінек.

— Він напевно прийде зараз, пане сотнику! — впевняє Денісюк. — Він певно ще з людьми — каже Роман, хоч знає, що це не правда. Маер навіть не подивиться в той бік, де люди.

— В мене є прохання, гавптштурмфюрер — випрямляєть-ся Роман. — Прощу дозволу його вам подати.

— Приватне? — цікавиться Брінек і підходить домоло-дого велета.

— Приватне — потверджує Роман і бачить, що справа не піде, мабуть, погано.

— О, то ви маєте теж приватне життя, майн лібер? — ди-вується німець. — А я думав, що ви живете лише службою. Ну, слухаю, побачимо, вас канн ман махен...

Коли Роман виходить у морозну темінь вечора, в нагрудній кишені шелестить складений учетверо маршбефель на два дні до Відня, а під пахвою він тримає чималий пакунок. „Завезете мені цей пекхен до моєї кузинки, добре, Денізіук? Вона живе в першому бецірку, недалеко від Шведенбрюке. Візьміть собі мотоцикль від шірмайстра, я щось і так не здужаю і мусітиму доганяти сотню щойно вечором кіньми — протягається Брінек. — Передайте чоту тому, ну, Баріляк, хай йому помагає Галльор, ну і все! Аллес канн ман махен, майн лібер, все дається зробити. Треба лише хотіти!

— Зараз їду — думає Роман. — Піду ще подивлюся, як розміщені хлопці, пішло вістуна за мотоциклем, хай набере бензини, і зараз їду. Це ж лише кількадесят кілометрів, і сьогодні зможу заїхати до Рудавських, чи до Володьки, завтра розпитаю за Мірою, піду під церкву — це ж неділя, побачу знайомих, з'їм обід у правдивому ресторані, подивлюсь на Шенбрун, Парлямент, Бург — може театр грає — піду на виставу... А може, будуть якісь змагання? Десь там у тросі на возі мій порядний уніформ, чоботи, шапка, все впхаю до причепки, і завтра виступлю, як дійсний офіцер. Не знати лише, чи я не набрався вже де вошей по дорозі — журирться Роман — то був би скандал, якби людям воші привіз...

В кімнаті школи, де розміщена Романова чота, настеле-но вже соломи, зброя поставлена під стінами, вікна заслонені, світиться світло. Хто доїдає ще з їдунки густу горохівку з салом („спомин Словаччини”, як називають її хлопці), хто сушить при печі онучі, хто приглядається уважно всім швам і закуминам білля.

— Є партизани! — без здивування стверджує якийсь молодий штурман. — А ну, далі, до зброї!

Його зброя доволі скомплікована. Це товста свічка з насадженим дротяним держалом, на якому прикріплено бляшане денце з пасти до черевиків. Свічка горить, кидані на розігріту сковороду бляхи комахи лускають з голосним тріскотом, рубець за рубцем сорочки зазнає безжалосного обшуку. Ніхто не переймається ловами. Під стіною знов інша група розглядає здобуту ще на Словаччині російську автоматичну пістоль, хтось крає ще білий словацький хліб, хтось підсунув шкільну лаву під саму жарівку і, підклавши на коліна дощинку від їди, пише листа.

Поява чотогого підриває всіх, але лише на хвилину: Баліцький, що, знявши чоботи, парадуює в товстих папучах, скрикує: Ахтунг! — але на рух рукою хорунжого все вертається до своїх зайнятть.

Цілопалені жертви ловів далі скварчать на сковороді, за пістоллю йдуть торги, щасливий власник залишків білого хліба запихається далі, ложка вишкрябує з жалісним скреготом останки „спомину Словаччини”, на листку паперу ставляться кривульки: „Перші слова мого листу — Слава Ісусу Христу. Дорога Сестро! Найперше питаюся за твоє здорове і поводзене...”

— Василю і Юра! — прикликує до себе ройових Денисюк.
— Я зараз їду до Відня. За два дні вертаюсь. Пішліть зараз вістуна по мої речі до возів. Барияк мене заступає, Галльор буде перекладачем. Василю, ти дивись по цілій сотні — не лише в нашій хоті, щоб шафа грала! Ясно?

Обидва ройові кивають головами: ясно.

— Я вас зловлю — витягає мапу чотовий — ось тут, в цьому пункті. Я повинен бути там перед вечором, або й ще раніше, післязавтра. Очевидно, якщо мене не пальне якась бомба у Відні...

— Нас бомби не берутси, ми фронтові — стверджує поважно Барияк, а Баліцький додає:

— То вже був би фест штемп, пане поручнику, щоби во-яка кропнула бомба на урльопі!

На дворі заторкотів мотор.

— На все добре, хлопці! — стає на порозі хорунжий. — Добраніч!

Відповідає вже небагато голосів. Під стінами лежать поко-том на соломі напівроздягнені вояцькі постаті, з відкритих у сні ротів тягне немилосердий храп, від онуч і мокрих, поставлених при вогні печі черевиків заносить потом і юх-том.

Сопух перемоклих, висихаючих людських тіл наповняє кімнату.

— Добраніч, пане поручнику, — каже той, що пише лист, заклеюючи конверт. Він мачає хемічний олівець в устах і на конверті незугарними буквами пише: Юстіне Феданюк, Герман Герінг Верке, Ватенштгедт юбер Бравншвайг. Ага, і

мій номер — пригадає він, пишучи, і на другому боці кладе свої кривульки: Гренадір С. Феданюк, фельдпостнуммер 15.000.

Відразу потім гасне світло в кімнаті, і лише хропіння, а часом — кинене крізь сон якесь жіноче ім'я — ворушить сон утомлених днем людей.

Р О З Д І Л 8.

ЯК ЗАКУЄ ЗОЗУЛЯ

— Ясно, що я тебе заведу до Міри — каже висока, поставна чорнявка. — Я не знаю точно числа, але знаю на пам'ять її кам'яницю. Вони там живуть у дві, з цією її товаришкою з Студії. Вона теж приїхала з Кракова. Потім можемо всі піти до церкви, чи радше під церкву — бо й так усі в церкві не містяться, а площа це пункт збірний всіх наших. Ну, кінчи вже свою туалету.

Коли Роман виходить з лазнички заміненої на склад усіх потрібних і непотрібних речей, зачіплюючи головою за шнури, на яких сушиться білля в коридорі — ціла родинна громадка його знайомих, що засіла до снідання в темній кімнатці від подвір'я, аж скрикує.

— Ну, що то значить пан офіцер! — милується з Денисюка пані Рудавська, старша жінка з слідами колишньої краси на обиччі. — Хлопець як шустка! А вчора, як прийшов ввечером, виглядав, як обідранець, в цій ватянці і повстянках. Вискло то вже все, Любка?

— Та де там висхло, він набрав хіба в це все всю воду з Словаччини! — моргає в бік Романа молодша дочка родини.

— Так і мій небіжчик виглядав, як служив в 77. регіменті за Франц-Йосифа — мелянхолійно пригадує ще пані Рудавська. — Тільки чоботів не носили...

Швидко поїдають шматки чорного приділового хліба і попивають чорну намістку кави.

— Сьогодні кожний дістає по дві ложки цукру. Роман привіз словацький цукор. Також має право смарувати хліб маслом з Романового дарунку. А на обід будуть вареники. Із шкварками, — маємо сьогодні солонину! — заявляє тріюмфально господаря. — Тут, Ромку, бідося....

Роман надягає плащ, припасовує пістолю і пробує округлий кашкет із чорним околицем перед малим дзеркальцем у коридорі.

— Зараз буду готова! — гукає з лазнички, що править і за гардеробу, Оксана. — Ще лише надягну твої добрі словацькі панчохи.

Вони сходять на майже порожні, в цю недільну ранкову пору, вулиці Відня. Вона, власне, гарна дівчина — думає Роман, кидаючи оком на дбайливо вдягнену в чорний плащик і капелюшок з вуалькою Оксану, сідаючи на мотор і вигідно вмістивши в причепці панну Рудавську.

— Міри вже нема в хаті. Пішла до церкви — повідомляє господиня, фрав Еггінгер, коли Роман дзвонить до старомодних різьблених дверей на вузьких сходах. — Пішла разом з панною Мілею, але прошу, зайдіть, бітте шен! — увічливо просить господиня — Може, що переказати?

В маленькій кімнатці два вузькі ліжка по обох боках вікна, на столику Богданова знімка, якісь валізки, якісь кукерки, коробки, слоїчки. Купка харчових карток і дзбанячко молока.

— Вона отримує молоко, як майбутня мати, верденде муттер — поважно інформує фрав Еггінгер. Вона з цікавістю і дещо хапливо дивиться на товсту коробку, перев'язану шнурком, яку Роман залишає на столі. — Фюр фрав Гаран — каже старшина, але й так знає, що Міра певно не одне віддасть із привезеного ним оцій ніби добродушній фрав Еггінгер. Так важко дістати кімнату в збомбленому Відні, в якому, до того, повно втікачів.

— Авф відерзеен, герр гавптман, авф відерзеен! — прощає на порозі господиня. — Коммен зі глюккліх гайм!

— Залишимо мотор у вас, це не далеко, а потім поїдемо хіба до церкви трамваем? — запитує Роман. — Не будемо ж робити мотоциклом паради перед церквою, що, Оксана?

На вулицях вже дещо більше людей, трамваї дзвонять.

— Все поспішає, щоб полагодити справи перед полуднем, ще заки буде налет — мелянхолійно інформує Оксана. — І ми мусимо поспішати.

— Це ж щойно дев'ята година — дивиться на ручний годинник Роман. — А коли у вас починається сполох?

— Звичайно кукає вже коло 11-ої. Може, сьогодні, при неділі, дадуть спокій — відповідає дівчина, коли вони, вже залишивши мотоцикль під хатою в заглибленні вулиці, чекають на трамвай.

— Ах, Романе, то таке все важке. Щодня до бункра, щодня сполох, щодня бомби, пожари. І ще авслендерам...

— Часом мені здається, що нам краще, воякам у полі — potwierджує виразно Роман, помагаючи Оксані всісти до трамваю. Дівчина вдячно поглядає на нього.

— Дякую, Романе. Ти ніколи не робив героя. Ні там на площі, на змаганнях у Львові, ні тепер.

Під церквою, на малій площі, стиснутій між кам'яницями, натовп. Хутра, капелюхи, хустки, баранкові кожухи, шапки, уніформи. Поліційні, вермахтівські, дивізійні. Але Романова майже двометрова постать у старшинській шапці звертає таки увагу з-поміж усіх. Щораз чути привітання, щораз хтось потискає руку колишнього чемпіона.

— До чорта — нахиляється Денисюк до Оксани — я і не знав, що тут іще стільки цивілів. Що вони всі тут роблять?

— Гандлюють. Продають мило і купують нитки, перепродають цигарки і брилянти, перець і морфину, білий хліб і харчові картки. Ось, дивись...

До них якраз підходить якийсь молодий панок у чорному плащі, з товстим золотим перснем на руці.

— Сервус, Ока! Що маєш? чим торгуєш сьогодні? Маєте папіроси? — нахабно звертається молодець до Романа, якби знав його щонайменше від років.

— Нам дають три штуки денно. На жаль, з цього не зможу вам відступити — заявляє зачеплений таким тоном, що уперснений молодець негайно пропадає в натовпі. За ним летить Романове:

— Якби я тебе мав у чоті, я б тобі дав цигарки!

— То один із тих, що кажуть: „Нема ффраєрів!“. До УПА не пішли, бо то їх „політично не влаштує“, до Дивізії не хочуть, бо це „агентура“ — пояснює Оксана.

По церковних сходах сходять поволі якась пані в широкому сірому плащі. Їй помагає зійти друга жіноча постать. Сходи стрімкі, ховзькі.

— Бувай, Ока, прийду на вечерю. Скажи мамі, хай прижарить вареників. І постелить мені знову на долівці. Вибач! — прощається Роман, і його висока постать пробивається крізь натовп вбік двох жіночих постатей.

— Роман! — аж хапається рукою за груди сіра пані в широкому плащі, а її великі, сині очі радісно дивляться на Денисюка. — Ромку, я не знаю, як тобі дякувати...

— Лиши, Міра. Ми надто старі приятелі. Зрештою, запрошиш на хрестини. Це певно пані Міля? — вітається Денисюк.

Вони йдуть вулицею віденьського середмістя. Щоразу рів-

ний ряд кам'яниць перериває порожнеча, діра від даху до пивниць. З мурів звисають якісь фрагменти бляхи, поламані й повигинані водотягові рури, цегла й румовище засипують хідники і їзді.

— Здорово вас тут частують! — силкуючись на добрий настрій, зауважує Роман, коли вони примушені щоразу переступати завалені румовища вулиці. Що ж сказати, як потішити, як додати духу?

Жінки навіть не пробують усміхнутись. Шкода слів, або навіть вже й нема слів? Міра лише зауважує ділово, але в її голові чути приховану нервозність:

— Щоденно починається від 11-ої. Може, в неділю дадуть спокій. Тоді б ми змогли зайти до Парк-Готелю дістати обід. Інакше...

Люди, здається, не вірять у можливість спокійного обіду. Кроки пішоходів швидкі й нервозні, трамваї женуть — кожний хотів би бути вже якнайдалше від середмістя.

— В інших безірках таке саме... — починає пояснювати товаришка Міри, але вже не докінчує. В тій самій хвилині голосники розставлені на вулицях починають скандувати: „ку-ку! ку-ку!”, а ціла вулиця в хвилині міняється, немов за диткненням магічної палички. Тряскають брами кам'яниць, з переразливим шарудінням спускаються жалюзі деяких, відкритих попри неділю, крамниць, і в кількох секундах вулиця, що кипіла життям — порожня, немов виметена залізною мітлою магічного: „ку-ку! ку-ку!”...

Одягнений в шолом і якусь сіроблакитну уніформу дверник на вході до сховища протестує, коли чує задихані чужинецькі слова, якими перекидаються дві жінки. Це ж авслендери, а тут місце лише для мешканців цієї вулиці. Але коли Роман, що надходить поза ними, без слова відсуває його на бік, віденець, що втратив тепер вже свою „гемютліхкайт”, не сміє протестувати.

На лавах, притисненні до стін, в проходах, за залізними дверцятками камер глибоких пивниць, притаїлось кілька сотень людських істот. Зелені обличчя, нервові рухи, намаганий спокій. Чути, як передають від малої камери, де розміщено радіоприймач:

— „Ворожі з'єднання в налеті на дільницю.... Дії бомбовозів в районі... Ахтунґ, ахтунґ...”

— Щораз ближче... — немов шепче, немов зідхає Міра. — Боже, як я боюсь... І щодня те саме...

Лямпа на суфіті починає дрижати. Щораз виразніше чути глухі вибухи. Ближче, ближче... Суфіт колишеться зовсім виразно. Згинути тут у цій дірі бездільно? — думає Роман, і чує, як йому бракує віддиху.

— „Ахтунг, ахтунг!“ — скандує заповідач у смертельній тиші: „Нові з'єднання надлітають із південного сходу. Ворожі дії в безірку...”

Коли за декілька чвертьгодин чути з голосника характеристичний згук сирени, всі є викінчені.

— Ентварнунг! — з пільгою шепотить стара бабуся, що ані на хвилину не переставала робити светер. — Слава Богу! Ми вижили ще раз!

— Ми вижили ще раз! — повторяє слова бабусі Роман, коли вони видістаються з Мірою і її товаришкою вгору. — Не вважайте мене боягузом, але я таки волюю дії в полі.

— Ідем ще до Парк-Готелю? — питає Міра. — Тепер друга година, обід, може, дістанемо коло 4-ої. Але, як хочеш, може, підеш до мене, і я щось зроблю в хаті.

Роман з радістю погоджується. Він має вже досить тих, що їх він бачив під церквою, і зовсім немає охоти влезити ще раз поміж паскарську зграю. Товаришка Міри прощається. (Пан поручник тебе відведе; а я там маю ще дещо...) і відходить. На вулицях з'являються знов люди, в повітрі чути запах спаленизни. Десь збився в зимове небо стовп диму, понад мури кам'яниць, вулиці засипані розбитим від експльозій склом. Підходять повз парламент, на чий чудовий мармуровий порталь рука нового пана наклала бляшаний шильд якоїсь клітини НСДАП, і Роман затримується:

— Тут наші діди, радикальні послы, в цій фонтані під під'їздом прали свої онучі...

Навпроти величної будівлі з білого мармуру — дерев'яна пака на сміття. На ній хтось на швидку руч написав крейдою: „Гітлер массенмердер!”

— Доки будуть тільки крейдою писати — багато не зроблять! Але як німці програють, то всі говоритимуть, що вони були проти.

В малій кімнатці вже сутеніє. Шипить якась сковорідка на залізній пічці, щось там пихкає в якійсь риночці, синьо-ока господиня, що трохи женується своєї фігури, хоче вгостити давнього приятеля.

— Ах, лиши це, Міра! — просить Денисюк, що присів на малому ліжку під вікном. Ліжко вгинається під його кремез-

ною постаттю, і він поправляється, щоб, борони Боже, не поламати чого в цій кімнаті. Міра щось наливає з якихсь слоїчків і баночок, щось порається. — Лиши це, сядь, поговори і розкажи...

— Ти радше розкажи, Роман. Ти ніколи нічого не говорив, а зрештою, коли я тебе востаннє бачила? Ще у Львові, в липні 43-го. Скажи, як там тобі в цій Дивізії? Я Богдана не питаюсь. Він такий нервовий, і я взагалі боюсь стрілити якусь дурницю. Чи справді це те, що ви думали? Саме біле і нічого чорного?

— Як тобі скзати? — встає і дивиться хвилину у вікно Денисюк. — Як для кого. Я, ти знаєш, реаліст. Я знаю, що у війську не самі лише герої і шляхотні вчинки. Я знав це й тоді, коли я йшов, і тому для мене нема розчарування. Там повно всякого: люди, що пішли для кар'єри, люди, що не мали іншого виходу, люди, що їх просто тягнула романтика. Не всі з них іще є. Одні не змогли дати раду вимогам, інші самі так довго копирсались, аж їх звільнили, ще інші проклинають ще й сьогодні день і ніч. Є там усе: і героїство, і боягузтво, і шляхотність, і хамство. Є прусацька брутальність німців, є і їх закиди проти нас... не раз оправдані.

— Значить — ілюзії зникають, Романе, значить, ти думаєш, що Богдан міг розчаруватись? — тихо запитує Міра, що сидить побіч товариша, підперши бороду руками.

— Не думаю. Він надто інтелігентний. Він, може, лише змінився. А крім цього, він їх любить. Любить більш, ніж я.

— Кого любить, Ромку? — прилітає запит з-поміж заплетених пальців, в які сховала обличчя Міра.

— Їх, своїх товаришів, своїх підчинених — вояків, тих, що ми їх просто називаємо „селепами”. Тих простих людей, що говорять невибагливою мовою, що в них матюк є на кожному слові, тих із полонин і долів. Вони не всі і не завжди є героями, так само, як і ми, старшини, хоч героїв між тими хлопцями не бракує. Вони лише дуже рідко про це знають, що вони зробили щось героїське. Вони, ці наші „кльопчїс”...

— Дивне. Богдан завжди перебував у місті, села майже не знає. Так розповідав мені — дивується Міра. — І звідки це в нього?

— Справа не в сільському елементі, хоч він без сумніву переважаючий у нас. Ми ж усе ще селянська нація — бере свій плащ Денисюк. — Справа в тому, що Богдан починає

ставати реалістом і дивиться на справи так, як вони є. Ну, і мав добрих учителів...

— Ти думаєш?... — встає й собі Міра.

— Я думаю — Баліцького і Баріляка. Низи міста і верхи села. Так що за Данка не бійся. Він вернеться психічно скріплений, не розчарований. Хоч, повторюю: там у нас не все біле. Не одне є чорне.

Роман затримується впівруху, надягаючи плащ, і звертається до жінки:

— Ну, все це добре, але скажи мені, як ти собі уявляєш, що ти далі робитимеш? Сьогодні ти тут безпечна і якось переживеш, а що завтра? Ти була у Військовій Управі?

Міра блідо всміхається:

— Тут, Романе, вже таки більше чорного, ніж білого. Вони не були, здається, підготовані на ці завдання, яким їм прийшлося ставити чоло. Такі, як я, дадуть собі раду, мають приятелів, знайомих, але... Знаєш, як бачу ці босі сільські жінки, що за своїми прийшли сюди, дець з-під Тернополя, аж на Гіцінг, і як бачу, що їм не дається ніякої поради, то не раз думаю: пощо було починати? Дадуть папірок, що твій син чи батько є приналежний до німецьких збройних сил, і що ти маєш бути трактована відповідно, і бувай здорова. Часом ще дістанеш банку спорошкованого молока... Хоч, по правді, я виділа тих фунтів більше в тих, що нікого в Дивізії не мають...

— Так, завеликий тягар взяли на себе. Ще найкраще тим, що пішли з Військової Управи до Дивізії, так, як Ромалюк. Ці мають спокій. Але це все не наша справа — не справа воjakів. Рахунок предкляде нарід. І за „концерти побажань”, і за решту... — спирається руками на стіл вже одягнений Роман. — А щодо виїзду...

— Щодо виїзду — підносить руку і кладе товаришеві на рам'я Міра — не журися. Ти будеш тепер далеко, Богдан іще даліше, але я тут вже дам собі раду. Маю вже досвід. Коби лише мене не застало що поганого в критичному моменті. А якщо виїду, то й так не через Військову Управу... напевно. Знаєш, що сказав мені один із тих панків, я вже не пам'ятаю, як він називається, ну, той, що всіх кликав іти...

— Бігме не знаю — махає рукою Роман. — Я ніколи ними не цікавився. Бог з ним. Ну, що він сказав?

— Я просила його допомогти мені кудись виїхати звідціля, з огляду на мій стан. Відповідь була: „Моя дружина зали-

шається, можете й ви лишитись''. Побачимо, чи вони дійсно залишаться.

— Так, ви не маєте тут легкого життя. Я не раз думав, що нам, егоїстам, там легше, в полі. Але не наша сила змінити це. Ну що ж, прощай, Міра. На хрестини в кожному разі приїду!

На порозі він іще раз обертається і обкидає довгим поглядом малу кімнатку — вузькі ліжка, шафу, столик, залізну пічку з бляшаною рурою, якісь слоїчки, якісь баночки, знімку Богдана в шоломі, жмут харчових карток на столику, і скарб — скляночку молока. Міра стоїть при столі, спершись на нього рукою.

— Подивись добре, Ромку. Скажеш потім йому...

— Скажу йому, що він має добру жінку — кінчає серйозно Денисюк. — Бувай, Міра!

Він виходить у темну, не освітлену вулицю і потягає носом запах спалення. Десь з-поза Стефансдому підноситься в небо стовп полум'я і сіріє дим. Роман переходить мостом перекинутим над каналом Дунаю. Через вибиту бомбою діру в брукові видно блиск хвиль і чути плюскіт води.

— Ді шене бляє Донав! — бурмоче собі в ніс хорунжий Денисюк і прямує в бік, звідки вітер несе від Стефансдому іскри і запах диму.

Р О З Д Д І Л 9.

ЩЕ ОДИН КОРДОН

Юра Барияк простягається як довгий. Плечі трохи болять, і нога зовсім стерпла. — І той, що спить тут зараз, мені коло голови, так хропе, зовсім як немащений віз. Але хропе!.. — Юра ще хвилину прислухується до звуків, що їх видає сплячий. В них чути і задихування, і крик, і якісь несподівані неартикульовані звуки, одне слово, вмерлого збудив би. — Нема дива, що збудив і мене — думає Юра і дивиться на чорне коло годинника з світляними цифрами. Ого, за десять хвилин восьма година, за годину — відмарш, треба вставати і побудити хлопців, — зараз і так прийде стійковий та будитиме.

Юра ще раз простягається і витрушує солому з волосся. Як би тут дібратись до вимикача? почерез ці ноги, тулуби й голови тих, що скублені сплять на підлозі? буде важко пробитись, щоб когось не стоптати. Він якраз підноситься навколішки, коли по кам'яних плитах шкільного коридору чути вже важкі кроки стійкового. Відкритими дверми вливається струм світла, а потім вартовий намацує в темноті електричний вимикач і з видимою насолодою гукає:

— Всі вставати! Аллес авфштеен! Восьма година!

Кімната чи, радше, мала заля, в яку вривається голос вартового і світло, що падає тепер із стелі, нагадує в цій хвилині клубовище хробаків. На настеленій соломі крутяться в останках сну постаті вояків, мружать очі перед сліпучим сяйвом однієї маленької лямпки, що звисає на дроті з-під стелі. Все чухається, позіхає, потягається і... клене. Клене все: свою гірку долю, що загнала їх до цього війська, того паршивця-стійкового, що засвітив світло, рідну маму, що видала на цей поганий світ, і чи він вже знає що?

— Ах... матери твої! — сиплеться немов рушничний вогонь з усіх кутів залі. Стійковий дивиться ще хвилину із задоволенням усміхом на своє діло, а потім відходить, шляпа-

ючи по кам'яному коридорі важкими повстяними чоботами та підкидаючи карабін на плечах. Він своє відбув і тепер присяде десь коло якогось вожатого на фірі і буде куняти, завинувшись у плащ, всю ніч, а вони, ті, що спали весь нинішній день, маршуватимуть за те аж до білого дня, а може, ще й довше. Тепер іще — швидко передати службу новому стійковому і духцем до польової кухні, ще заки селепня не повстає! Кухар дасть в одну мицину запашний, теплий гуляш і кусень хліба, а в другу налле до повна гарячої кави. Ще трохи кави до польової пляшки, і можна вже десь засісти на коридорі, на одній із винесених із заль лав, і повечеряти. Потім іще видаватимуть маршовий харч і цигарки, „фурір” кудись їздив і привіз — і, про мене, може починатись сьогоднішній нічний марш. Кажуть, що завтра ранком будемо вже в Югославії...

Швидко переходить черга до польової кухні. Один помах великою варехою — гуляш, другий помах із кітла з кавою — раз-раз! Кусень хліба, три цигарки, і махай, брате! Черга йде спішно, хорунжий, що стоїть вже вповні готовий до вимаршу, не мусить нікого понаглювати. Коли цей чортів син спить? — дивуються вояки. Десь від стаєнь чути різкий голос старшого десятника Баліцького:

— Ти мені не роби ласки! То всьо пишеться до медалі, знаєш? — а коли конюх щось бурмоче, протестуючи, падає авторитетно й остаточно:

— Не підскакуй! Скажеш своїй Марині на урльопі, добре?!

Але Баліцький має все таки успіхи, бо вже вневдовзі скриплять кола возів, і чути одне по одному: Гейта, вйо, сиви! Вйо, карі! — і фіра за фірою викочується на замерзлу на скливо, де-не-де лише снігом присипану дорогу. Буде тяжка ніч, — думає, обертаючись і прямуючи від спустілої вже кухні, чотовий. — Маємо поганий гірський відтинок. Щоб лише коні ніг не поломили!

В залі вже нема нікого. На підвір'ї вигукують десятники, роблячи збірку, хрястять карабіни, чути голоси відчислюючих в ряді вояків та стукіт черевиків по замерзлій землі. Денисюк підходить до вчительського стола і розкладає мапу. Жарівка, що її світло сліпило збуджених із сну вояків, світить марно й бліденько, так що ледве можна пізнати всі риси на мапі.

— Це містечко, що ми з нього зараз рушаємо, це Гляйсдорф. Там праворуч — це Грац. Ми переходимо цією доро-

гою ліворуч від Грацу, переходимо через цей ланцюг горбів, і ранком ми повинні вже бути у Вільдоні, на словінській землі.

Хорунжий складає мапу і вкладає її в целюльоїдове покривало. Дивиться на ручний годинник і бачить, що вказівки показують за п'ять хвилин дев'яту. — Вже був би, власне кажучи, час, щоб Баліцький мені прийшов звітувати — думає Денисюк, у тій самій хвилині, коли в кам'яному коридорі звучать кроки підкутих черевиків. Двері відкриваються, а на порозі Баліцький, в повному маршовому виряді, в ґрубій комінярці, ватованій куртці і з машиною пістолею на грудях, виструнчується:

— Пане поручнику! Чота готова до відмаршу. Вози вже на шляху, хлопці на подвір'ї!

— Добре, Базилію! — сходить із підвищення Роман. — Всі мають торністри? Ніхто не запхав на віз? Знаєте, що тут я гранди не люблю. Я ходжу пішаком з ними, хай вони двигають, так, як каже наказ, всі свої манелі. Все в порядку?

— Певно, що так! Най я бим зламав селєпа, що вкинув наплечника на віз! Але так добре нема. Вони знають, що то пишеться до медалі, а в мене медалі хто-будь не дістане! — моргає оком Василь.

— Добре! — йде поруч підстаршини Роман. — А що ви на це, Баліцький, що це вже останні ваші дні в нас?

Десятник затримується, аж скреготять цвяхи підошов по долівці.

— Що? ясний шляк! та де, пане поручнику? а куди ж мене пхають?

— Ви завжди були горді на своє панцер-єгерство — відповідає хорунжий. — Хтось нагадав собі в штабі полка про вас, і вже є письменний наказ: „Обершарфюрер Баліцкі зо-форт нах дер анкунфт ін Марбург ін марш цу зецен!“ — з усмішкою в голосі, але й з виразним невдоволенням, витягає чотувий з-за рукава папір. — Пам'ятаєте того мельдера, що приїхав ранком від Брінека?

— Аби ці нагла крєв заляла! — зідхає по-польському Василь. — Вибачте, пане поручнику, але мене зробило. І які то там вже тепер панцер-єгери? Мають щось дві „сім кома п'ять“ і чотири панцершреки на цілу Дивізію. А най то хороба возьме! Як вже хлоп собі вигріє тепле місце — махай далі... Хто має пєха? Базиль Баліцький! — клєне десятник, ідучи за старшиною.

Місяць виходить хвилинами з-поза рваних вітром хмар. Позаду скриплять вози, і в чистому, вечірньому, мерзлом повітрі чути гукання вожатих. Крок відділу вдаряє в замерзлі вулиці Гляйсдорфу. Ось вже маліють дома, з'являються хати, обведені плотами. Треба заспівати щось на початок, хай хлопці розрухаються — пригадує Денисюк і виходить на чоло відділу та, напіввідвертаючись, гукає з усієї сили легенів:

— Чота! Пііс-ня!

Хвилину чути відхаркування та спльовування, але вже з перших рядів, там, де поруч трійок крокує Бариляк, вилітає під вечірне небо:

— Три! Штири!

А відразу потім якийсь здертий тенорок починає:

— А в неділю вранці сонце ще не встало...

— Українське війське окопи копало! — гомоном котиться вже по першому рої.

— Раз! і два! — відповідає, немов громом, другий рій і починає з черги, за звичаєм чоти, другу строфу:

— Окопи, окопи! жаль вас покидати...

До плотів вибігають якісь темні постаті. Вони вилазять на ворота баворських загород, спираються на дрючки й дошки парканів. Коли вони вже певні, коли нема вже ніякого сумніву, від темних тіней, що зависли на плотах, летять у морозну ніч запити в бік відділу, що скандує свій марш залізом підкутих чобіт:

— А звідки Бог провадить, хлопці?

— З України! — відрубують в темряву Базиль Баліцький. — Зі Львова, із Жмеринки, з Рівного, з Ясіння... з України! Хто з нами, люди?

Може, завтра в сотні несподівано збільшиться чисельний стан. Може, звідкись з возів треба буде витягати якісь штани, блюзу, черевики. Може, котромусь баворові доведеться завтра ранком бігти в Арбайтсамт і жалітись, що ферфлюхтер авслендер десь цієї ночі кинув вила на гній і втік... Може, хто зна?

— Треба сповільнити! — стверджує Денисюк, дивлячись у світлі місяця, що знов вийшов з-за хмар, на годинник. — Вже дванадцята, і тут зараз пічнетесь важкий підхід. Коби лише не треба було перепрягати запрягів і підтягати возів, — затримає марш. А ми маємо махнути до п'ятдесяти кілометрів.

Але вже з боку возів летять звуки ляскання батогами, прокльони і крики:

— Пане поручнику! пане поручнику!

Денисюк, не чекаючи, стримує кольону і підбігає з одним роєм на допомогу. За ним Баліцький підганяє вже другий рій. Юра лишається з кількома людьми спереду. Коні храпають, даремно б'ють копитами по ховзкій, стрімкій дорозі. Вдари батогів підривають їх до останнього зусилля, але даремно. Важко наладовані вози нестримно котяться назад, і вже один наїжджає просто на другий. Ще хвилина, і почнеться паніка — бачить Роман, і його гучний голос скрикує:

— Стій! підкласти дрючки під кола! всі до возів!

Хребти людей напинаються, як тятиви доків, руки хапають за орчики, за драбини, за шприхи. Сентиметер за сентиметром перший віз починає підсуватись вгору. Ще трохи, ще трохи, знов підкласти дрючок, ще один раз! ну, гей-руууп! — і ми вже на вершку горба. Ось вже перший віз тарахкотись по рівнішій дорозі, за ним іще один, і ще один. Роман стирає піт із чола, і його грімкий голос кидає питання в бік вояків:

— Вже тепер знаєте, чому я забороняю пхати ваші дрантиві наплечники на вози?!

Години йдуть за годинами, один пагорб за другим виростає на шляху. Ще раз тягни руками вози, ще раз спрягай коні, ще раз напружуй хребет! Вже друга година — дивиться він знов на годинник і гукає серед скрипіння возів і відгомону кроків:

— Стіііі!

Кольона не має вже парадного вигляду. Чоло її десь далеко спереду, вози посередині, позаду волочуться теж якісь постаті одинцем. Дало нам по крижах! — стирає знов піт із чола Роман. — Постій! — подає він десятникам. Але наказу не треба. Люди й так вже падають, де хто став, таки просто в сухий мерзлий сніг. Якись тіні потягнулись у напрямі кількох самітних будинків, що стоять оподалік шляху. Роман вказує рукою Баліцькому, і за хвилину чути його гострий голос між стодами чи стайнями фільварку:

— Хочеш, Грицю, кулю!? як я можу стояти на полі, то й тебе шляк не трафить, не бійся!

Юра Барияк присідає під якимсь деревом у рові. Він дуже втомлений. В останній затримці з возами він побачив, що кола одного з них починають нестримно котитись униз; ці-

лою силою своїх рук та дужих плечей сам-один підпирав він віз, доки хтось не зауважив його і не допомогли. В хребті щось тріщить, руки болять, і так дуже хочеться спати. Спати, заснути, прилягти до холодного снігу... А зрештою сніг не є холодний, він теплий, сніг, той сам, що вкриває Шпиці і полонину під Кострицею... Юра примикає очі і поволі зсувається в сніг. Голова гуцула киває раз і другий, а потім вже нема нічого, лише на очі втомленого налітає сон.

— Уша, уша! — сіпає хтось за рукав — вставайте, уша! вже йдемо далі. Поручник вже пішов. Робіть збірку, уша!

Збірку робиться, але без великих і довготривалих успіхів. Кольона знов розтягається. Вози вже є далеко спереду, шлях тепер рівний. По обох боках його стирчать у небо височезні стовбури густого бору, і вузькою стежкою простягається десь в даліні стяжка осіяного місяцем шляху, сніг глушить кроки. Сонність не покидає Юри, і хоч він щораз починає маршувати на чолі кольони, але потім постаті одна по одній виминають його, і він раптом опиняється одним з останніх з довгого шнура маршуючих, що розтяглись по цілому шляху.

— Така місячна ніч! У нас, в горах, мало коли такі ночі бувають — сонно думає Бариляк. — Там вітер тягне з полонини. Інші наші ночі. Ночі на Маришевській полонині, ночі під Попом Іваном, ночі на Заросляку, коло Говерлі...

— Коли це було? — пригадує Юра, — тоді, коли ми їх стрінули? Скільки мені було літ? Віддав на п'ятнадцятий пішло, мой?

Він пригадує, як він відносив тому дивному панові, що жив на Маришевській, пакунки до вузькаторівки в Озірній. Вісім кілометрів вечором по лісі. Пан Тиський попереду, він — малий гуцулик — позаду. Може, пан дасть півзлогого, буде що занести до хати. Ніч осіння була тепла й тиха. Вузька стежечка збігала вниз, і вони вже були недалеко від станиці „Корпусу Охрони Пограніча”, що в Озірній, коли раптом спереду в лісі почулись кроки. Пан Тиський пристанув, а Юра — за ним. Пан запитав по-польському:

— Стуй! хто іде?

Внизу не було затримки. Кроки кількох людей чулись певні й рішучі. Якийсь голос відповів тоном нестримного наказу два слова:

— Зійти з дороги!

Лише два слова, лише ці два слова, — думає Юра Бариляк — а я пам'ятаю їх, хоч це вже шість років тому. Так, осінь 1938, тоді, коли на Закарпатті гуцули знов випрямались, а ті, що йшли вночі лісами, спішили їм на допомогу через кордони.

Пан Тиський зійшов і став у тіні дерев. Юра — за ним. Він хотів зробити рух у бік темних постатей, що проходили, але почув на своїй руці залізний затиск долоні пана. Коли все прогомоніло, і стежечка була знов глуха й тиха, пан Тиський поплескав Юру по члечі і сказав:

— Ідзечи, хлопче.

Напевно він замельдує на станиці КОП-у в Озірній — напружено думав Юра, коли вони сходили вже вниз до групи хат. Якщо б вони ще тепер післали погоню...

Але пан Тиський минув хату, над якою, освітлена жарівкою, блищала дощана таблиця з написом: „Пляцуфка Корпусу Охрони Пограніча“. Кони вони дійшли до стаційки вузькаторівки, він поклепав іще раз Юру по плечах і сказав, заглядаючи йому в чорні, блискучі, хлоп'ячі очі:

— Нема ради, сину. Тшеба бендзе „зійти з дороги“. А і ти пуйдзеш з німі. Підеш з ними, легінику, але як твій час прийде — закінчив українською мовою дивний пан, що його називали трохи придуркуватим, сідаючи до малої вагонетки.

— Ну, і прийшов мій час, пішов і я! — будиться з задуми Юра. — Де ж я? — він далеко позаду кольони. Треба доганяти.

Вже сіріє. Останні горби береться вже якось легше, коли піднеслась темна нічна заслона. Польова кухня вже знову димить, запах кави й зупи дражнить ніздрі.

— Ой, так болять ноги... — щиро зідхає якийсь малий хлопчисько в задовгій шинелі. — Ой, щоби ви знали, уша!...

— То всьо пишеться до медалі, ти, фраер! — відповідає втомленим голосом, левде тягнуци за собою ноги, Баліцький; але його підриває голос Денисюка, що наказує маршовий лад. Зараз входимо в місто, перше югославське місто! Не будемо ж іти, як дрантюхи!

— По п'ятдесяти кільометрах за одну ніч, і по чотирьох тижнях маршу, то взагалі добре, що ми йдемо! — бурмоче собі в ніс Василь, але не посміє нічого відповісти. — Тому Денисюкові добре, він є спортовець, — але я?

Якісь стайні, якісь будинки, потім вулички, доми, крамниці, ніби нічого надзвичайного. Ось таке собі містечко. Зараз залізнична стація, що там пише?

— Віль-дон! — силябізує хтось із першої трійки і додає з подивом: — То значить, ми вже в Югославії.

— Ну, і що таке? — обертається Василь. — Не видів Гриць ногавиць!...

ЗА ЯВОРОМ, ЗА ЛИСТЯМ ЗЕЛЕНИМ

На шляхах вже місяць кола возів густе, липке, розтяплене болото, на верхів'ях гір кришталем біліє ще сніг. Верхи видно, коли поривистий вітер відслонить на хвилину хмари понад зеленою мережею лісів, що вкривають довколишні гори від підніжжя аж до шпилів. Вздовж шляху долиною розміщене обабіч маленьке гірське сільце, таке саме, як усюди в горах: в Карпатах, в Татрах, в Альпах. Сільце заснуте мрякою, що спливає з верхів. Серединою, рівнобіжно до шляху, підскокує на каменях маленький потічок. Із мряки чути мугикання корів, дзвінки, перегукування пастушків.

— Чисто так, як і в нас на полонинах! — відкликається хтось із групи, що стоїть під галуззям сосон на краю бору. Люди є перемерзлі й промоклі. Всю ніч сторожила розстрільна на краю лісу, що вкриває гору і що його підніжжя опоясав ланцюг постів. Хтось казав, що зараз підемо вгору, ланцюгом почerez ліси, прочісувати терен.

— Хороба там його прочешеш! — муркотять стрільці. — Хай би так мене хто, в мене в горах, чесав. Міг би хіба нужди дочесатись.

— Зіпрієш, наганяєшся весь день по тих яругах і снігах, і добре буде, як вечором усі наниз зліземо. І на чорта нам ця війна з партизанами? Нас би вчили, як партизанувати, а не як з ними воювати! — зідхає хтось.

Розмови вмовкають, і братство розлазиться з груп знову в розстрільну, бо бачить, як знизу, кам'янистою стежкою від головного шляху, надходить німець, сотенний Брінек, разом із чотовим Денисюком. За ними видно ще Бариляка, який щось руками роз'яснює Галльорови, німецькому писареві їх чоти. Коли вони минають одну з крайніх хат сільця, до них долучується, вийшовши з хати, чотовий другої чоти, рудий берлінець Маєр. Стрільці бачать, як сотенний гнівним кивком руки відповідає на привітання Маєра, а потім пристає і щось

голосно говорить. Деякі урвані слова надлітають аж до розстрільної.

— Дає му пильник! — хіхотять голоси з-під сосон. — Певно, як він має команду, хай мокне тут з нами, а не в теплі сидить!...

Брінек мовчки проходить під деревами повз вояків своєї сотні, коло одного з останніх він зупиняється і звертається до чотового:

— Альзо, Денізіук: ви знаєте, що маєте робити! Ідемо вгору аж до шпиля. Там чекаєте дальших наказів, я пришлю вам вістуна. Вашим лівим сусідом є гавптшарфюрер Маєр. Тримаєте з ним весь час зв'язок. Якщо буде потреба й можливість, сигналізуйте ракетами.

Перша чота йде цією стежкою, що веде з місця стрімко під гору. Друга чота натомість зникає за закрутом лісу, біля його підніжжя. На кінці гусака йдуть сотник Брінек і гавптшарфюрер Маєр. Брінек гнівно вимахує руками, Маєр щось тлумачить.

— Пани між собою балакають — з'дливо шипить хтось на кінці гусака першої чоти, що її веде Денісюк, а за ним — ройовий Баріляк. Потім відступ, і знов другий рій, де ройовим став колишній джура Денісюка Омелько Чешевич. Кілька тижнів тому веселий десятник Баліцький розпрощався з роєм і сотнею, на кінець поставив бенкет і, подавши собі руки з Баріляком, відійшов. Перед тим він відголосився в чотового і після офіційного:

— Старший десятник Баліцький голосить свій відхід згідно з наказом! — він підійшов ближче до Денісюка і спитав:

— Можна приватно, пане поручнику? — а на потакующий кивок головою, Василь сказав:

— Буде мені шкода вас, поручнику, і сотні теж. Файно було і ... ви свій гість, хоч не з Вірменської вулиці.

Денісюк подав Базилькові руку, і десятник круто повернувся, стукнувши перед тим закаблуками, аж луна пішла горами.

Тепер місце його зайняв малий Чешевич. Немає фантазії Баліцького, немає його задумів, немає тієї ініціативи, але якщо його поставиш на місці, будь певний, що коли вернешся — Чешевич стоятиме, доки не прийде потоп, або не скінчиться війна. Він спокійно й чуйно веде рій, кидає бистрі погляди на боки поміж густі дерева і щораз оглядається назад.

Виходять на малу, стрімку галявину. Мряка вже поступи-

лась, починає припікати сонце. Сніг блищить на далекому шпилі, аж засліплює очі. З галявини виходять дві стежинки. Обидві в напрямі до далекого верху. На знак Денисюка стають, потім сідають на повалених пнях. Роман дає дозвіл розщепити коміри блюз, знімають шапки, обтирають рясний піт. Закурюють, дехто починає вже свій маршовий харч. Група, осіяна жарким, гірським, весняним сонцем, є така кольорова й мальовнича, що Роман жалкує, що не взяв фотоапарату з барвним фільмом. Сірозелені уніформи, чорні й срібні відзнаки, не в одного під блюзою вишиванка, що її показує відкритий комір уніформи, блиски соняшних зайчиків на ставосиніх цівках зброї, сліпучі рефлектори, все це просто проситься на першу сторінку барвного ілюстрованого журналу.

— Але кого це ще може цікавити, в шостому році війни? — прикликає сам себе до дійсности Роман. — Вже всі люди на світі мають досить воєнної барвистости. Придалася б їм вже сіра буденщина миру.

Він встає з колоди і видає накази:

— Барияк! ліворуч стежинкою аж на галявину під шпиль! Там десь ліворуч іде чота Маєра, правий ваш сусід — рій Чешеви́ча. Я йду з тобою, Омельку — звертається він до роттенфюрера. — Тримати зв'язок зором, як довго можна; як щось трапиться, валіть щосили. Кожну хатку, кожну колибу, все, що підозріле переглянути. Але уважайте на голову, Барияк, другої не знайдете.

— Мене лихе не чіпаєси — немов поважно відповідає десятник. — Ми з чугайстрів... Але я уважатиму.

Сосни трохи проріджуються, стежинка в'ється поміж ними, то знов укінним траверсом підіймається від закруту до закруту. Минає півгодини в марші. У віддалі п'ятдесяти метрів від вояків раптом виринає з-поміж молодих сосонок невелика хатина на полянці. Роман підносить руку, і все затихає. Ще кілька його мовчазних знаків, і вояки поховані за соснами. Такий самий мовчазний знак прикликає найближчого йому стрільця. Роман відбезпечує машинову пістоль, стрілець відрепетує кріс. Роман перекладає емпі під ліву пахву, витягає овальну ручну гранату і, тримаючи за її детонаційний шнурок лівою рукою, держить її правицею. Від пня до пня вони наближаються до хати. Якраз у хвилині, коли Денисюк, зігнений удвоє, робить стрибок до останніх дерев, що перед хатою, з-під даху роздирає повітря черга

скорострільної пістолі, і кулі відбиваються рикошетами від пнів дерев. В лісі хтось кричить з болю, влучений кулею, а Роман схилиється за пнем. Ліва рука рве шнурок гранати і малий блакитносірий предмет летить у бік хижки. Роман бачить із відстані кількох метрів, що відділяють його від хати, як овальна граната крутиться перед порогом, а відразу опісля глухий гук детонації струсує повітрям. Роман пускає машинуву пістолю на землю і витягає з кишені куртки другу гранату. Вояк, що йшов з ним, валить наступний подарунок просто у вікно, а потім відразу перебігає за чергове дерево і звідтіля ладує обойму за обоймою просто у вікно та двері хижки.

На знак Романа, підсовується до нього Чешевич і вислухує рваного короткого наказу:

— Обійти цілу хату навколо. Стріляти тільки по вікнах і стріху, не в стіни. Одного пішлеш, Омельку, на галявину, що позаду, і хай там кропне червону ракету. Тут маєш ракетницю — подає він чорну пістолю з грубим дулом і патрон. — Там, видно, грубше товариство... в хаті.

Дійсно, товариство в хаті не думає про здачу своєї позиції. З-під стріхи тепер вже жарить „дехтяр”, з усіх рогів тріскають рушничні стріли, а між деревами щораз вибухає стовп диму від киданих із хати гранат. На порозі з’являється на один мент якась постать у високих чоботах і в советській пільотці і з розмахом кидає просто в бік Романа довгу німецьку гранату на дерев’яній ручці. Граната вибухає пару кроків перед деревом, за яким криється Роман, а постать у пільотці, засягнута серією з емпі, валиться через поріг. Кулі зривають трупові шапку, а з розбитої голови тече густа кров.

Стрілянина вже гримить, аж луна розходиться по всьому лісі. Вона щораз більше розгортається, і вже чути десь здалеку спереду татакання якихсь „максимів”, і відповіді „МГ 42”, а далі навіть і гранатометні вдари. Десь позаду від галявини, що її вони минули, шипить у повітрі ракета, хоч Роман не бачить її в густому лісі між коронами сосен.

— Ну, вже хіба Брінек знає, що я когось зловив, стрілянина вже теж досить велика. Хороба лише знає, чи він сам десь від когось не відбивається? Якби мені тих Тіто-бандіто викурити?

Зліва відкликаються нові рушничні й кулеметні постріли. Барилляк вже йде — догадується Роман, і дійсно бачить, як

десятник просувається від корча до корча коло вояків свого рою, в напрямі старшини. Пенннннн-пенннннн-пенннннн! — дзинчать кулі над його головою, коли він стрибає від пня до того заглиблення ґрунту, в якому заляг Роман.

— Я післав хлопця до Брінека, до чоти Маєра — урвано звітує він, лежачи вже коло чотового. — Зараз тут повинні бути. Там, видно, більша група в хаті. І мають добре поле обстрілу. Тяжко буде, пане поручнику .

— Мусимо скінчити забаву перед вечором — відповідає, підносячись на лікті і заглядаючи в бік хати, Роман. З лісу тепер вже рідше чути постріли його вояків. З хати теж рідше відповідають. Вечором, бувай здоров! І нас можуть обійти з-заду, і вони вирвуть!

З-позаду чути притишений свист, і Роман, обернувшись, бачить, як в гушавині, що сходить униз в бік стежки, стоять Брінек з Маєром та прикликають його жєстами .

— Дивися, Бариляк, відкривай очі і не дай їм заснути! Я йду там! — кидає ще Роман і зсонується вниз між корчами. На стежці стоять обидва німці, а трохи далі — чота Маєра, яка наслухує вигуків бою в лісі.

— Денізіук! — наказує сотенний. — Ідіть негайно цією стежкою, аж до якогось великого каменя й печери, деє він там вгорі має бути. Прислали мельдера, підете з ним. У вашого сусіда, в чоті з другого полку, ранено старшину і підстаршину. Коли побачите, що вас там вже не буде потрібно, повертайтеся. По змозі, ще сьогодні. Тут я переймаю команду. Разом з гавптшарфюрером Маєром. На, льос, ґемма, Маєр!

Вістун веде Денисюка спочатку стежкою, на якій з'являється щораз більше твердого, підмерзлого снігу, а там далі скручує в бік поміж дерева. Сніг стає щораз глибший, спочатку западаєшя лише по кістки, потім до півлитки, далі він насипається за халяви чобіт, а потім раз по раз доводиться витягати з снігу ноги, що влітають в діри аж до колін.

— Чого ти мене туди навпрямки ведеш, чортів сину? — гримає Денисюк на вістуну. — Таж ми з того снігу не вилізем, щоб ти скис!

— Та з гори було добре, пане поручнику, — пояснює, чухаючись в голову стрілець, — а тепер яєсь так паршиво стало. А я хотів скоріше, бо там поручника ранило і ушу також. Ще хлопці порозлітаються, або що...

Роман змушений щораз приставати і стирати піт із чола. Сонце вже ховається поволи за верхи, і крізь густо розставлені стовбури дерев падають червоні промені заходу. Навколо в лісі настає тиша, лише знизу чути, як щораз відкликається „дехтяр”, а опісля — „МГ 42” сотні Брінека. Згодом і ці постріли мовкнуть, і стає ще тихше.

— Мусили їх скінчити — думає Роман. — Остаточо, найвищий час. Їх там ціла сотня. Інакше Брінек не ризикував би.

В тиші, яка діє прикро й неприродно після гармідеру бою, чути лише самотнє, швиденьке стукання дятела по пнях та гукання лісових пташок. Навколо — покритий густим снігом лісовий простір, і ніде не видно ніякої прогалини між деревами.

— Ой, завів же ж ти мене ,жолобе! — крутить головою старшина. — Тепер лише бракує, щоб тітовці прилізли. Ще до вечора будеш висіти на галузі.

Вістун мало не плаче:

— Та бігме, пане поручнику, не знаю. Тут вже десь повинен бути той камінь, щоб його кров залляла, а нема... І стріляти перестали...

Несподівано за корчами щось просвічує. Вони роблять кільканадцять швидких стрибків-кроків у глибокому снігу і раптом виринаються на лісовий проруб, що кінчається на недалекому овиді, там, де виблискує вже останнє проміння заходячого сонця.

— То вже тут, присяй-бо... вже тут, пане поручнику! — плеще в долоні на radoшах, мов дитина, молодий хлопчисько-стрілець. — Зараз буде вже камінь. — Роман поблажливо всміхається: ще й ти загартуєшся і будеш вояком, сину.

Дійсно коли підійшли на край прорубу, внизу видно урвище на кілька метрів, а далі — малу галявинку під скелями, що в них печери, і стрімкий спад лісу вниз, поміж гори. Під стіною гурт вояків, на снігу два санітети пораються якраз коло старшини з розстібною уніформою. Побіч лежить плечима догори інший вояк із підстаршинськими відзнаками. Уніформу закинута на голову, штани спущені, світить голе тіло. Підстаршина глухо стогне з-під блюзи:

— О, люди! Але ж болить... Та не лий тої йодини так, як воду! — кривиться він у бік санітета. — Алем штемпу хапнув; дістати в саму ..., що за встид!

— Не треба було наставляти задниці до ворога! — філо-

софічно стверджує санітет, розриваючи бандаж. — Вояк іде на ворога грудьми, а не... не хочу казати при пану поручнику, ти вже заєш, чим!

— А... я тобі й їм усім!... — стогне ранений. — Ну, вже скінчив, лапайдуху?

Роман і вістун стрибають униз, після того як вістун кількома вигуками привернув до них увагу своїх товаришів. Поранений поручник тримається за забандажовану бороду і показує лише рукою на старшого вояка з обличчям сільського дядька й довгими вусами, що якимсь чудом, мабуть, встереглись від ножиць службового фриз'єра. Дядько підходить ближче.

— Так, то значить, пане поручнику, що їх ранило, і ми просили когось дати до нас. Але ще нім ми тих тут — вказує він на кілька простягнутих постатей в советських гімнастюрках при вході до печери — скінчили, прийшов мельдер з батальйону і...

— ... і наказав нам сходити знову вниз. Так що ми зараз відходимо, і пан поручник може вертатись до своїх. Іти додому, то навіть такий каліка, як я, зможе їх повести — додає поранений підстаршина, який вже забандажований і якому натягнули штани. Він пробує встати.

Старшина підносить руку до поранених губ і бороди і махає потверджуюче головою. Він жестом запрошує Романа сісти біля нього на камені і частує цигарками. Сам, очевидно, курити не може. Побіч лежить його машинова пістоля Бергмана з дерев'яним прикладом і подібні до Романових патронташі з обоймами. Роман здіймає й собі свої важкі патронташі і кладе побіч, разом із своїм емпі з сталевим прикладом. Надвигався цього заліза цілий день сьогодні!

Коли вже всі готові, поранений поручник простягає руку Романові, дякуючи очима. Вістун бере патронташі й машиннову пістоль свого старшини. Роман тисне старшині руку і відповідає на подяку:

— Нічого. Колись ти мене виручиш. Я ще скурю цигарку і вертаюсь усвоєси. Там вже мої теж десь війну скінчили, не чути ані чичирк.

Гусак вояків зникає на стежці покритій льодоватим снігом. Ще десь часом вдарить карабін об дерево, ще десь долетить якесь голосніше слово чи прокляін пораненого в плечі десятника. Але вкоротці й це змовкає, і все огортає тиша лісу.

— Сиділось би — говорить сам до себе Роман — але годі. Це ж нарешті війна, а не прогулянка в полонину. — Він кидає ще погляд на мертві тіла коло входу до печери і йде слідами вояків, стежинкою, а потім, коли вона розгалужується, скручує наліво. Вже майже зовсім стемніло.

Годі здати собі справу, що це таки війна — роздумує Денисюк. — Коли ти сам, і не чуєш гамору й гуку, здається, що чоловік є турист. Шкода, що нема Гарана. З ним ми таки розумілись, хоч не завжди так само думали. Пише, що приїде вневдовзі з Клягенфурту, але не старшиною, там їм старшин не дають. Найвище — обер'юнгром, чи бунчужним старшинським аспірантом. Журиться за Міру, дістає ще листи з Відня, але бозна що буде.

Цікаво, чи дійсно загинув Анатоль? — снує думку, сходячи стежкою вниз, Денисюк. — Пішов, як казав Богдан, „Ріхтунг гаймат”, разом з Грозбецьким. Чи живі ще вони? Стільки вже людей загинуло, стільки полягло...

В лісі вже зовсім темно. Стежка спускається щораз крутіше. Тиск повітря міняється швидко, і в ухах дзвенить, а в голові чути шум. Зате ледве чується лоскіт потоку, що пливе десь поруч в дебрі. Треба добре наставляти вуха — спам'ятує себе раптом, вириваючись із думок, Роман. — Та ж тут зараз можна влетіти на партизанів!

Десь з-поза крутого повороту стежки знизу чути раптом якісь голоси. Роман одним стрибком ховається за пень грубої сосни між галуззя. Рука намагає холодно сталь емпі. — Чорррт! — меле в зубах проклін Роман — десь на тих каменях вилетіла обойма, і я навіть не зчувся! Швидше розіпняти гудзик патронташі, ще заки ті, що надходять, почують тріск заскокуючої пружини механізму!... Запізно!

Кроки чути вже просто нього на стежці. Роман не бачить постатей, вечір темний, як крило ворона, але він чує стукіт чобіт і якісь слова... Нема сумніву, говорять російською мовою... Кілька невидимих у темряві постатей проходить. Збиті чоботами камені котяться десь у провалля до потоку, поволі голоси затихають, кроки мовкнуть. Роман жде ще хвилину, а потім виходить знов на стежку.

Швидко, швидко, до своїх, сам-один тут багато не звоюю! Він щораз швидшим кроком, скільки це дозволяє темрява, збігає вниз. Минає галявину ліворуч і кидає погляд на неї. З-за хмар виходить місяць, і в його світлі виразно видно партизанську хату і порозбивані відламки шиб у вікнах. На

галявині глухо й темно, коло порога щось чорніє. Це певно той, що я його кропнув — пригадає Роман і млінає хату. В ухах шумить, але спуск стає вже лагідніший, а внизу видно світла селища, з якого вони ранком виходили. — Ще півгодина, і я в хаті! — тішиться Роман.

— То ви, пане поручнику?! — тішиться стійковий, коли він вже входить у єдину вуличку сільця. — Як то добре! Брінек вже хотів посилати за вами...

— Готт зай данк, Денізіук! — хлопає його в хаті по плечі німець. — Нарешті ви є! Мені вже передали, що ви повертаєтесь. Було щось особливе? Тамтих ми зліквідували без утрат, один ранений — додає він у формі пояснення.

— О, нічого — відповідає Роман. — Трохи там по лісі лазять партизани...

— Ну, добре — встає раптом Брінек, і його голос набирає службового тону. — Унтерштурмфюрер Денізіук! Я мушу вас — він затримується — попрощати.

— Попрощати? — дивується Роман, не подаючи, однак, слова. — Що сталося?

— З завтрішнім днем ви, Денізіук, перебираєте сотню. Командир мене кличе до батальйону, а ви займаєте моє місце. О, не журіться, внедовзі приїдуть нові випуски старшинської школи, а зараз потім — обер'юнкри з Клягенфурту. Дістанете нового чотового до першої чоти. Маєр вестиме далі другу чоту. Філь шпас! — усміхається віденець Брінек. — Тепер ви з ним помучтесь!

Роман потискає подану руку і відповідає на привітання сотенного.

— Кажіть зробити собі табличку: „Айнгайт Денізіук” — додає ще Брінек. — Сотню передам вам завтра ранком. Покищо, гуте нахт, компаніфюрер Денізіук!

На квартирі вже чекає Барияк. Він радується з підвищення чотового, вістка вже облетіла цілу сотню.

— Тепер ми си повоюєм ,пане поручнику — каже він — коби лиш Маєра дес вінесло, а нам доброго чотового дали!

— Покищо ви ним будете, Барияк! — здійсмає з себе пояс і патронташі з обймами та машинову пістолю Денисюк. — Мусите мені помогти.

Але десятник не відповідає. Він, здається, заслуханий у коротке оповідання старшини про зустріч із партизанами в темряві. Раптом він витягає одну обйму з футляра, потім

підносить голову з-над патронташів і, дивлячись з-під ока на Романа, питає:

— А чим бисте були стрілили на них, пане поручнику, на тих партизанів?

— Дурне питання, Баріляк! — морщиться Роман, що саме скидає чоботи. — Та з емпі.

— Та не з чого, але чим, я питаю, пане поручнику? — вперто повторює гуцул.

— Знаєш, Баріляк, ти часом трохи... дивний! — кидає вже знетерпеливий Денисюк. — Та з набоїв, з магазинків!

— Та бігме Боже, же не моглибисте. Дивітси, пане поручнику, то магазинки до Бергмана, а не до вашого емпі. Хтос вам підмінев патронташі — спокійно закінчує Баріляк і стає на порозі. — Багато бисте були не застрілили...

Він стукає закаблуками і зникає за порогом. Роман підходить в одному чоботі до стола. Один погляд переконує його, що Юра має рацію. — Я заміняв свої магазинки з тим раненим поручником, на горі. Значить, я був безборонний там, в темряві...

Знадвору доходить голос Баріляка:

— Ой, стрілили два шандарі з ліворвеле в мене, Я си ховав за явора, за листе дзилене...

Р О З Д І Л 11.

„РЕЛІГІОЗНИЄ ВАПРОСИ”

Ровер скрипів немилосердо, шприхи пишчать, керівниця не слухає рук їздця. А педалі обертаються так нерегулярно, що треба щораз натискати згори з повною силою, а тоді щось заспіває тоненько в трансмісії, і ноги крутяться хвилину на вільному бігу.

— Ой, щоб ти спух, з такою машиною! — зідхає з глибини серця Денисюк, злізаючи з свого вегікулу. — І щось таке вони називають „фар-рад” — коло до їзди! До дунаю воно, не до їзди! Ой, де ж моя перегонівочка? Шість кільограмів ваги, сама несла... Вгору, під Стрийську вулицю, брав — навіть не почувся.

В очах стає давно бачена картина повного закрутів шосе, що веде стрімко під гору. Зліва залізні ґрати Стрийського парку, справа гробівці старого цвинтаря. Ще раз, ще раз — тонко співають перегонові кола на твердому шляху, ще один закрут, ще один, і вже зараз виблисне ліворуч срібна стяжка Стрийського шосе і двокільметровий відтинок асфальту...

— Гей, Роман, Роман! — гукає хтось позаду — та стань-те ж! — Денисюк оглядається назад. Скрізь порожньо на дорозі і тихо, обабіч видніють рідко насаджені дерева, зліва залісена гора, справа за полями гірський потік. Сонце припікає, кінець березня, а тут в Югославії це вже пізна весна.

Ніхто мене не кликав. Це мені причулось. Пригадав, як Ґаран кликав, тоді, коли зустрілись в 41-му, там, на закруті Стрийського шосе. Він мав на собі тоді ці комічні гармошкуваті советські чоботи, двигав якусь валізку — тяжкий конспіратор. За Наталку питав...

А сьогодні — думає Денисюк — нема вже й Наталки, Богдан десь у Клягенфурті, про Міру взагалі вже нічого не знаю, рознесло нас по світі. І моя штафета теж десь

розлетілась: Лісневич, як пішов до Познання на вишкіл, пропав, Володька Нетеч влетів, як камінь у воду, Рабах чи не залишився... Розвіяло нас.

— Чи не сором — голосно веде монолог Денисюк — щоб я — я! — мусів вести ровер під гору? Але бігме не витягну. Не те, щоб підйом застрімкий, але та клята машина, що на ній мій мельдер їздить... Відсьогодні не буду на нього гримати, коли запізно привезе який наказ із штабу. Це могла, а не ровер! — конклюдує Денисюк.

З-напроти по шосе надходить якийсь відділ. Вояки обвішані кулеметними стрічками, несуть якісь дрючки, дрти. З хати, що перед нею стоїть таблиця з написом: „Айнгайт Пчоля” — якраз помалу виходить високий, чорнявий старшина. Роман вскокує на машину й знов починає крутити педалями. Скриплячи, як навіжений, ровер минає маршуючий відділ. Роман відповідає на привітання десятника, що веде вояків, потім здоровить іще в переїзді старшину на ганку хати і натискає щораз сильніше на педалі.

— Треба поспішати, сонце щораз вище, зараз десь прижене якийсь червоноголовий „тіф-флігер” із привітанням від Тіта, — пригадує Денисюк, коли він минає дві спалені автомашини, що стоять на шляху, у вузькому протиску поміж двома густозалісеними горами. — Ще передучора їх тут не було. То найновіша серія. — Він киває поглядом на вкопані в формі прямого кута охоронні рови, що видніють щокількасот метрів під деревами обабіч шляху — знак, що летуни низького полету зчаста навідували це соняшне шосе. Роман щораз оглядається, і тому його не спроможний заскочити рев мотора, що за хвилину розноситься в повітрі. За секунду літун, загасивши мотор, виринув з-поміж лісових стін, а тепер його кулі вже тріскотять, збиваючи куряву на шляху перед покинутою в поросі Романовою машиною. Сам Денисюк в рові, притулений до стін, виглядає з-під дерева.

— Но, мене на це не зловиш! Ми вже стріляні — бурмоче він, коли бачить, як за горою зникає чорна цятка літака. — І як йому не сором за самітним хлопом на ровері вивалювати таку гурму муніції? — запитує він себе, вилазячи з рова. — Видно, що в них того добра багато...

— Це ще не кінець, Денисюк! — остерігає він сам себе, ведучи знов машину за керму. — Він любить вертатись. Побачим, кому швидше знудиться...

Мотор вже знов реве позаду. Кроки Романа ломотять по шляху, як молотом. Обабіч шосе збиваються малі хмарки пороху, аж доки уривок секунди, довгий як вік, промине, а рев мотора знов затихне за черговим закрутом.

— Не любить наколесників! — стверджує з резигнацією Денисюк. — Мусів бути шофером у цивілю.

Але ненависть тітовського пільота до біциклістів не тверда. Третій сподіваний наліт вже не приходить, хоч Роман іде тепер цілий кільометер, ведучи свій вегікул за держак.

— Таки йому раніше знудилося. А може, він переконаний, що я в нього вже вбитий?

Скриплячи, мінає хорунжий Денисюк село, перед яким таблиця повідомляє, що воно зветься Цельніц; при вході стоїть пост і з усміхом спостерігає запорошену уніформу Романа:

— Шукав вас Тіто, пане поручнику?

Денисюк потверджує киває головою і прямує попри великий шкільний будинок, перед яким стоїть група авт із червоними хрестами, а на мураві спереду будинку сидить декілька постатей з перев'язками. Перед будинок вибігає ясна русявка в уніформі медсестри, і Роман здалеку махає їй рукою. Дівчина заслонює очі проти сонця, а потім відповідає кивком і щось гукає, але що — цього Роман не чує.

— Це сестра Міська Парканця — монологує Денисюк. — Він там вже десь сотенним став, а вона хворих хлопців лікує. Фамілія працює в однім підприємстві. А люди кажуть, що ми забули про те, що ми вояцький нарід — кінчає Роман виїжджаючи з болотистого села на відкритий шлях. Тепер іще один і другий спуск, зараз буде цей замочок, де сидить той старий поліцай, дивізіонер і його німці — штаб — зараз маленька вілійка на горбочку проти сонця, з видом на срібло гірського потоку навпроти. Ще пару кроків, Романе. Машину залиши в рові внизу, може, хтось змілосердиться і вкраде...

Через веранду вілії чути стукіт писальних машинок і шелест паперу. Кілька лежанок розставлено на веранді, але нікого не видно. Невже нікого нема, ані капеляна, ні старого поручника Перуняка, ані нікого з духовників? Але ні, ось вже на веранду виходить молодий чоловік в уніформі поручника, з цигаркою в руці, і приязно вітає Денисюка.

— Сідайте, колего! Що ж вас принесло з вашої гірської нори до нас, до писарів і зупаків?

— Добрі мені зупаки, отче! — відповідає, привітавшись та вигідно розміщуючись в лежанці Роман. — А за що ж вам дали ці дрібниці? — вказує він на червону стяжечку залізного хреста. — Отця Біленького нема?

— А вам треба якраз до нього? — питає духовник у старшинській уніформі. — Може, я можу щось зробити? Я ж також „ксьондз” — закінчує він із сміхом.

Роман теж сміється довшу хвилину.

— Знаєте, я часом про те забуваю, що ви теж „ксьондз”. А зрештою, уніформ не виключає епітрахила, ані навпаки, правда, отче?

— Знаєте, колего — частуючи Романа цигарками, говорить духовник — я мав на тому тлі комічну пригоду. А може й не комічну...

Роман закурює і з зацікавленням слухає. Напевно буде щось варте розповіді.

— Коли ми прийшли сюди, в околиці Марбургу, а саме, коло Цельніц — чи Цельовця, як кажуть словінці, мій перший крок був, очевидно, до церкви. Взяв я двох стрільців, приходжу на приходство — закрито. Ідемо до воріт церковних — на ключі. Тоді заходим від сакристії. Стукаю — відкриває священник. Вітаюся, очевидно, по-німецькому, і входжу. Парох мало не зімлів. І нема чому дивуватись! Старшина, в есесівському уніформі, череп на кашкеті, срібні еполети, пістоля при боці — ясне, зараз пограбує церкву, добре буде, як не застрелить священника. Я прошу дозволу зайти в церкву і кличу своїх стрільців. Старий парох таки дійсно зацікавив і чекав вже, зрезигнований, на кінець.

Роман струшує попіл із цигарки і киває задумливо головою. — Ну, і?...

— Коли він побачив, що я виймаю з валізочки, взятої від одного із стрільців, фелон і чашу — остовпів. Коли я здійняв пояс з револьвером, а стрільці, поклавши карабіни в сакристії, поклякали, щоб послужити мені до Служби — я почув хлипання під стіною. Старий парох ревів, ну, кажу вам, ревів — не плакав. Він вислухав цілу Службу. Попросив мене на плебанію. Ми мали довгу розмову. Не думаю, щоб відношення мешканців цієї околиці було тепер дуже вороже до нас — закінчує спокійним тоном молодий духовник.

— Ах, ви „чорний інтернаціонал”! Нема, як робити по-

літику й пропаганду священиками! — ніби з насмішкою, але на ділі з признанням в голосі, каже Роман.

— Хто знає, друже? хто знає, колего, може, це дало б кращі успіхи, як дії інших політиків? — без образи стверджує капелян. — Ось і ви пригнали тут до нас, еретику.

— О, вибачте, отче — вже зовсім поважно говорить Денисюк. — Я добрий християнин, і зрештою в такій частині, як наша, старшина не може бути інакший. Хлопці без Бога нічого не зроблять. І в тій власне справі...

— Ах, хочете, щоб хтось із священиків відвідав ваше лісове лігво, що, Денисюче? — питає капелян.

— Так, власне. Свята йдуть, а я хотів довідатись, як буде із сповіддю хлопців. А може, ще перед тим хто з вищого духовенства міг би забрести покищо і відправити службу в лісі, в „Айнгайт Денізіук”? Ну, і взагалі, отче, скажіть правду, що пишчить у траві?

— Ага, вилазить шило — усміхається знов молодий духівник. — Ніби за релігійними потребами, а на справді за „паролями”, що, пане хорунжий?

— Слухайте, отче — нахиляється Денисюк — скажіть, що є з тою вісткою, що мають нам відбирати зброю, кудись перекидати? Кажуть, був Вехтер, був Бізанц, що, власне, є?

Знову чути якісь кроки та важке сопіння. Священик кидає погляд на свого розмовника, і вони хвилинку змовчують, доки з-за кущів стежки з'являться постаті надходячих. Один з них — це кремезний поручник, що стягає якраз шапку з голови і витирає хустиною блискучу, як більярдова куля, голову, другий — якийсь худорлявий і високий, як тичка, вояк неокресленої ранги. Він у маскувальній куртці без відзнак, на шиї йому баламкається фотоапарат, а на рукаві сріблиться на чорній перепасці якийсь напис. Він має широчезні чоботи, „кнобельбехери”, з яких вилазять його худі ноги, і взагалі є повним контрастом до вояцької постаті свого товариша, сотника.

— Що ж то знову за фігура? тихцем питає Роман духівника, вказуючи бородою на високого. — Той другий то Піддубний, знаю його зі Львова.

Капелян не вспів вже відповісти, коли обидва прихожі вже вітаються з ним, як старі знайомі.

— Ах, та ж то ви „Денисюк! — вдаряє Романа кріпко по рамені Піддубний. — Нема тут вже часу на бігання, що?

Останній раз бачив вас іще на змаганнях у Львові, тоді, коли відразу опісля ми від'їжджали, правда?...

— Я вас теж знаю — говорить худий його товариш. — Зрештою, не штука знати рекордиста бігів.

— Ах, так, та ж це ви, той колега від Парковського і Володьки, що? Ви були теж тоді на вечорницях у клубі, на Маланці 1943-го правда? То й вас занесло до тої могили?

— Мої панове! — перериває капелян. — Коли всі вже познайомились, чи пригадались, ходім трохи на прохід, до альтанки, поза хату. — Він стишує голос. — Не забувайте, що тут міститься теж і відділ 1-Ц. А вони тебе не люблять, Юрку — звертається від до старшини, що прийшов. — А й ви тут теж, здається, не дуже мило бачені? — обертається він до високого вояка. — Підем до альтанки, там я вас усіх висповідую...

В тіні малого павільоника за хатою, оплетеного галуз'ям винограду, чотири голови нахиляються докупі.

— Справа така — чути притишений голос духовника: — Вехтер і Бізанц крутяться вже пару днів. Знаєте, що вже до деяких відділів був пішов наказ про складання зброї, залишаючи лише щось там пару карабінів для охорони життя. Потім Вехтер звідкись пригнав — покрутили цикльстилем, і гінци знову порозвозили інші накази, і покищо все по-старому. Здається, таку вістку приніс учора наш сотник Макар із штабу — підемо на фронт у цих днях. Це все.

— Тобі легко кажеється „це все” ,Михайле — рівно ж стишено відповідає Піддубний. — По сотнях вже ось-ось дійшло б до відкритого бунту. Які хлопці є, такі є, воювати не мають надто великої охоти, але коли відбирають зброю, давати не хочуть. Рахуй же ж, що ми посередині все таки ворожого населення. Словінці це не словаки, і тут самому ходити не поручається.

— Вчора, в кіні в Марбурзі — втручає високий — перетяли горло двом воякам. Закрили роти, потягнули до заду, шарпнули бритвою — і крапка! Щораз на патрулях партизани перебрані за дівчат обстрілюють наших. Хлопці вже тепер обережніші, але втрати є. А в тих горах когось зловити — бувайте здорові!

— Не говорім про те, що ми всі знаємо — нетерпеливиться Піддубний. — Перш за все ,Тіто справжній комуніст, то не справа з добродушними словаками. Але тепер то я

дійсно не знаю, що було б, якби нас тут застав кінець. Якби це була не комуністична, але четниківська партизанка — хлопці вже давно навіяли б! Не один! Але четники не надто сильні.

— І не тільки хлопці навіяли б, пане-товаришу — втручає Роман. — Я вже сам, хоч я не є аж ніяк партизан з роду, думав, чи не плюнути на все діло і не піти з хлопцями в гори. Але таким чином наражуєш колег, а по-друге: куди ж тут зайдеш? До хати задалеко!

— Ти, Юрку, повинен щось знати... — тихо вмішується духівник. — Нічого не кажуть тобі твої люди „згори”?

Кремезний поручник спочатку мовчки крутить поволі головою, а потім каже:

— Покищо, ні. Боюсь, що тоді прийде вістка, як ми вже знов будемо сидіти в якомусь мішку, як під Бродами...

По стежинці, що веде поза альтанкою, чути повільні, притишені кроки. Хтось тихесенько крадеться, шутер шарудить під чиеюсь підошвою.

— Так що, щодо справи великодньої сповіді, прошу панів, прошу бути спокійними — підносить раптом голос капелян. — До вашої сотні, пане поручнику Піддубний, прийде напевно хтось з отців, а й до вас, пане хорунжий Денисюк, хтось із духовників завітає. Очевидно, я не можу точно подати часу, але я постараюсь подати наперед вістку гінцем. А ви, беріхтере ,зрозумійте, в мене нема часу написати вам щось про духовну опіку над вояками Дивізії. Ми її виконуємо, а ви повинні про це писати. Тепер... або й колись .Бачите, як справи виглядають — закінчує вже трохи тихше капелян.

Кроки поза альтанкою віддаляються. Ще чути шелест піску на стежечці, коли рух старшини-духівника підриває трійку з місця. Вони виходять на заллятий сонцем городик на горбі. В далині сріблиться стрічка потоку, ще далі майоріють гори. Між кипарисів виходить високий, товстий старшина. Нециро всміхається в бік громади, що здоровить його, і говорить:

— Да, значіт, релігіозние ваприси, что, гаспада? Васкресную украинскую утрению гатовім что лі?

Холодні погляди схрещуються. Сотник Вінс, гештапівець з відділу 1-Ц. залюбки вживає російської мови.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ОСТАННІЙ ФРОНТ

Р О З Д І Л 1.

НЕНЯ СНИЛИ МИ СИ...

Там десь позаду тягнуться вози з вантажем сотні. Без возів краще, нема обтяження, а крім того, літаки низького польоту не мають такої доброї цілі для атаки. Коли вони шиють вогнем своїх важких кулеметів по шляху, в запряжній кольоні завжди постає паніка, коні спиняються, стають дуба, вози в'їжджають між утікаючих на обидва боки людей — одне слово, постає метушня й балаган. А так — кожний має лише свій штурмовий вантаж, зброю, муніцію, харч, все те, з чим мусітиме обходитись протягом найближчих днів, поки, може, становище устabilізується, під'їдуть кухні, стануть табори і устійниться фронт.

— Фронт — медитує про себе Денисюк. — Та який фронт? там десь попереду тепер, як кажуть стрічні вістуні, що кудись гонять на мотоциклях назад — справжня нерозбериха. Десь іще наші й далі атакують і йдуть допереду, місцями вже большевики перейшли до протинаступів, місцями вже боронимось, а знов подекуди ми вже втікаємо, аж куриться, а москалі наступають... Чорт знає, що діється. Одне є певне, — потверджують усі: втрати є великі. Видно це зрештою і з тих валок з раненими і з авт червоного хреста, що їдуть в запілля, наладовані по береги. Коби лиш не напоролись на літаків! Воли люблять такі цілі, як санітарні авта, що завжди їдуть поволі!

— Треба гнати, треба поспішати — принаглює сам себе Роман, що маршує піхотою, так само, як і його вояки — гусаком по обох боках шляху. Мені дійсно прикро так мучити цих людей — але що ж поробиш? Наказ від командира виразний: звинути точку опору в лісі і щосили гнати через Мур у напрямі містечок Штраден і Гнас. Вже йдемо третій день, і ще кінця не видно. А радше, вже таки може й видно.

— Куди ж ми так женемо, пане поручнику? — звертаєть-

ся вкритий пилюгою, брудний як чорт, літній вже чоловік, що налягає трохи на ногу — та, бігме вже не дамо ради. ! пощо ми так гонимо?

Тяжко відповісти. Що йому сказати? Те, що ми йдемо шукати собі смерті? Тепер, при кінці війни, коли вже нікому й не в голові битись проти безнадійної переваги? Що йому сказати?

— Там наші товариші стоять у бою. Ми йдемо їм допомогти. Йдемо прогнати большевиків — відповідає Роман.

— Ой, щось дуже ми вже їх гонимо. Як почали під Бродами, то аж до Австрії загналисмо — непереконано відповідає літній вояк. — Чи не так, пане поручнику?

— Та трохи так, Дмитре — кінчає розмову запитаний. — Але вояцька справа — наказ. А ти думаєш, що я щось більше знаю за тебе?

Ліворуч виростає якесь містечко з фабричними коминами. Над ними хитаються в повітрі, немов величезні чорні кажани, заповорві бальони на ливах. Бальонами маневрують, вони підносяться і знижуються, вітер колише овальними тілицями. Справа доходить щораз виразніший гул артилерійського бою. Чути недалекі випали власних гармат і дальші детонації надлітаючих советських стрілен. Денисюк пристає і пускає ряди сотні попри себе. Одні по одних минають його втомлені обличчя, заповорошені по коліна ноги, зігнуті, навантажені кулеметними стрічками плечі. Дзеленькають повішені на поясах, зачеплені за патронташі шоломи. Підносяться і звертаються до командира обличчя, блискають із запилужених лиць білки очей, байдуже посміхаються губи. Люди є втомлені — думає Роман — а що важніше, зовсім не переконані в тому, що ми маємо пощо поспішати.

— Маємо час спізнитись по смерть, пане поручнику — минає його недавно прибулий до сотні робітник, родом десь із-під Перемишля. Чотири роки під бомбами у фабриці в Німеччині — а тепер, накінці війни — „добровільно” прибув до дивізії Роман махає рукою: біда його знає, може, має рацію? Буду з ним сваритись?

А тепер ідуть ці двос, що прийшли з Волинського Легіону. Трохи заводіяки, часом важко дати собі з ними раду, але в огонь ідуть, як по свячену воду. Справжні партизани. Волиняки — добрий вояк — відповідає на усміх волинських „партизан” Денисюк.

— Далеко ще, хорунжий? — питає в переході один з них, блискаючи білими, як у вовка, зубами.

— Маєш час спізнитись — відповідає Роман зачutoю перед хвилиною від вояка, що вже йде попереду, фразою.

Наостанку, у віддалі кількох кроків, за шнуром вояків іде Баріляк. Він похнюпив голову, його пільотка сьогодні не перекилена по-молодецькому набакир, висока постать якась пригорблена. Підносить голову, і зір Романа напоти-кає на пригашені очі гуцула. Губи Юри вигнуті кутиками вниз, а коли Роман приступає ближче, то чує, як гуцул, за-ки ще вивісти стереотипове: „так є, пане поручнику!” — зідхає, важко, повними грудьми.

— Що є, Юра, маєш якісь турботи? а може, ти втомле-ний? — надзвичайно лагідно, як на нього, запитує Денисюк. Страх чутливий цей Баріляк!

Гуцул мовчить іще хвилину, а щойно коли вони роблять укупі, поруч себе, декілька кроків позаду рядів сотні — відповідає поволі:

— Неня снили ми си. Мати, пане поручнику.

На запитливий погляд Денисюка, Юра знову спускає го-лову і глухо, просто в пилюгу шляху, говорить:

— Казали, що дедьо втішні. Говорили, що побачимо си з дедьом небаром...

— Ну, і видиш Юра, а ти журишся! — роблено бадьорим тоном відкликається Роман. — Значить, повернемоь домів, побачишся з батьком...

Гуцул іще раз підносить очі, і його зір стрічається з зі-ницями старшини, а вираз його обличчя такий, що Романові погасає усмішка.

— Мій дедьо — не живуть, пане поручнику...

Хвилину триває мовчанка, їх минають запорошені сані-тарки в повному розгоні, десь дудонять попереду якісь мо-торизовані гармати, пропихує з гуком мотоцикль, залиша-ючи за собою смугу душливого пороху. Справа блискає про-галина в невеликому гайку, і шлях, здається, звертає напра-во. Юра всміхається винувато:

— Вибачте, пане поручнику. Старий хлоп, а дурниці верзе.

Роман посміхається теж, а коли він вже відходить доне-реду, махнувши рукою Юрі, він чує ще слова:

— А... а... а якби щос, пане поручнику, то скажіть Богда-нови... і може, десь мою неню стрінете...

Він раптом вмовкає. Але нема пощо кінчати. Вони обидва знають, про що йдеться. „Якби щос...”

Ще треба минути цей траверз шляху, що веде вздовж зеленого, перетятого дорогою узгір'я, а там далі вже видно перехрестя доріг. Гармати промовляють щораз виразніше, вже видно на обрії, там, де ліс зустрічається з небом, щораз зростаючі стовпи чорного диму. Понад головами пролітають з гудінням важкі посилки власної артилерії, що загачує ворогові дорогу на Штраден.

На перехресті судний день. Два шляхи зливаються на самому верху узгір'я. Знизу тягне безперервний шнур возів, гармат і передків, амуніційних возиків і авт. Коні, піхотинці, ранені, якась кавалерійська частина — одне слово, на схрещенні стає справжнє пекло. Ніхто не може рушитись ні вперед ні назад. Роман рухом руки наказує своїм людям розтягнутись у придорожньому рові шляху, що доходить до перехрестя. Сам він підходить ближче. З будинку, що стоїть посередині містечка, навпроти центру цілого замішання, якраз знімають телефони. Хтось тягне якийсь кабель до нутра будинку через вікно, хтось інший тягне той сам кабель з вулиці. Прокльони, вигуки, крики. Ще лише бракує, щоб лише один-одніський большевицький набій влучив сюди — будем мати гарний баль — хитає головою Денисюк. Я вже маю щастя! Тут якраз у цьому Штрадені, я мав голоситися до мельдепункту полку, а тепер чорт тебе знає, де той полк, де батальйон, де командир?

Роман протискається крізь струм возів і людей, і вже входячи до будинку (може, там когось застану?), чує раптом, як на шосе хтось грімким голосом кричить:

— Та що з вами, люди? хочете тут усі застрягти?

Роман пізнає голос і хвилинку дивиться, як той сам капелян, що його він кілька днів тому відвідував у малій вілліці над рікою, кидається просто в саму середину метушні на шляху. Зловлені дужою рукою за поводи коні храплять, потім вози за возами вкладаються в річище, піхотинці починають йти понад ровами, паніка поволі меншає, і вкоротці рух іде вже швидко й справно. Гармата за гарматою, віз за возом прямують вздовж села. Раз-у-раз чути голос молодого священика-старшини:

— Де твої очі, чоловіче? ще тебе ніхто за ногу не ловить!

— Той вміє не лише співати „Господи помилуй” — киває

з признанням головою Денисюк. — Він і сам помагає Господові милувати!

— Денізіук, Денізіук! — чути раптом голос з одного з вікон на поверсі, вже коли Роман увіходить у сіню одноповерхового будинку. — Коммен зі маль гер, абер шнель!

Роман підносить голову і бачить сотника Брінека, що, вихилившись до половини тіла з вікна, допомагає якомусь підстаршині зв'язку тягнути за дріт. Денисюк миттю кидається по сходах вгору.

— Ну, слава Богу, що ви вже є! — нервово кидає Брінек. — Я заступаю тут командира, звиваємо якраз командний пункт. Ще перед кількома хвилинами був телефон спереду від командира, щоб ви негайно, як тільки прийдете з сотнею, ішли туди — ріхтунг Шльос унд Бад Гляйхенберг. Ось вам мапа — рещту знайдіть собі самі. Дай вам Боже щастя — і вже йдіть!

— Люди потомлені — пробує протестувати Денисюк. — Не підуть.

— Потомлені? — твердо відповідає гавтштурмфюрер Брінек. — Там люди вмирають, Денізіук. Іре ляндсльойте — ваші земляки.

— Яволь! — каже Денисюк, згортає мапу і стає на порозі. У Брінека обличчя вже лагідніє:

— Не моя вина, Денізіук. Ляге іст дрекіг, -- що ж поробиш?

Він махає рукою, але коли Роман вже виходить, голос німця щераз затримує його.

— Ах, унтерштурмфюрер — я був би забув. Там внизу, коло міської таблиці оголошень, чекає ваш новий чотовий, хорунжий Ранецкі. Він прийшов разом із цілим вантажем тих молодих офіцерів і дістав приділ до вас. Виглядає незле, зіт ніхт шлехт авс. Тільки його речі десь там застрягли в тросах, і він мусітиме піти з вами у вихідній уніформі. Дайте йому там якусь тарн-яку... Ну, це все, Денізіук — кінчає Брінек, але раптом пригадує ще:

— Унд вас махт майн фройд Маер? проклятий „піфке"! Маєте клопіт з ним?

Клопіт дійсно є. Коли Денисюк виходить з будинку і скликує своїх підстаршин — Маєра, Бариляка і Чешевича, який вже має нащитими недавно отримані відзнаки десятника. — Маєр зовсім безсоромно заявляє, що він почуває себе хво-

рим, йому голова болить, і він сьогодні взагалі рішуче нікуди не піде.

— Як хочете, Маер — здвигає плечима Денисюк. — Якщо вам не до вподоби, я не маю охоти з вами гратися: там ось — Роман показує рукою — чекає на вас, як заступник командира, гавпштурмфюрер Брінек. З ним ви напевно домовитесь. Ві зі воллен, Маер!

— Брінек? дер ферфлюхте керль! — кривиться Маер. — Ну, то що ж. Ідем. А де той новий цугфюрер?

Новий вже надходить з вістуном, що відшукав його під чорною таблицею оголошень управи містечка Штраден. На ньому чистенька уніформа, штани галіфе, чоботи, при боці велика пістоля, в руці на ремені шолом. Він невисокий, має відкрите, трохи поблідле обличчя і, видно, почувается трохи ніяково під іронічними поглядами цих засмолених і заporошених людей, у своїй блискучій, мов з-під ігли, уніформі. Він підходить ближче, витягає з-за рукава папір і стає на струнко:

— Хорунжий Стефан Ранецький голосить свій прихід до сотні!

— Ну, добре — тримайте собі той маршбефель, колего, а тепер сідайте тут з нами в рові. Я познайомлю вас із становищем. Гей, Чешевич! скоч там, подивися, може, вже йдуть десь наші вози. Спрямуй їх на Гнас і витягни якісь портки та тарн-яку для хорунжого. Не буде ж він так парадувати перед Ванькою...

Через годину містечко на горбку порожніє. Валка відвороту перекотилась, люди трохи припочили, дім, де Роман застав Брінека, вже порожній, світить відкритими дірами вікон. Під таблицею сидить та сама постать, що її Денисюк стрінув недавно, відвідуючи капеляна. Ляйка під шиєю, маскувальна куртка, широкі чоботи з мушкетерськими халлявами. Лише на цей раз постать має ще й машинову пістоль.

— Що ж ви будете з тим заліззям робити? — із спокійною насмішкою питає Денисюк, коли стрічний вітає його, сидячи на східцях якогось ганку.

— Куди йдете, поручнику? — питанням відповідає не збитий з пантелику, немов не чувши іронії, сидячий.

— Там, де є війна, допереду — махає прощальним рухом руки Роман.

— О, о! та мені цього й треба. Я теж іду на війну. По то я навіть до дивізії зголосився — відповідає високий худорлявець і закидає емпі на плече. — Іду з вами, поручнику!

— Того лише мені ще бракує! — бурмоче собі в ніс Денисюк. — Сьогодні добрий день: свіжий цувакс, той „пістолет“, що перебрав чоту, і на додаток іще звітодавець. Могила!... Ну, що ж, та йдіть з нами — додає він голосно. — Але уважайте, там напереді стріляють.

— Я теж вже раз стріляв — спокійно тягнестья мимо хорунжого той худорлявий. Раз у Винниках, коло фабрики, на фестині...

Сотня сходить гусаком стрімкою стежкою з-під костела, що наверху, мінає якісь дерев'яні барикади, що коло них стоїть кілька дідуганів в уніформах СА, із пов'язками з написом „Фольксштурм“, та виходить на широчезну долину.

— Нема навіть що пробувати йти серединою долини — стверджує Роман, коли вислана „шпіца“ з двох стрільців вже після кількадесяти кроків залягає в рові, обстріляна вогнем важких гранатометів. — Ідемо ліворуч, погід ліс!

З лісу, що проти костела на горбку, клекотить. Вибухи стрілен щораз підносять посеред лісу гриби диму, що поволі розвиваються з вітром. Десять із середини гуці стоголосим відгомоном відбиваються об пні дерев черги кулеметів. На краю лісу починається вузька стежинка, оточена шпаліром корчів, що виходять із-поміж пнів. З-навпроти чути гамір голосів, із корчів винурюється перша постать з довгого шнура вояків, що йдуть просто на сотню Денисюка. Перший вояк має перев'язане чоло, за ним з'являються інші, з червоними, спітнілими обличчями, розстебненими блюзами, обвішані амуніційними стрічками, зброєю, скриньками. Вони без слова вимінають одні одних, а на запити вояків із сотні Денисюка відповідають лише понурими кивками рук або важкими, огірченими прокльонами. Поміж вояками ідуть старшини. Роман бачить групу, в якій здалека червоні чуприна Парканця, видно Раслія і інших, відомих йому ще з вишкільних таборів. Роман гукає:

— Стати! — а коли вояки розміщуються, ховаючись від гарячого полудневого сонця в корчі, Денисюк приступає до тієї групи.

— Міську, Стефане! та що з вами? що там попереду?!

— Могила! — важко відсапується Парканець. — Сядьмо, хлопці. Треба ж чоловікові сказати. Іде там, де ми в шкіру

набрали... Маєш закурити? — звертається він до Денисюка.

Під корчами тінисто й холодно. Люди простягають втомлені ноги, розпинають пояси, відстібують шоломи.

— Могила, — повертає ще раз Парканець. — Дали нас зразу в наступ — все йшло. Шафа грала, аж мило. Хлопці ж гнали з того „Доннерветтер” аж із Ціллі і з розгону пігнули Ваньку кілька кілометрів назад. Пчола загнався десь аж поза них. Потім руский...

— Потім руский зміркував, що ми не такі моцні — втручає Раслій — гримнув з артилерії і гранатометів, а наш селеп...

— Селеп атакувати любить, окопуватись — ні — перебирає знову розповідь Парканець. — Окопались так, що всім плечі видно. Втрати були важкі. Ну, і наш хлоп не витримує вогню. Посидить годину, дві, а там: Не можу, пане поручнику! — і давай драла!

— Ну так, але ж ти бачив, як німці заганяли хлопців копняками в лінію! — втручає знову хтось інший. — Били, копали ногами...

— А чекай, а що ж ти зробиш, як тобі братство розбігається? пішлеш їм запрошення? — чути інший голос. — Я сам витягав вже не раз пістолю, хоч покищо ще нікого не зарубав.

— А десь, може, наші кохані старшини й німці теж не брикали, як почули біду, може, ні? — знов відкликається перший. — Не винить лише вояків. Як брикне селеп, тоді він „утік”. А як трапиться це командирові полку, тоді він „утрапив нерви”!

— Великі втрати? — питає худорлявий звітодавець, що присів побіч Денисюка. Хвилину Триває мовчанка.

— Та певно — відкликається хтось. — Залеський згинув, Кухта, Подляш пішли спати, Панір дістав по ногах, і хтось із тих молодих, свіжих „пістолетів” застрілився, бо думав, що большевики його оточили. Хто там зрештою знає? А стрільців і підстаршин — щонеміри.

— Але ти не журися, Ромку! — втручає з землі Парканець. — Там тепер вже поволі все опановується. Ви, певно, будете крити відворот до ранку, а потім лінія устійниться. Там в Бад-Гляйхенбергу Ручкевич тримався — а в замку наші теж дають руским бобу. Маєш когось із свіжих?

— В тім-то й біда, Міську. Я мушу розділити сотню і післати його самого з чотою. Хіба що стріну когось із штабу батальйону.

— Може, будеш мати щастя — закінчує Парканець. — Ну з Богом, Роман. А додай тому новому когось із старших підстаршин. Маєш якихсь з-під Бродів?

Дві кольони минаються. Вояки перекидаються ще словами:

— Піхайтеся, пхайте! — кидають ті, що йдуть назад. — Там вам добре задницю злуплять. Ми вже своє дістали.

— Злуплять або ні! — відповідають ті, що йдуть у бік щораз виразнішого гуркоту бою. — Як би не було — а ноги завжди хлоп має, і як щось, то брикне.

— Там вже й такі, що й без ніг лишилися! — кінчає останній з відступаючих, що вгинається під тягарем кулемета й набоїв. — Хочеш трохи муніції?

— Давай — простягає руку Барияк — мені буде більше треба, ніж тобі.

— Ранецький! — кличе Денисюк чотового. — Слухайте, ви підете ліворуч стежки, я — праворуч. Чотою командуєте ви. Але послухайте мене: як чогось не будете знати — не соромтесь запитати Барияка. Ось того там, з кулеметом. Врятуєте не одне життя.

Молодий потакує махає головою. Спереду розлягаються щораз гучніші, короткі, вривані „ра-та-та” скорострілів.

— Гей, мой! — кидає Юра Барияк в бік звітодавця, що тягнеться позаду. — Пантруй си тепер, браччіку!

Р О З Д І Л 2.

НЕ ВСІ ТІЇ ЗУСТРІЧАЮТЬСЯ

Вгорі, в ясному блакитному небі, монотонно гуде кілька сотень моторів. Білі, біленькі, сліпуче ясні крила далеких самолетів світяться в блискучому сяйві сонця, а часом на секунду блисне рефлекс соняшних променів, відбитий далеким металем крил. Угмммммм... гуде безперестанно, на висоті кількох тисяч метрів. Трійка за трійкою, ескадра за ескадрою, сотня за сотнею... Скільки вже тих сотень проплило над нами?

— ... шістьсот три... шістьсот шість, шістьсот дев'ять — рахує, задерши голову догори, веселий Олекса Чорняк, що весь час розважає маршуючих товаришів своїми невпинними жартами. — Овва, раптом сімсот штук — що то є? Як я був у Берліні на вишколі, тоді, брате, варто було подивитись: тисячка валяла, як дріт, щодня в само полудне — і то лише американські. А де англійські вночі? Пхі — сімсот!...

Весь відділ, що теж слідкує за пролітаючими на великій висоті бомбувальниками, попри втомлення від довгого маршу та подорожі, обурено гуде. Він таки часом справді за багато видумує, той Олекса.

— Не будь таким героєм! — чути голос із першої трійки маршуючих. — Тобі легко балакати, бо ти знаєш, що на тебе навіть ніхто не плює з цього самольоту. Вони летять на північ, на Відень... Ой, буде там могила, ще сьогодні перед полуднем! Вже десь там напевно зозуля кує.

— На Відень — думає високий обер'юнкер, що маршує якраз побіч того, хто перед хвилиною згадав про місто, що зараз переживе жажіття бомбування. — На Відень... там десь моя жінка тепер криється перед бомбами... а може, їх вже двоє? Може, вона лежить десь безпомічна в шпиталі? Може, за півгодини з них залишиться лише трохи обгорілих залишків людського тіла? Чи побачу я колись мою дитину?

— На Відень — відкликається він голосно. — Скільки разів я бачив, як вони летіли над нами в Клягенфурті, стільки ж разів і думав, просив: „Уважайте, хлопці, там у першому безирку, коло ратуші, моя жінка — не кидайте там бомб!... І знаєш, — обер'юнкер повертається в бік веселого Чорняка — вони мене хіба таки слухали. Аже до останнього листа Міра писала, що якимось тримається. Нема води, нема світла, сама скрутила ногу на сходах до підвалу, але живе, і вірить, що виживе. І вона, і дитина.

— Кажали, що Відень вже Ванька взяв — кидає хтось із лав, що маршують, обтяжені наплечниками, на заповорошеному шосе. — Ще на початку квітня. Але чорт тобі буде знати, яка дійсно правда? В кожному разі потяги через Грац на Відень не йшли вже, коли ми виїжджали на фронт.

Обер'юнкер підносить руку. На даний знак відділ стає, а потім люди засідають в рові під гайком. Весь відділ — це ті кількадесят підстаршин із срібними нашивками старшинських аспірантів. Вони щойно закінчили вишкіл у Клягенфурті, а тепер щораз більше наближаються до цілі своєї подорожі, до штабу Дивізії, що перебуває за річкою Муром в якомусь Марієндорфі чи Перльсдорфі. Весь відділ — це самі десятники, старші десятники, бунчужні, є й обер'юнкери.

— Ой, дало мені в кість — стогне Чорняк — і не знати, що більше: чи та їзда потягом під тітовським обстрілом, чи те дибання пішком. Я не можу багато ходити — я маю „платфус“, і взагалі я не знаю, як мене могли взяти до Дивізії.

— Цікаво — цідить високий обер'юнкер, що щойно давав команду відпочити. — Якимось ти так завжди розповідаєш про свої геройські марші з „татом“ Вільднером на Словаччині, а тепер вже стогнеш, як ми троха пішли пішки. Як же то так?

— Цілком просте, пане підхорунжий Гаран — таким самим тоном цідить зачеплений — раз, що, як сказано — я маю „платфус“, який мені зробився в Клягенфурті, а подруге — пани не люблять ходити пішки, а я є, власне, пан!

— Звідки ж я міг то знати? — відповідає Гаран, якому надає старшинського вигляду обшита срібним шнурком шапка. — Ти, Олексо, на пана зовсім не подобаєш.

— А таки я пан! — борониться Чорняк. — Хоч поправді, то мене зовсім не панські воші облізли, там в цьому вермахтсгаймі, де ми ночували.

Богдан пригадує. Довжелезна заля якоїсь школи, слабо освітлена темнявим блиском обгорненої в папір малої лампки, що висить на дроті під стелею. Посередині, складені головами до себе, два ряди матраців вздовж цілої залі. На матрацах, в півсутінку, лежать тіла сплячих вояків, неначе трупи складені в трупарні. Враження побільшує ще темне світло, яке лише під самою лампкою кидає маленьке ясніше коло, обрямоване темрявою. Постаті воруються, кидаються, стогнуть. Дехто накривається з головою шинелею. Сморід і задух нестерпний, хоч віконця відхилені. Щораз входить ди-журний і будить того чи тамтого з дрімачою, бо їм вже пора. І отак усю ніч, аж доки голос чергового: „Аллес авф-штеен!“ — зірве з барлогів цілу „трупарню“.

— Облізли й мене — стверджує Гаран, а за ним і інші починають чухатись. — Перша річ після приділення до частини — скидаю білля і виварюю підштанці. Перша бойова дія проти ворога на цьому фронті!

— А дійсно, цікаво, куди вони нас поприділюють? — ставить хтось питання, коли на знак Гарана відділ знову закидає наплечники на рамена і далі починає знімати куряву на запарошеному шляху. — Тебе певне, Богдане, зроблять чотвим, а де дадуть нас?

— Е, чотвим то я ще під Бродами був! — посміхається Гаран. — Може, тепер на двадцять перше квітня мене зроблять хорунжим? Там на фронті, кажуть люди, були великі втрати, багато старшин вибуло з лінії... Рік тому в цей сам день я дістав в Нойгаммері „ушу“. Разом з Юрком Грозбрецьким — закінчує тихо, вже про себе, Богдан, і в очах живими стають картини з-перед року. Надавання підстаршинських ступенів, Денисюк, зустріч з Базильком і Остапченком у кантині, Анатоль Рудич, Юра Барияк. — Лише Базилько й Денисюк ще теліпаються в живих і пишуть. Ну, і очевидно мій гуцул Барияк. Ах, коби вже його побачити... Я стільки хотів би йому розказати!

Наближається вечір. Лагідні узгір'я, поміж якими в'ється шлях, набирають червонявих барв від заходячого сонця. Справа вітер приносить відгомони кулеметних черг, десь бахне далекий постріл, трапляються якісь піхотинці, з'являються вже таблички: „Увага, міні!“ — або: „Ворог бачить!“

— Знову фронт — стверджує спокійно, без ніякої емпізи, мдин із маршуючих — вже носом чую.

Всі вони, ці старшинські випускники, вже „стріляні”. Вони бачили вже багато на Підляшші, під Лопатином, Бродами, в Бистриці. Їх мало що зможе заскочити.

Поміж двома високими горбами розташоване село. Ліворуч, в кількох хатах, розклався штаб. В шатрі перед будинками, в саду, чекає вже на них персональний старшина Дивізії. В саду зібрались зацікавлені — штабові „зупаки”: кого то знову лихо наднесло?

Відділ стає, зійшовши з шляху, поміж деревами саду. Одна, друга команда, кинена грімким голосом Гарана, і наплечники лежать вже поскладані рівно в ряді, а прибулі підстаршини стоять виструнчені. Тепер іще короткий звіт, і вже могтимемо спочити між деревами саду, де в коронах гудуть вже хрущі. Ще трохи зарано. Це ж щойно квітень...

Відділ розпливається, до прибулих підходять інші вояки, ті із штабової сотні і ті, що теж прибули звідкілясь за якимись орудками. Щораз чути новий вигук: „А бодай тебе! А ти звідки виліз?” — щораз хтось знайомий напорюється на друга.

З палатки чути голос: „Обер'юнкер Гаран!” — і Богдан, відповівши: „Тут!” — зникає за піднесеною завісою шатра.

— Обер'юнкер Гаран? — повторює й собі якась велика постать, яку лише срібний шнурок на польовій пільтці відрізняє від рядових вояків довкола. Брунотно-зелений, цяткований, плямистий маскувальний одяг, широкі чоботи-саперки, за халявою запнятий ніж, при боці на простому реміні почеплена пістоля. Старшина якраз виходить з іншим офіцером із хатинки, де примістився шостий відділ штабу. — Обер'юнкер Гаран? Заждіть хвилинку...

Обидва стають під деревом і ждуть.

— Куди ти дістав призначення, Дуську? — спокійним голосом кидає за хвилину старшина в плямистій уніформі, коли високий обер'юнкер, вийшов з намету, мінає його в півсвітінку під деревом.

Зачеплений раптом стає — хвилинку затримується, а потім поволі обертається на п'яті. Він простягає руку в бік того, що під деревом, і таким самим витриманим тоном відповідає:

— До сотні Піддубного, Романе. Буду твоїм сусідом. Веду в нього другу чоту.

Щойно тоді друзі на момент кладуть собі руки на плечі і лемов-немов обіймаються. Але це триває лише коротку хви-

лину, є вже досить темно, і ніхто не може сказати, що вони роблять із себе цирк.

За хвилину вони йдуть вже всі троє, вкупі з іншим старшиною, в щораз більше сірючому вечорі, між деревами саду, в бік відділу підстаршин, звідкіля щораз відходить хтось покликаний до намету.

— Як Міра? чи ти вже є батьком? як там позаду, в заплілі? що в Марбурзі, що в Клягенфурті? — кидає раз-по-раз питання Денисюк, немов не хочючи допустити приятеля до слова.

— Багато говорити, Романе — пробує стримати потопу запитів Гаран. — Я все тобі скажу, але тепер...

— А що чувати... з іншими колегами? Де?... — Роман затримується, немов би йому забракло вже питань.

— Що з тобою, Романе? Не даєш мені дійти до слова? Я ж теж хочу тебе дещо спитати. Де Базилько, чи ще в тебе? І як, нарешті, мається Юра Баріляк? Думаю, що не забув ще мене, що? — пробивається нарешті крізь несподівану балакучість товариша Богдан, а в його голосі чується усміх, якого не дозволяє побачити темрява.

Роман не відповідає відразу, він підходить з Богданом на край шосе і поволі витягає цигарку з цигарниці. Десь далеко тарахкотить по камінню якийсь віз. На небо виходить із-за горбів з боку, від Гляйхенберзького замку і Штрандер-Когелю, великий, синявий місяць. Роман глибоко затягається димом:

— Юра Баріляк — він здержується ще раз — Богдане... не живе.

Віз тарахкотить доли по вибоїстій дорозі. В ровах кумкають жаби, а місяць освітлює бліде обличчя підхорунжого Гарана, що стоїть без слова. Денисюк затягається ще раз димом:

— Під Штрандер-Когелем, Богдане. Не побачиш його гробу. Там вже тепер большевики.

Р О З Д І Л 3.

РЕПЕРТУАРНИЙ УСПІХ

— Я сам теж не дуже вірю в безпосередній успіх нашої сьогоднішньої чи, радше, сієнічної виправи — чути якийсь голос між тарахкотінням воза по кам'янистій дорозі і стукотом кінських підків. — А радше, правду щиру сказавши, я зовсім у нього не вірю.

Хвилинку триває мовчанка, і в нічній темряві хтось лише раптово застогне: Ой!, — коли якийсь стрічний камінь підкине колесо воза, а потім гупне ним у вибоїну на дорозі. З шерехом коліс змішується вплетений проклін, а потім другий голос запитує:

— Ну, добре, — то по якого чорта ми товчємось тепер поночі по тому лісі? Вам ще добре, ви собі їдете на конику, ви ж офіцер, але я? Ще такого не було, щоб штурмани разом із старшинами верхом їздили. Отже, чого ми там товчємось, питаю? Чи не краще було спати в Марієндорфі, ой!... — голос запитуючого знову вривається на важкому гепненні.

Над ідучими низько схиляється галуззя, і їздець мусить прихилитись зовсім до сідла. Листя шорує по якомусь причандаллі на возі і по кінських хребтах.

— Найкраще було б взагалі в таку темну ніч сидіти в хаті і читати якусь книжку, або й спати — філософічно відкликається другий голос. — Але раз ми влізли в цю калабаню, мусимо в ній таляпатись. А щодо успіху, я казав: не вірю в успіх безпосередній, але в посередній.

— Ви щось надто замрячено говорите — після кількох чергових підстрибків продовжує той, що на возі. — Остаточ-но, наша вечірня промова за допомогою гучномовців є призначена для большевицьких вояків, — може, ні? І що тут може бути за посередній ефект? Або Ваньків переконаємо, і вони перебіжать на нашу сторону, або ні, і тоді вони не перебіжать. Все просте і безпосередне.

— І ви називаєте себе пропагандистом? — долітає щойно по хвилині з-позаду. Шлях у лісі стає вузьким, і їздець мусить з'їхати позад віз. — Посередній ефект має викликатись у наших вояків.

— Та як? Хіба ж ви хочете, щоб вони послухали наших аргументів і перебігли до ворога? Якщо це має бути ефект...

— Знаєте — трохи нетерпеливо відповідає невидимий у темряві старшина на коні — ви в Балигороді виглядали на трохи більш інтелігентного! Чи вас Дивізія в голову вдарила? Ідеться про те, що деякі наші „кльопчіс" вже перебігали на большевицький бік. Щоправда, небагато, але кількох було. Ваньки вже подавали їх прізвища, і вони навіть самі говорили через гучномовці. Оповідали, як то вони поїдуть на відпустку додому, хвалили советський харч, тощо... Блаженні віруючі, але все таки тепер такий час, що трудно опиратись пропаганді. І тому ми, взиваючи руских до переходу на наш бік, власне кажучи, робимо контрпропаганду призначену для наших. Понял, таваріщ?

— Понял! — відзойкує той, що на возі. — Ой, понял! Але не думаю, щоб ця історія оплачувалась. Ті, що мали перебігти від нас, вже перебігли — самі слабодухи. Ті, що мали від них перебігти, то й так цього не зроблять, бо ж не є божевільні — при кінці війни — отже, повторю, таки краще було спати в Марієндорфі. Тим більше, що ми й так не можемо їм сказати того, що хотілось би, і що, може, їх переконало б.

— А ви знаєте — продовжує він по хвилині, по серії нових вибоїн і каменюк — там у них багато українців. Я бачив могили в тих місцях, де вони були, і звідки наші їх вигнали. Наші, українські прізвища, і додаток: „Пал за родіну". — Хвилинка мовчанки, а потім голос зідхає: — Ой, коли ми нарешті закінчимо ці ідіотичні війни по „обох боках барикад"? Українці в німецькому війську, українці в російському війську, в польському, в румунському, мадярському, словацькому, американському, канадійському, — лише не в українському...

— Без перебільшувань, друже! а ми ж хто? Ви ж знаєте так, як і я, що ми маємо увійти в склад Української Національної Армії. Шандрук із Праги вже ось-ось над'їде і нас перебере — протестує старшина.

— Перебере і передасть — скептично зауважує названий пропагандистом. — Перебере від німців і передасть англій-

цям. Щоб іще лише хотіли перебрати! Ну, де той командний пункт батальйону?... Чого ж я сьогодні тут, власне тлумлюсь по лісі?

— Треба було над тим думати в літі сорок третього року — відповідає старшина, зсідуючи з коня і прямуючи в бік групи хат. — Тепер трохи пізно. Пождіть хвилину: я лише зголошусь, і зараз поїдемо далі.

Хвилина продовжується до чверти години. Той, що лишився на возі, веде в міжчасі конверсацію з візником:

— Ей, дядю, маєте сірник?

— Угм — відповідає моносилябою візник, що рівнодушно і без видимого зацікавлення (що ж тут у темряві побачиш?) весь час прислухувався розмові.

— От, то добре! — тішиться, пересідаючи ближче до нього співрозмовець старшини. — А...а... закурити маєте теж, що? Бігме віддам, як буду мати...

— Ви всі є добрі! — добродушно стверджує дядько, витягаючи капшук із самосадом і папірці. — На, закури. Ти мене, фірмана, повинен частувати. А ще, ти чи не з паничів будеш, га?

— Всі ми тут, дядьку, одним миром мазані, і всім нам один каюк — відповідає голос у темряві. — Дякую за тютюн. Колись віддам...

— Дивися, небоже! — саркастично кидає дядько. — Я почекаю.

З хати виходить кілька темних сілюет, що наближаються до возів. Чути голос:

— Так що прошу під'їхати ще з півкілометра шляхом. Потім дорога кінчається, і ви мусите підійти пішки до становища другої чоти. Там буде на командному пункті обер-юнкер Гаран, і він вам усе влаштує. Хлопці вже перед вчором протягнули провід і заклали голосник на дереві просто большевицьких становищ. Вони там близько нас, найбільше — 80 метрів. Там долина, гомін відбивається, буде добре чути... — звучить ясний голос. — Я сам пішов би з вами, але знаєте — що я, власне, „старшина для доручень”. Як нянька для командира. Про щось він там іще хоче говорити зі мною.

— Ні, дякую, нам вістуна вистачить, — а Гарана я й так знаю, ще з-під Бродів — відповідає старшина. — Ну, вйо — поїхали.

Він скаче на сідло і мала кавалькада, побільшена ще на вістуну, що йде пішки, рушає.

— Я теж Гарана знаю, — відкликається голос на возі — але бачив його востаннє на Маланці...

— Слухайте, чи ви часом таки з глузду не з'їхали? кидає старшина з коня, коли вістун починає хихикати. — Що ви знову видумуєте?

— Та як — що? На вечорницях на новий рік, в Мистецькому Клубі у Львові, на Маланці... — пояснює спокійно голос з воза.

— То ви до них будете говорити, правда? — питає вістун, коли вже закінчується їзда, а дядько завертає воза десь у темряві, ломлячи менші кущі. Старшина віддає візникові ще поводи свого коня, і всі троє з вістуном беруть кілька середньої величини валізок, що в них сховано мовне приладдя.

— Та будем говорити, але то така розмова... Чув ти про діда, що говорив до образу?... — відповідає той, що їхав на возі. — Якби я таки міг їм сказати, чого не можу, то мені повірили б, ці там, з другого боку. Але рубати ту бляху, що видумали німці в штабі... то таки краще спати в Марієндорфі...

— А що ж ви їм сказали б, міністре пропаганди? — саркастично питає старшина. — Чим же ви їх переконали б?

Запитаний відповідає спокійно, але щось тверде звучить в його голосі:

— А я, прошу, сказав би їм: Хлопці, багато нас вже від віків носить чужі уніформи. Ці, що ви, ці, що ми, і ці, що мають ще іншу барву, ще інші відзнаки. Давайте, зриваймо ці відзнаки, кидаймо ці уніформи, ставаймо одним! Ось, починаймо ми, якраз ми, ось тут у цю ніч сьогодні. Тут, коло містечка Гнас, що колись було слов'янським селищем і звалось „Князь"... Давайте, друзі! Починаймо, браття! — Я думаю, що повірили б... — знову спокійно, знижуючи тон, кінчає штурман.

Ніхто не відповідає, і не паде вже ніякий саркастичний запит. Ще кілька кроків у темряві, і на краю ліска видніє сілцоєта хати. Трійка прямує до неї.

Коли вдасться пройти крізь темні сінки, не зачепивши за наставлені там відра, ночви і якісь сочерги, тоді можна говорити про щастя. Але не треба соромитись заклясти від герця, коли обов'язково доведеться лупнути головою в сво-

лок над низеньким порогом, ще заки піднести верету, що заступає двері. Господарі хати, кільканадцять постатей в уніформах, і так чекають на це хрищення неознайомлених з місцевою топографією. На столі блимає свічка, на лавах під стінами хропе кілька тих, що повернулися з стійок, під стінами — карабіни й кулемет, в куті — на купу скинені гранати. Селянська, мащена глиною піч, якісь зидлики, якісь стільці навколо стола. Від стола підноситься стрункий обер-юнкер і вітає прибулих:

— А, наші промовці на сьогоднішній мітинг! Просимо, просимо! Хочете переконати Ваньку? Ну що ж, попробуйте. Я їх більше переконаю мінометами. Сидять вже від ранку тихо, як під мітлою. Зате в Гляйхенбергу знов сьогодні мають тяжку ніч... Чуєте, як вариться?

З-за вікон заслонених веретами чути пальбу. Вона наростає і притихає.

— Тяжка ніч! — повторює Гаран. — Завзялись на цей замок! Там вже Козар двічі ходив на виручку...

— Не руш! — фукає тим часом вістун на котрогось надто цікавого, що обмацує куферки з фонографічним приладдям. — То не для селепів.

— Ов, а ти відколи таким спецом став? — накидаються інші мешканці хати. — Припровадив людей тут, і вже за спікера, чи як?

— Ну, йдем! До нашого склепіння недалеко. Тільки увага, дорогі гості. Тут, щоправда, вночі нічого не можна побачити, але Ванька нас чує. Ми від нього не більше сотні метрів. Ти, Базиль, теж ходи — ти ж у мене за гостя. А може, ти мусиш вже вертатись до твоєї гармати? — обертається Гаран до кріпкого старшого десятника з піддертим носом, що теж встає з-за стола.

— Та ні, Дуську. Я маю нині „вахфрай”, і шляк там мої гармати не трафить. Хлопці вартують. А зрештою, і так нема чим стріляти... — відповідає, надягаючи шапку, десятник у короткій панцер'єгерській блюзі.

До кам'яного, побудованого над землею склепіння лише кільканадцять кроків. Колись воно, мабуть, було місцем складання вина й мосту. Сьогодні свідчать про це порозкидані по кутах дзбани та величезні барили, на яких прибулі вже розставляють своє причандалля. Вони застають тут вже кількох вояків, що, на вид свого командира Гарана, подають кількома словами звіт, що вміщується в такому: Ні-

чого особливого, десь під вечір відзивався снайпер, потім ми протягли дроти і повісили ту трубу, ну й усе!

— Про що будете балакати, штурман? — конфіденційно нахилиється до прибулого десятник названий Базилем. — Будете Ваньці баки забивати?

— Будем йому фраерські кавали оповідати! — кидає через рам'я запитаний, кінчаючи вмонтовувати дроти в апарат. — Будем му баер засувати!

Питаючий починає дивитись на штурмана з пошаною.

— Ти звідки, госцю? — питає він, немов хочучи ще впевнитись.

— Чо' сі питаеш? Хочеш знати, з-під якого я нумеру? — вже нетерпеливо цідить, встаючи з колін, штурман.

Базиль прикладає два пальці до чола в німому салюті. Свій хлоп! Зі Львова.

— Година духів надходить. Починаємо, прошу — звітує старшині його товариш.

Вони виходять, у трійку з Гараном, на двір. Ніч є тиха. Хмари розвіялись, і на небі блищать сотні й тисячі зірок. Стрілянина від Гляйхенбергу вже теж умовкла — тихо. Обидва прибулі зникають по хвилині за веретою склепіння, Гаран лишається надворі, на порозі. Хвилину ще триває тиша, потім із темряви чути якесь шарудіння. Гаран немов бачить, як там, кількадесят метрів попереду, в окопах і землянках, схоплюються темні постаті бійців. Ще хвилинку гуде-шарудить гучномовець, а потім чути раптовий різкий і контрастний до тиші, що царювала тут іще перед хвилиною, голос:

— Байци і камандіри красной армії!

— ... аарміііі — відбивається стоголосий відгомін об береги долини.

— Спершу на „общепанятном” — сичить штурман крізь зуби, схилившись над свічкою і дивлячись, як крутиться грамофонічний диск з награною промовою. — Щойно потім приходить мова „нацменів”... Такий наказ.

Він виходить на хвилину до Гарана на порозі.

— Ну що? Яка реакція? Думаєте, що вони теж будуть щось говорити?

— Звичайно говорять — відповідає крізь голосні звуки, що відбиваються по долині, обер'юнкер. — Говорять про те, що ми боремось за маргарину, що в них „палучім двесті

грам масла”, про те, що на нас дома чекають, тощо. Почуєм, що буде сьогодні.

— ...брасайте аружие, перехадіте на нашу сторону! Смерть кравапійцу Сталіну! — патетично кінчає голос на пластинці. Штурман зникає за заслоною.

— ...Сталінуууу! — звучить останнім акордом голос, а потім настає тиша.

— Ще тепер те саме на „малорасійскам наречії”, і ми закінчили програму, — стверджує старшина. — Ну, даваймо!

— Бійці і старшини червоної армії!... — починається нова серія. Щось там говориться про те, що Японія входить у війну проти советів, що нема за що боротись, що Росія мусить програти війну...

— Хто тобі повірить, фраер? — тихцем питається, відвернувши голову від мікрофону, десятник із піддертим носом. — Він же ж тут стоїть, Ванька, на чужій землі? До бані з такою пропагандою!

— Зробиш ліпшу? — без усміху обертається штурман. — Ану, покажи!

— Я не вмю балаку тримати! — борониться зачеплений. — Але я... можу...

Він повертається і нахилиється в бік вояків, що сидять тихо в кутку і прислухуються передаванню. Щось з ними шепочеться.

Верета підноситься, і входить Гаран. Зараз буде кінець, що?

— Зараз буде кінець! — потверджує старшина, що прибув з гучномовцем. — Звиваємо стацію.

— Ще хвилинку, пане поручнику — чути голос з-поза них, коли дійсно вже авдиція добігає кінця. Група вояків, що лежала весь час у куті, підійнялась. Попереду стоїть десятник із піддертим носом.

— Ну, що є Базиль? — може, ти хочеш взяти слово? — тихо сміється обер'юнкер.

— Абись знав, Дусек! — звучить відповідь. — Але я не хочу говорити, бо я не балакучий. Зате ми заспіваєм чубарикам, добре?

— Що ви на те, пане поручнику? Спонтанний вияв почувань вояцтва, чи як то там називається? Хай заспівають, чи як? — питає Гаран.

— Та про мене. Але щось по-людськи! — відповідає старшина, кинувши оком на штурмана. Цей теж потакує киває головою. Зараз скінчиться промова.

— Але уважай, Базиль! Не зроби мені штемпу. Мені Денисок розповідав, що ти там виспівував, як ви входили до Бистриці. Сьогодні нема жадних „кудкудаків”, чуєш? — шепоче в ухо десятникові Гаран.

Базиль стоїть вже з своїм імпровізованим хором коло мікрофону і лише прирікаючим рухом кладе руку на серце та махає головою. Ні, сьогодні не буде ніяких „кудкудаків”!

Останній відгомін урядової промови гуде ще по долині, коли чути вже голос заповідача:

— А тепер... бійці і командири, наші хлопці заспівають вам пісню; починаємо!

Він дає рукою знак Базилькові, що якраз нервово ковтає слину. Базиль відкриває рот, і всі зависають поглядами на його губах. Гаран стоїть вже знову в темноті на порозі і бачить, він зовсім виразно бачить, як там у темряві, у віддалі кількадесятьох метрів, всі ті, що слухають, теж повисають очима на невидимому гучномовцеві по тому боці „нічиєї землі”. Що заспіває Василь?...

Голос в гучномовці трохи хрипкий, коли він починає:

— Нее пора, не пора, не пора

Москалеві й німоті служить!... — а відразу потім входять голоси його принагідних хористів:

— Довершилась Украааіни кривда стара!

Гаран підносить верету і входить в освітлене миготливим сяйвом свічки склепіння. Коло мікрофону стоять вже не лише зорганізовані Базилем хористи. Там стоять вже всі.

Старшина, що прибув із штурманом, співає теж і дивиться кудись поза тремтливе сяйво огарка. Штурман перестав складати приладдя, він теж підтягає, його рука, що тримає мікрофон, наче дрижить. Вистун тягне тоненьким тенорком. Всі оглядаються, коли до хору долучується густий бас Гарана:

— Бо пора це великая есть...

— Уф! — відсапує Базиль, коли пісня кінчається, а прибулий старшина тримає його руку в своїй. — Щем ніколи так не впрів. Добре я підібрав той, ну... як то називається... ретер... телпертюар... пане поручнику?

— Знаменито! — тисне руку Базилеві старшина. — Хоч слава Богу, що нікого чужого з нами не було. Бо за твої слова про німоту можемо ще всі потерпіти, небоже!

Вони виходять надвір. Щойно прогулю останні звуки пісні, і біля підніжжя долини якраз замирає остання луна відгомону. Чути голос штурмана:

— Цікаво, що вони...

Відповідь на незакінчене питання приходить швидко. Заніміла долина раптово в одній секунді оживає. Першим відкликається „максим”, за хвилину трахкає один і другий карабінний постріл, потім іще один кулемет, один і другий вибух гранатомету, серії пепеш... Черги трасуючих куль пролітають рожевими та фіялковими кометами понад землею, коло вух пенькають розривні кулі автоматів.

— Назад! — скрикує Ґаран, впихаючи гостей за верету. — Василь їх таки рушив!

— Ов, там десь тепер політруки беруть хлопів до гальопу! Ще може бути нічний наступ. Такого ще ніколи не було. Видиш, Василю що ти наробив?

— То називається артистичний успіх. Політруки гонять хлопів бити нам „браво”! — всміхається вдоволено Василь. — Я поможу вам занести ваші манелі до воза, штурман. Ідем?

Віз тарахкотить знов по камінню. Штурман на возі знов підстрибує на кожній вибоїні, поручник на коні знов щораз схиляється, обминаючи листя дерев. Здалеку поза ними затихає вже поволі пальба від становищ другої чоти.

— Але видумав той клятий десятник! — відкликається старшина на коні. — А потім таких людей називають „селепами”. Та ж він наче змовився з вами!

— Такі ми вже є, пане поручнику. Ми, знаєте, зі Львова — відповідає в темряві штурман, а по хвилині, після чергової серії зойків спричинених нерівностями ґрунту, додає:

— Таки оплатилось не спати тої ночі. Колись про те напишемо.

РОЗДІЛ 4.

ТОБІ ВІРНЕНЬКО ПРИСЯГНЕМ

— Ну, а що ж ти знову так дуже підскакуеш? — цідить спертий на лікті довготелесий унтершарфюрер, що ліниво смокче соломинку, яку тримає в другій руці. — Ну, а скільки ж ти разів присягав, га?

— Я до тебе не говорю — відповідає трохи нетерпеливо, обертаючи голову через плече, старший десятник, що засів, спершись плечима об пень дерева. Навколо поприсідали на траві кільканадцять постатей у свобідних позах. Трохи далі в бік шляху видніє відкрита площа, обрямована деревами. На площі якраз шикується трилава вояків, щоб оточити майдан чотирокутником.

— То ся до тебе не дотичить — повторює ще раз старший десятник у бік того, що з соломинкою. — Ти вже, виджу, також своє знаєш. Ти ще з першої Дивізії, що?

Смоктаний махає потакуючи головою. Його партнер веде далі:

— Я до тих темних селепів, до тої темної рекрутської маси, що до нас щойно нарукувала, до тих з ерзацу, з польового запасного... Ну, скажіть, рекрути в морду биті, скільки вже котрий разів присягав?

Постаті мовчать. Ну що ж відповісти тому грізному воякові, що має стільки срібла на комірі і на чиїх грудях червоніє новенька стяжка Залізного Хреста та блищать якісь там інші відзнаки, і круглі, і подовгасті? Ще місяць тому вони сиділи в баворів чи в фабриці, ними ганяли форарбайтери, а тут, хоч німці теж не легкі на руку, але ж ми все таки військо! Військо, що має сьогодні присягати чи пак бути свідком присяги, яку за них складатимуть їх товариші. Присяги не тому чи другому панові, але присяги своєму власному прапорові, присяги Україні! Скільки ми вже разів присягали?...

— Та по правді — чухається в голову якийсь парубійко — тут з нас то лише еден Кирило присягав, — він показує рукою на якогось літнього вже чоловіка, що, не беручи активнішої участі в розмові, якраз закурює люльку. Він підносить із здивуванням голову з-над люльки і вирячує очі на парубійка.

— Я? — дивується дядько. — Та де, коли? Та мене ніхто ніколи до війська не брав. „Нездульним” був! Навіть Коменда Узупелненъ на мене той.. хрест поклала. Та де ж я кому присягав?!

— А твоїй Парашці хто присягав, в церкві перед єгомостем? — бризкає сміхом жартівливий парубійко, а навколо водограєм витріскує між дерева сміх, аж дижурний старшина, що з тісно підпнятим шоломом ушиковує кілька сочень у чотирикутник на майдані, обертається в бік сидячих з громовладним поглядом. Сміх замовкає і перемінюється на тихе хихикання.

— Ти, бачу, теж фляками по лепеті битий — з признаням махає рукою в бік жартуна старший десятник. — Але так по правді, то хобоба вас знає, як вас тут на фронт без ніякої присяги післали? Та ж вас навіть повісити за зломання присяги нема права! — дивується розповідач. — Але тепер, писок на колодку, слухайте всі. Розповім вам, скільки разів і кому я вже присяги складав. — Він розмощується вигідніше під деревом і починає:

— Отже, брацю, найперше була „жечпосполіта”. Служивем в підесять четвертім в Гарнополю і там присегавем на „гонор і ойчизне”. Потім мене дали до пепанців...

— До чого? До рипанців? — падає звідкісь із трави запит. Десятник дивиться з-під ока на запитуючого, а потім відповідає:

— До пепанців, рекрутська макітро! До протипанцерників, до панцер'єрів. Ну, присягав я, і в сам раз якем присягав, том собі думав, що добре було б пирогів із сметаною з'їсти, і що на вечеру так чи сяк буде гуляш. Така то й була присяга.

Сміх здригає лежачими, але вмовкає на знак розповідача. Ще не кінець!

— Потім — поважно тягне десятник — надійшла доблесна і непабедіма, та сама, щосмо їй так у шкіру дали пару днів тому, і зробили з мене „призовника”. Не питайся, фрарерській ціпе! — попереджує десятник новий запит. — Це є то

саме, що наш „поборовий” кумаєш? Десь у травні сорок першого зробили мене за „байца”, обголили мені голову, як на Кульпаркові, і дали з озброєння „сумку”, щоб було де хліб ладувати. Хліба не дали. Потім сказали, що служба в красній армії це почесний обов’язок кожного громадянина, і казали присягати. Присягнувем. Але щом присягав, то не дуже тямлю, бом в сам раз думав, як тут дати драпака, і не міг вирішити: чи щойно на Личаківській рогащі, чи вже може таки на Зеленій вулиці? Поки я вирішив, що вже таки краще зразу на Зеленій, присяга скінчилась, і до нині дня не знаю, на що я присягав...

— А десте дали драпака, оша? — прилітає діловий запит.
— На рогащі?

— Та казав же ж я, що буду брикати на Зеленій. Так і було! — відповідає десятник. — Ну, а потім мене потягнуло мельдуватися до тої фраєрської Дивізії. Сам не знаю, якої біди? — дивується десятник. — Але вже сталося, могила. Та й присягалисмо в Гайделягрі, ну ні? — звертається він у бік того, що з соломинкою. Цей потакуюче махає головою.

— Ви тоді ще свиням хвости в баворів підкручували, ви ще за контингент булисте, рекрути. Ну, музика ржнента грала, якісь фраери в білих рукавичках німецьку фану таскали, шось рубали балак за Гітлера, ну, і потім, ми той... як то... присягали. Але я ще по-німецьки тоді не вмів. То звідки я знаю, що я присягав? А крім того, казали, що дадуть по три цигарі більше того дня, а потім не дали. Ну, то як може бути важна така присяга? — закінчує розповідь старший десятник і підводиться з землі. — А сьогодні...

Він обкидає поглядом вояків, що повставали з трави за його прикладом.

— Сьогодні, хлопці, — він не називає їх цим разом рекрутами, ні, не надає їм ніякого прізвиська — сьогодні будете присягати Україні. Що тут багато говорити! Дай вам Боже, абисте вже нікому іншому не мусіли присягати!

Десятник вистручується, коли бачить, як з-поміж рідких дерев виходить кілька постатей, а попереду їх — високий, кріпкий хорунжий, що вже здалеку вітає його помахом руки.

— О, Базиль! Ти вже також тут? Ти свою батерію не дуже бачу, пильнуєш! — вітається старшина, потискаючи руку десятникові.

— Та я за набоями їздив до штабу, пане поручнику — відповідає запитаний, одночасно пильно розглядаючись кутами очей, чи рекрути, що стоять у віддалі кількох кроків, бачать його зажилість із старшиною. — Але дістав я... то... ви вже знаєте що, пане поручнику! Нема, та й могила. Стріляйте, кажуть, з пальців. А мені мій німець стрілить, як я набоїв не привезу.

— Всюди те саме, набої на „бецугшайн”, пального нема, добре, що хоч свині бавори по хлівах залишили, правда, Баліцький? Ну, і мост у пивницях! — всміхається хорунжий — А ти, Базиль — показує він десятникові на груди — бачу, „кройца” зафасував. А за що?

— Та то вже так є, пане поручнику! — відповідає Баліцький. — Вам дали, то як ваш бувший чотовий має голим мундуром світити? А за що дали? Так по правді, то за „тяглову силу”, пане поручнику.

Денисюк з резигнацією махає рукою:

— Щоб ти хоч раз, Василю, відповів, як люди! За яку „тяглову силу”?

— Ой, та то зовсім просте. Стоїмо ми з нашою гарматою на горбку. Руских танків не видно, то ми в звичайну артилерію бавимось і прямим обстрілом кропимо на чубаря. Ну просто, піхотного „рач-бума” робимо. Аж тут Ванька з боку підлазить вже на пару метрів. Хлопці, натурально, хочуть кінчити війну і навіають! Що зробиш, пане поручнику? — зітхає Василь. — Дав’єм пару копняків, і зараз геройство їм вернулось. Хап ми нашу „горпину” за шприхи, за гольми, за колеса, і потягнули вище. А кулеметник пере, аж дрантя летить, обезпечує. Потім відтягнули ми пару метрів під гору, і знову: „рач-бум”, і так тягнем, кропим, той смалить з машингвера, я наганяю їм розум до голови через задницю, ну, і тое... Ванька дав драла... а мені дали ту червону шматку та й кавалок бляхи. Та й кінець, пане поручнику закінчує Василь.

Денисюк усміхається. Шкода, що нема якого звітодавця. Напевно зробив би з цього статтю на півсторінки. А тут Василь Баліцький навіть не зовсім добре знає, що сталося. Дістав, каже, орден за „тяглову силу”!

— Так, так, біда є, пане поручнику — конфіденційно звірюється Василь. — Найгірше, що нема пального. Тому наші РСО стоять там коло станції, коло Ед, а ми руками „горпину” тягаємо. Ще як Ваньки були ближче нас, то хо-

дили ми по бензину до них. Ну, просто! — пояснює він на запитливий погляд Денисюка. — Десь хлопці, що ходили красти муку до руского — а Ваньки мали повно міхів муки, там десь близько млин був — винюхали, що руский має дві тенги бочки бензини. А в нашому тракторі, в РСО, пального ні ху-ху. Пішли вар'яти вночі, руского поста помацали по лепеті, але тихо, а що їх становища були на горбку, наші ті бочки обернули і пустили просто з горба аж під наші РСО. Одна бочка, правда, на власну міну наскочила і згинула смертю героїв! — сміється Василь, хоч справжній жаль бри- нить в його голосі. — Не було ради, пане поручнику. Му- сять гості до героїв писатися, бо інакше „горпину” треба бу- ло б на руках носити. А вона, холера, тяжка за чортову маму!

— Геройство на фронті це лише чистий утилітаризм — обертається до одного з своїх товаришів Денисюк. — Бачиш, не хочуть тягати гармати руками, мусять бути героями. Правда, яке це просте?

— Починається — дивиться в бік майдану між деревами хтось із групи, і всі обертаються туди.

— То Левинець, той на трибуні — пояснює зібраним у купці коло нього рекрутам Баліцький. — Був з нами під Бродами. Два хрести має: той, що тепер в руці тримає, і той, що йому дали за Броди. І ще хрест Божий у штабі з німцями...

— А то — то є наш генерал, Шандрук пишеться — показує він рекрутам, яким мало очі не повилазять. Перед три- буною збудованою з кругляків стоїть висока постать у сі- рому плащі, на голові круглий кашкет із тризубом, червоні генеральські вилоги, червоний суконний тризуб на рукаві шинелі. — Я його знаю, він у нас у батерії був. Як довго Фрайтаг у нас є, я його ще в лінії не видів. А той дядя — був.

— Знаєте, а мені трохи за нього штани тряслись. Та ж руский побачить ті великі червоні вилоги, як столону. Паль- не якийсь ворошиловський снайпер, і нема генерала! І зно- ву зачинай від початку... — шепоче Василь. — А звідки тих генералів у нас набрати?

— Та є їх до холери — теж півшепотом відповідає довгий десятник, той самий, що смоктав соломинку, лежачи в траві. — Але хто з них дурний лізти на війну? Краще генералом коло політиків бути. Там так не стріляють.

— Ну, а той — то навіть дещо знає — веде далі Василь — питає одного селепа в батареї: „А ти, сину, знаєш, як ця частина гармати зоветься?” А селеп каже: „Та голъм той, від ляфети”. А він: „А по-українському буде росоха. Запам'ятаєш?” Селеп тепер відкітує, а буде пам'ятати: „росоха”. Ну, а хто ж його мав того навчити?

— Генерали, генерали! — з'їдливо шепоче позаду той самий. Не було вас, як ми вмирали... Добре, що хоч той один тепер знайшовся, і дай йому Боже і нам, щоби з нами до кінця витримав, як на початок спізнився...

— Тихо! — махає рукою, обертаючись назад, хорунжий Денисюк. — Зараз буде присяга.

Перед мовницею, на якій стоїть капелян, блищить матовим полиском дуло важкого гранатомета. Чотирикутник сотень підривається під командою до стрункої постави. З боку шосе від лав вояків відриваються дві постаті, одна вища, друга нижча. Обидві постаті — це старшини в парадних уніформах і шоломах. Вони підходять до гранатомета. Василь приближує вуста до вуха хорунжого Денисюка, що в стрункій поставі перед ним:

— Той високий — то я його знаю, він є з ягд-цугу, з 31-го. Він бігав теж у Львові, так, як і ви, пане поручнику. Гавриляк пишеться... А той другий, пане поручнику?

— Припхан із 29-го. Із Станиславова, з „Черника”... — шепотом відповідає, не повертаючи голови, Денисюк.

— Мають госці щастя — зідхає ще Василь. — За нас усіх присягають!

З-над мовниці, що її вкрив блакитно-жовтий шовк прапора, летять між горби слова духовника. Слова летять, відбиваються від горбів, від темної стіни лісів, зустрічаються з недалеким громом гарматних вибухів і випалів, міщаються з ними.

— Присягаю Всемогучому Богові перед Святою Його Евангелією і Животворящим Хрестом... — лунко дзвенить із трибуни. Правиці піднесені, шоломи скинуті, вуста поворачують за капеляном:

— Не шкодуючи життя, ні здоров'я, скрізь та повсякчас під українським прапором... — тремтить сталлю голос провідника присяги — боротися із зброєю в руках за свій нарід і Батьківщину Україну — гудуть сотні голосів із чотирикутника.

— Запам'ятаю ту присягу, запам'ятаю — товчеться в мізку Василя Баліцького. — О Боже, дай мені, дурному Базилюві, зятимити цю присягу! Я ж її забуду, а я не можу її забути, так, як я забув ці всі інші, що мене заставляли складати. Запам'ятай, запам'ятай, Василю Баліцький!

— ...так нехай мені в цьому допоможе Бог і Пречиста Мати, амінь — кінчає капелян на мовниці. Василь стоїть іще хвилину з опущеною головою. Коли Денисюк обертається до нього, він підносить голову і винувато всміхається.

— Запам'ятую присягу, пане поручнику.

Коротко говорить генерал, новий командувач. Становище, завдання, короткі речення, короткі слова. Потім він робить іще перегляд війська в чотирикутнику.

— Зараз буде кінець церемонії, Василю — звертається хорунжий до десятника. — Ще побачим дефіляду і вертаємось робити трохи війну.

— Еее, вам легко, ви сотенний. А мені мій німець добре всуне, що набоїв не привіз. Але така війна, що зробиш?

На краю майдану, коло шосе, стовпилась вже коло генерала група старшин. Блищать шкіряні плащі німців, сіріють польові шинелі наших старшин. По шляху проходить парадним, новозаведеним маршем сотня за сотнею, чота за чотою. Руки притиснені до стегон, ноги чітко відбивають крок, здіймають куряву на шляху. Голови звертаються праворуч, минаючи ґрупку старшин, де червоніють широкі вилоги генеральського плаща. Цей підносить щораз руку до козирка і салютує кожній частині, що проходить.

— Диви, диви! — чується шепотом хтось коло Денисюка. — Не підносить по-гітлерівськи руки, як це всі роблять, але салютує так, як у нас салютували, до козирка... Цікаво!

— Має хлоп характер — цідить крізь зуби Василь, що пропихається якнайближче до блискучої ґрупи старшин. Позаду чує він усе той сам голос скептика з соломинкою.

— Дай му Боже вдержати той характер до кінця. Що би з нами не було!

Майдан вже порожніє. Прошуміла вже ґрупа самоходів з генералом і його товаришами, сотні відійшли вже на свої квартири, шляхом у бік фронту йде Денисюк, коло нього тягнеться Василь. Він щось медитує, щось бурмоче, шепоче і навіть не до речі відповідає на якийсь запит Денисюка. Цей пристає.

— Що з тобою, Баліцький? Генерал тебе в макітру вдарив?

Василь відповідає не відразу. Він спершу дивиться трохи неприємно на хорунжого, а щойно потім каже:

— Що... га? прошу, пане поручнику? — поправляється він. — Та ні. Я хочу лише пригадати цю присягу, що я її ниніка складав. Треба її пам'ятати, знаєте...

— Ну, і що, запам'ятав? — посміхається, хоч киваючи з зрозумінням головою, Денисюк. Він знає, що Василь думає.

— Та по правді, то не дуже. Дурна голова, пане поручнику — зідхає Баліцький. — Щоби правду сказати, то запаметав'єм лише, що то було про Україну... Ну й той кінець: „Так мені Боже допоможи!”

Хорунжий Денисюк стає на роздоріжжі і подає десятникові Баліцькому руку. На прощання, чи, може?...

— Мені здається, що ти запам'ятав досить. Все, що треба Базиль! — каже він, а потім звертає праворуч, у бік становищ своєї сотні. Баліцький стоїть іще хвилину, заки звернути ліворуч до своєї батареї.

— Я теж думаю, що то досить — каже він голосно сам до себе, а потім рушає гострим кроком у бік своїх горбів.

Р О З Д І Л 5.

ДОВГО ПРИХОДИЛОСЬ ЧЕКАТИ

— Бо ти, знаєш — пересаджує свою дебелу постать через звалений товстий пень кріпкий поручник — бо ти, знаєш, завжди був гарячка. Пам'ятаєш, як ти мене розуму вчив на вечорницях у Клюбі?

Гаран відповідає не відразу. Спершу він притримує рукою перевішене через груди емпі, потім перестрибує через пень, через який шойно перелазив кремезний поручник. Шойно тоді він звертається до товариша:

— Ну, і що? Що через те змінилось, що я, я сам, пішов до Дивізії? Я дуже добре пам'ятаю що я тоді до тебе говорив у бібліотеці в Клубі: Служити за маргарину не підемо! Ну, і що? Чи, може, я служу за маргарину?

— Завжди той сам — всміхається товстий поручник, виймає велику хустину, знімає пільотку і витирає полискливу, як дзеркало, голену голову. — Того тобі ніхто не каже. Я лише про те, що не все і не завжди йде так, як ми думаємо. Все міняється. Ти казав тоді ще й таке: „Не подорозі з ними і пізно”. А тепер, чи так само думаєш?

— Не подорозі з ними — то нам ще й далі. А втім, наші дороги і так швидко розійдуться. Ти чув фронтове звідомлення? Американці вже в Нюрнберзі. А чи пізно, то їм — так, нам — ні. Але маєте рацію, пане поручнику Піддубний, змінилось багато — Гаран обертається з реверансом у бік співрозмовця.

— Дякую за признання, пане хорунжий Гаран. Ага, а до речі, чи ти вже при звичаївся до того, що ти старшина, і то вже, мабуть, дев'ятий день? Сьогодні ж перше травня, день „пролетарської революції”. Вчора вечір били чубарики з усієї зброї вздовж цілої лінії; може, зате сьогодні спатимуть. Фу, рано, а так гаряче. Котра ж це година? — сідає на стрічному пеньку кремезний поручник.

— Сьома — кидає оком на годинник Гаран. — А ти не розсідайся, пане сотенний. Якщо хочеш зайти до Гляйхенбергу і повернутись з нього живим, то натягай ноги. Я залишив мою чоту на десятника, а ти свій командний пункт — на того молодого „пістолета”, як йому... Чи, може, на того комічного фельдфебеля, що прийшов з люфтваффе?

Але Піддубний махає рукою:

— Е, до замку недалеко. А поза тим, ми, слава Богу, тепер в другій лінії. Хіба, поки повернемось, большевики не прорвуть фронт, гадаю. Але поспішати можна.

Лісове підшиття стає ще більш збите, переходить місцями в гущу. Майже невидима стежка в'ється крізь кущі, поміж якісь колоди звалених дерев, то знову почерез тонюсенький потічок. Понад високими коронами дерев просвічує ясне небо.

— Тепер, здається, треба взяти праворуч — стає на хвилину Піддубний. — Так, там зараз буде той фільварок, що його брав Козар, як ходив тут на допомогу Хмельові. Так, це вже Марієнгорн. Тепер вже не більш сотні метрів, і ми в замку.

— Де ж він, до холери, той замок? Стільки про нього чути, а не видно! — нетерпеливо відповідає Богдан. — Замість нього, ці таблиці...

— Ну, тепер будемо трохи бігати — стверджує без ентузіазму Піддубний, коли, придивившись ближче до таблиць коло фільварку, бачить на них написи: „Увага! Небезпека — ворог бачить!”

Стійковий у фільварку приглядається з усміхом, як першим стрибає поручник. Раз-два, пігнав, аж закурилось. Шкода навіть, щоб снайпер прицілювався. Поручник вже за групою дерев, з-поза якої біліють якісь мури. Чи це вже замок?

Богдан є якраз на половині дороги до дерев, коли малі хмарки землі й пилуги підстрибують за ним. Пеенннь! Пеенннь! — посилає свій ранковий привіт шляхові советський снайпер. Задиханий стає Гаран поміж деревами, де вже витирає свою голону голову Піддубний.

— Ну, а якщо це є „ворошиловський стрілок”, то ще не погано. Та ж до тебе, як до стодоли, можна влучити — Піддубний ховає хустку до кишені.

— Зате тобі належалося би БІТО за швидкий біг, Юрку. Я ніколи не думав, що така туша, як ти, вміє так ганяти. То

під Бродами тебе так навчили? — квасним тоном відповідає Гаран.

— Може й під Бродами. Але того, здається, нас обох учили ще в польській підхорунжівці — спокійно відтинається зачеплений. — Але, може, ти собі нагадаєш, що я твій сотенний, і перестанеш мене ганьбити?

Обидва всміхаються і прямують далі в бік залізної брами, що винурюється з-поміж зеленого листя. Але усміхи їх гаснуть, коли очі зустрічають кілька жовтіючих свіжою глиною могил, притулених до стін замку, ліворуч від брами. На могилах березові хрестики і почепляні досточки з напівзатертими дощем написами: „Поляг за Україну...” — відчитує незграбно накреслені хемічним олівцем написи Богдан. Деякі могили зовсім свіжі.

— От доля! — стрясує головою Гаран, повертаючись від могил. — Каже гинути за Україну на чужій землі. А з могили мого Бариляка вже певно й цей напис зняли, якщо був час його взагалі зробити...

Вони ступають в залізну, велику браму, що немов сторожить приховані під муром гроби. Після стуку хтось заглядає згори через виріз середньовічної стрільниці, потім чути голос: „Пускай, Митре!” — ланцюг хрястить, і нарешті залізна зводжена брама спускається поволі додола. За нею видніє кам'яний під'їзд, що веде на подвір'я. На каменях, пару кроків за брамою, розстелені просто на землі килими, на килимах — два звернені дулами до брами кулемети. Залога кулеметів без особливого зацікавлення приглядається, лежачи на килимах, гостям. Вояки мають зарослі, неголені вже, мабуть, кілька тижнів обличчя, вони роздягнені до половини, на головах у них шоломи. Їх рухи впевнені і трохи ноншальянтні. Вони ж — залога Гляйхенберґу, залога, що вже котрийсь там тиждень тримає замок проти всіх атак. Ворог недалеко, кількадесят метрів з другого боку, ось тут під мурами. Його піхота, кулемети, артилерія, гранатомети майже безперервно атакують замок, але Гляйхенберґ стоїть. Ще спочатку посідачі замку мінялись, і то кількакратно на день, але тепер він наш. І буде наш, аж до кінця! — здається, говорять обличчя напівголих вояків у шоломах. Хай приходять!

А покищо вояки віддають почесьть обом старшинам, і один з них, бородатий (як тут пізнати ранґу, коли він голий? — думає Гаран), подає раду:

— Тепер ще раз бігцем через подвір'я, пане поручнику. Щойно як влетите у внутрішню браму, там, під ці стовпи, то ви вже вдома. Хоч — додає він по хвилині — сьогодні над ранком, якраз там у тім ганку, розлупало нашого німця. Ще кров на мурі видно. Вечором будемо ховати.

Піддубний попихає Гарана:

— Тепер ти ганяй перший, я буду ціллю для снайперів.

Але снайпер цим разом, мабуть, п'є чай із катюлка, бо ніхто навіть не обізветься, коли вони перебігають зовнішнє подвір'я. От вже аркади внутрішнього двору.

— О, панове з другої лінії, дорогі гості! — розкладає руками великий бородань, що виглядає, наче б повернувся з шеститижневої виправи підводним човном. — Що то сьогодні день візит? Святкуємо перше травня?

— Сервус! — кидає привітання Піддубний. — Ти вже також до фриз'ера перестав ходити? Добре, що Любка тут нема. Він би вам дав, — старшини, і не поголяться!

— Просимо ближче — запрошує бородань. — Тут вже й сотник Маронченко з візитом. Видно, що війна кінчиться. Кожний хоче подивитись на Гляйхенберг. „Один раз в замку, а потім вмерти!“ Просимо ближче!

Переходять повз стовпи аркад. Під аркадами розставлений стилевий стіл. На столі кришталь, порцеляна, високоногі келехи до шампанського. (П'ємо з них мост — пояснює бородатий старшина — вино холерні чубарі витрубили, як тут уперше впали!) — Навколо розставлені шкіряні фотелі, якісь французькі кріселка. (Це для легкої ваги — кидає в переході бородань). На стіні брунатно-червоні бризки, немов би хтось кинув пляшкою з фарбою в мур.

— О, це по нашому підстаршині-німцеві — пояснюючи махає головою бородань на німий запит Богданових очей. — Мало що з нього лишилось. Але стола якось не зачепили.

В куті кружганку вхід до середини будинку.

— Куди панове собі спершу бажають? — тоном провідника туристів питає господар. — В горішні апартаменти? Там, щоправда, вже багато цікавого нема, все вже порозбиване — показує він рукою на пощерблені й постріляні раз коло разу мури. — Або, може, спершу до наших сальонів внизу?

— Гей, як довго ви ще будете їх там затримувать? — гуде густий бас із підвалу. — Ну, давайте ж їх сюди! І мені цікаво побачити, хто це прийшов відвідати Гляйхенбергців. Заходьте, заходьте, прошу, коли господарі не просять!

По сходах ступається вниз. Спочатку трохи темно, але коли око призвичаїться до півсутінку, видно, на що може перетворити звичайний підвал інвенція людей, які мають під недостатком матеріалу для декорації й комфорту. Долівки встелені перськими килимами, такими самими килимами завішані стіни. Дорога мебель править за обстанову, на килимах старі картини. Вигляд печер Алядіна заперечують трохи військовий виряд і мапи порозкладені по стилевих столах з різьбленими ніжками. Скриньки телефонів, на гаках вбитих в стіну — шоломи, зброя. Панує присмерк, в якому видно, однак, декілька постатей, а між ними — величезну людину, що вітає входячих тубальним голосом:

Здрастуйте, здорові були, хлопці! Теж у гості?

— Ах, то ви, пане сотнику! — придивляється велетневі Піддубний. — Ще як у Марбурзі бачились, тоді, як ваш батальйон „добровільно” прибув до нас. А знаєте, — затримується він на півслові — я вас лише по голосі та поставі пізнав. Де ж ваші славні козацькі вуса?

— Ах, не згадуйте, панебрате! Всі режими вони перетривали — махає рукою, знов сідаючи, велетень. — При царі виховались, еміграцію перебули, Закарпаття в 39-тому перетривали, аж тут вражий німець поголити казав. Ще юнаком я був, як Церетелі мені говорив: „Ось твої вуса — прямо прелесть!”

— Ви й Церетелі знали? — дивується хтось із сидячих. — Старі часи...

— Такі, як і я. — відповідає, скубаючи оголоне підніс'я, велетень-сотник. — А кого я не знаю, куди я не бував? Ось і з вашим Шандруком старі знайомі: коли приїхав вік до вас, чи ж не розцілувались? А й про вас чув — звертається він до Піддубного. — Ще на Закарпатті. „Калину” знали?

— Він у краю — підхоплює Гаран. Сотник обертається до нього.

— Гаран — повторює з надумою колишній вусань, коли він вже потиснув руку хорунжого і прислухався до звучання Богданового прізвища. — Га-ран... А ви — звертається він раптом по надумі — може, з Рудичем знайомі, а?... Ну, нічого, нічого — махає рукою велетень, з добрячою усмішкою людини, що багато чого знає. — Колись розкажу...

— Ви, може, хотіли б нагору подивитись? — запрошує хтось із господарів. — Там, щоправда, багато вже не побачите. Все вичищене. Картини позривані, меблі порозбивані,

в одній кімнаті шість фортеп'янів стоїть, всі без ніг, гранатомети побили. Все, що було цінніше, Ванька забрав, як уперше наскочив на замок.

— Підемо! — встає великий сотник, а за ним Піддубний та Гаран. — Раз ми туристи, тоді ведіть нас!

Вони вже на порозі, разом з одним із зарослих оборонців замку, що охотно годиться послужити за чічероне, коли раптом затишність притемненого підвалу, де в м'якості килимів глухнуть гострі звуки, перериває звоник телефону. Його голос також трохи приглушений. Червоний підстаршина підносить рурку, а по хвилині передає її командирові.

— До вас, поне поручнику, з батальйону.

Старшина недбалим рухом бере подану рурку, даючи знак очима гостям, що він постарается швидко полагодити цю справу, і вони зараз підуть нагору. Він зголошує:

— Гір компані-гефехтсшанд... байм апарат... — і раптом мимові підривається до постави на струнко, обличчя поважніе.

— Мабуть, командир — кидає очима в бік Гарана Піддубний. — Щось там мусить бути!

Обличчя розмовляючого телефоном поважніе щораз більше; потім щось, немов блиск, пролітає в його очах, але голос, що повторює щохвилина: „Яволь!, „яволь!” — не тратить ані тині своєї офіційної холодности. Поручник закінчує твердо службовим: — Яволь, штурмбанфюрер! — і поволі відкладає слухальце на чорну скриньку польового апарату. Всі, навіть ті, що були порозкладались вигідно на килимах, дрімаючи після нічної служби, підійнялись. Щось важливе сказав німець, нема що й казати. Ну, кажи вже!...

— Панове — несвідомо збільшуючи ефект, поволі проказує поручник — панове... — він знов затримується. Знати, що вислухані перед хвилиною слова офіційної відомости транспонуються в його розумі на вирази, якими він міг би передати ту відомість по-своєму і до своїх товаришів. Нарешті він знайшов. На обличчі його ціла гама переживань, коли він вкінці каже:

— Панове, сьогодні ранком... — він іще раз підвищує голос — вирвало Гітлера! Дер фюрер іст гефаллен — додає він, швидко оглядаючись на сходи, що ведуть на подвір'я. Ану ж, може якогось німця чорт наднесе?

— Ну, знаєте — видушує з себе хтось. — Ну, знаєте! — повторює якийсь голос.

Це все, що можна покищо почути як коментар. Громада стоїть нерухомо. Гітлера вирвало!

Врешті першим рухається Піддубний. Він накладає пільотку і підходить до сходів, що ведуть на подвір'я:

— До побачення панам. Ідем, Гаран! Треба бути коло сотні. Чорт знає, що може бути.

— І мені час ганяти до своїх — гуде басом великий сотник. — Я ж, нарешті, веду „абтайлунг зекс”. Бувайте, хлопці! — махає він рукою в бік господарів. На порозі обертається ще раз і кидає вже зі сходів:

— Довго прийшлося чекати!

На одному з лісових роздоріжж Гаран і Піддубний прощаються з великим сотником. Він приязно махає рукою і гукає:

— І до вас завітаю, панове. Якщо війна не скінчиться до цього часу!

— Може скінчитись дуже швидко! — кидає через рам'я Піддубний, поспішаючи ліською стежинкою. — Не думаєш, Дуську?

— Напевно буде кінець введовзі. Треба буде матись на увазі. Що будемо робити, якби щось, Юрку? — відповідає запитом Гаран.

— Що ти думаєш, кажучи: „Якби щось?” — і собі запитує знову сотенний. — Становище міняється щогодини. Раз-по-раз приходять якісь новини. Ніби Шандрук нас перебрав, потім знову десь поїхав; значить, з боку УНА, з боку офіційного командування, нема чого багато сподіватись...

— А з неофіційного боку, Юрку? Чи знаєш щось більше? Був, казали мені з Шандруком теж і Гриньох у Фрайтага, хіба ж це щось не значить? І взагалі від кого тепер чекати інструкції? — крутить головою Гаран явно знервований.

— Та інструкції... Які тобі інструкції? Навіть як приходять, то й так спізнєні. Хіба тепер мають люди якийсь зв'язок? Місяцями триває, заки передати вістку! — розкладає руками сотенний. — Я знаю одне: тепер треба тримати селєпів укупі і йти з ними аж до кінця. Потім будемо думати про решту — закінчує сотенний. — А тепер подумаймо, що сказати хлопцям, як прийдемо. Напевно вже й до нас телефонували.

На командній точці помітний рух. Коли вони наближаються до становищ, чорговий підстаршина в блакитній лєтунській уніформі з дивізійним лєвиком на комірі, один із

кількох тисяч, що недавно прибули з розформованих, безробітних легунських ескадр, вистрибає їм назустріч:

— Оберштумфюрер, оберштумфюрер! Дер фюрер, дер фюрер іст гефаллен! Ах зо вас шрекліхес... щось таке жахливе...

— Вас іст льос, Рімер? Чого ж ви так кричите? Кожний мусить колись умерти... А втім, будьте ж мужчиною! — гостро офіційним тоном відповідає Піддубний; а коли німець, виструнчившись, повертається в хату, він моргає оком до Богдана: — Вір зінд зольдатен!

На даний наказ, за чверть години сотня стоїть зібрана в лісі на прорубі. Богдан спостерігає звичну картину. Пом'яті, заплямлені сіро-зелені уніформи, цятковані маскувальні плащ-палатки, заболочені черевики. Під насуненими набакир пільотками добрі селянські обличчя, ті самі, що ви їх бачите в неділю під церквою, при роботі на полі, в тюрмі. Мої вояки, мої „кльопчіс”, мої селепи, мої друзі — думає Богдан. Обличчя серйозні. Вони вже знають, що сталося. Але вони не надто зворушені, хіба є чим зворушитись? Ім'я того, про чию смерть прийшла вістка, зненавиджене ними всіма від років: Гітлер це гештапо і розстріли, Гітлер це шарварок і контингент, Гітлер це биття в обличчя від товстого провідника з Бавдінсту, Гітлер це повішені на ринку повітового міста, Гітлер це побої від баншущів, Гітлер це ненависний підстаршина з відзнакою старого партійця на рукаві... Гітлер, Гітлер, Гітлер...

А тепер він не живе. Кажуть, що загинув десь у Берліні під час бою. Дарував йому Бог вояцьку смерть, якщо це правда. Що скаже наш сотенний? Він же ж по то зібрав нас, тут на цім прорубі. Ось він вже виходить, відправляє цього надутого фельдфебеля з люфтваффе, що начепив собі левика на уніформу. Кудись показує йому рукою, там до заду, в напрямі горбків, що за ними стоїть артелерія, а потім штаб. Добре, що сотенний післяв його до дідька, будемо самі свої... Цікаво, що він скаже. Ось вже йдуть, зараз чотовий Гаран передасть йому звіт зі збірки, ось вже він сам стає перед сотнею. Його кругле обличчя повертається від краю до краю трилави, тверді очі просвердлюють одне обличчя по другім. Стрільці витримують погляд.

— Хлопці — вривається в лісову тишу, переривану наспівуванням пташат, твердий голос сотенного Піддубного —

хлопці, сьогодні ранком настіла вістка, що загинув — сотенний вриває — один із двох, наших... найбільших ворогів!

Хвилину триває оніміла мовчанка, а потім знов чути ставлений голос сотенного:

— Загинув Адольф Гітлер, канцлер Німеччини. Може, тепер — голос підноситься — нам стане легше, хлопці! Хоч для нас — Піддубний промовляє повним тоном — війна не кінчається. Ми її продовжуватимемо на цьому і на всіх інших фронтах аж до нашої перемоги!

— Ну, що ж ти хочеш? — відкликається Піддубний до Гарана, коли вже проруб пустіє знову, і лише вони обидва залишаються на ньому. — Кінцевий ефект згідний з офіційними гаслами: „Війна аж до перемоги! Хоч до нашої, а не до їх! — посміхається вдоволено сотенний, знімаючи шапку і втираючи голену, полискливу, мов білярдова, куля, голову.

Богдан довго дивиться на свого командира, а потім бере його руку в свою і потискає з признанням:

— Ти відважний хлоп, пане сотенний.

— Ну що ж, був в добрій школі. Школа трьох букв — спокійно відповідає Піддубний.

РОЗДІЛ 6.

ОСТАННІЙ ДЕНЬ

День вставав сірий. Лише часами крізь одноманітну за-слону хмар пробивалось на хвилину сонце, і тоді все наби-рало знов жвавіших барв, а лица людей, що полягали під деревами на шарудіючому листовинні, засвічувались дещо веселіше.

— Гарні Свята — понуро сказав хтось із лежачих вояків — навіть в „обливаний понеділок” відпочити не дадуть. Хотів чоловік трохи нагадати про Великдень після вчора-рашної „шпетрупи”, а вже сьогодні знов якийсь алярм.

— І то, здається, буде щось важне — втручує другий, молодий веснянкуватий хлопчище в брунотно-плямистій шапці та з гранатою за поясом. — Чогового закликав сотен-ний до себе. А щодо тої „шпетрупи”, то знову нема чого так нарікати: Всі ж ми дванадцять вернулись, Михайле. То не так, як сталося з тими, що ходили на патрулю під сусідів...

— А, ти про тих, що то цей штурман пару днів тому Ваньку привів, дістав хрест і „ушою” його зробили? — падає запит з-поміж листя. — Відважний хлоп: хлопців, що з ним були, викропили рускі мінометами, а він до їх скопу сам вскочив, чубарика за обшивку, і додому затаскав... Ще й копняками підганяв, а позад себе з емпія парив!

Веснянкуватий потверджуюче махає головою:

— Ага, той сам. В дивізійному наказі про нього було...

— А про тих трьох у наказі не було, що їх на гіммель-команду вислали три дні тому? Там, коло Гнасу, на заліз-ничному торі? — цідить той, що обізався перший.

Веснянкуватий понурює голову:

— Не питай мене, Василю. Я знаю, вони їх повісили. Щось сучий син німець підслухав, як вони говорили, доніс, перекрутив, і маєш коротку справу: шибениця. Повісили.

— Як ішли вже під шнур, без сорочок, і клали голови в петлі, всі три казали: „Від ворога гинемо, хлопці!” і „Слава Україні!” кричали... — не то понуро, не то меланхолійно тягне перший. — І защо вони пішли спати?

— Мухи завжди найгірше кусають під осінь, під кінець! — відкликається веснянкуватий, немов закінчуючи розмову. — Хто зна, може, війна вже кінчиться, може, вже сьогодні останній день?

Ця думка, що війна сьогодні могла б скінчитись, така незвичайна, що всі посміхаються. Вони ж чекали щодня на кінець війни, щодня зідхали, щоб це все паршивство нарешті закінчилось, ця глина в окопах, ці воші, що пережирають вже комір сорочки, ця настирливість і хамство німецьких повилителів, те, що сьогодні ти мав друга, а завтра вже копаеш йому плитоньку яму, щоб закрила бодай його черевики, щоб, нарешті, одне слово: все скінчилось... Але як цей кінець виглядатиме? Коли війна кінчається, люди повертаються домів, а ми?... Куди ж іти нам, де шукати захисту? Хіба ж ми не люди? Війна мала б скінчитись. Ну, і що з того?

Від стежинки, що веде долі лісом, чути якийсь нерівний крок. Хтось іде, налягаючи на ногу. Вояки підводяться, мимоволі поправляються, кожний доторкається зброї, що лежить поруч. Чотовий іде, а він усе перенесе, нічим не розгнівається, коби лиш „хлоп був при гвері”, як він каже. Кожний притягає карабін до себе. З-поза корчів винурюється висока постать хорунжого Гарана, чотового другої чоти. Він трохи кульгає, а в руці в нього виломлена з ліщини палиця, яку йому вістун вистругав і пристосував до вжитку. Хорунжий має поважне обличчя, і вояки без команди підводяться з землі. Щось важливе...

— Хлопці — хорунжий дивиться навколо вояків, що вже без наказу усталились півколом обабіч нього. — Маємо кінець війни!

Кінець війни. Хорунжий дивиться, немов здивований, по своїх вояках. Нема вибухів не то що ентузіязму, але навіть і усмішки вдоволення.

— Ну, то трудно. Нема ради, пане поручнику. Скінчилось, то хай буде. Амінь і крапка... Навоювались Гриці! — з чимсь гірким в голосі відкликається веснянкуватий, а кутики його губ вигинаються вниз, немов у дитини, що хоче заплакати.

— Кінець, все до дідька пішло! — понуро спирається на карабін той, що розповідав про повішення. — І на яку холеру ми стільки товклись, пане поручнику? Невже то кінець?

Гаран стоїть ще хвилину мовчки. Уява насуває картини ошалілої радості, що напевно розбрелась сьогодні майже по всьому світі. Париж, Лондон, Нью-Йорк... Війна в Європі закінчилась! Водограї, фаерверки, фонтани сліпучого — після довгих чорних років затемнення-світла, люди танцюють на вулицях, кидаються собі в обійми. Радість, радість, радість... Кінець, се фіні, зетс з'єнд, канец! Навіть і ті, що програли, навіть ті, що переможені, повернуться додів, знайдуть захист і спокій... Хтось відкриє їм двері, комусь вони складуть утомлену голову на коліна, хтось виплачеться їм на грудях, що їх укриває фронтана подерта шинеля, якісь маленькі ручки поглядять їх по зарослому обличчі, хтось скаже: „Тата“, хтось скаже: „Нарешті ти повернувся!..“ Для всіх, для переможців і переможених, надходить кінець, день їхнього відпочинку...

— Ні, ми ще не закінчили, друзі! — твердо звучить голос хорунжого Гарана, і даремно хтось шукав би в цьому голосі патосу. — Ну просто, знаєте: для всіх скінчилось, для нас ні. Бог один знає, що перед нами, але одне є певне: для нас війна ще не закінчена.

Понурі обличчя роз'яснюються, опущені голови підносяться, очі виблискують жвавіше. Добре каже наш поручник, кому кінець — а для нас іще нема. Ми закінчим, як повернемось до хати. Коли це буде?..

— А тепер, хлопці — хорунжий говорить вже коротким, вріваним, діловим тоном наказу — відступаємо. Чуєте, як жарить наша артилерія?

Дійсно, канонада, що почалась ранком, замінюється на барабанний вогонь. Але б'є лише наша артилерія. Большевики мовчать. А наші гармати валять, немов усі батареї хочуть надолужити весь час примусової мовчанки, коли лише два стріли на день були дозволені. Гримлять щосили. Зі свистом перелітає над лісом сальва за сальвою, і недалеко за горбом, з боку головної бойової лінії, чути, як дрижить земля.

— Вони криють наш відступ. Зараз маємо понищити все барахло: шоломи, лопатки, ляфети від кулеметів, протигази, все, чого не заберемо. Лиш набої беріть, придадуться, і то

ще як. Триматися разом, перейдемо міст на річці Мур і там по другому боці почекаємо на гармашів. А потім: „марш-марш!”, чим далі на захід, чим далі від Ваньки, щоб він нас у пазурі не вхопив.

— А далі що, пане поручнику? — обертається до Гарана один із стрільців, заки ще перейти до виконання наказу.

— А я що, ворожбит, чи циганка, що з карт ворожить, Петре? — всміхається старшина. — Ось краще ти мені поворожи, як далеко я зайду, бо нога таки сильно підпухла і ледве лізу.

Вістун з непокоєм дивиться на праву ногу командира. Нога, дійсно, сильно напухла, і праву халяву вже треба було розрізати.

— Здійміть чобіт, пане поручнику! — радить він. — Ще більше вам натре, і тоді хіба будем вас нести. Як якась фіра зустрінеться, то тоді вже буде легше...

— Мене нести?! — обурюється Гаран. — Ти, Грицю! я з-під Бродів власними ногами виліз, а ти мене тут хочеш носити?

Він раптом задумується, а його чоло засновує якась мряка. Хорунжий обертається в бік, звідки чути рев вибухів за ворожими лініями, і якби хто стояв близько нього, то вчув би тихі слова:

— Власними ногами, та й чужими руками... Юра на руках мене виніс, Анатоль в вогню витягнув. Прощай, Бариляче, прощай гуцуле. Прийде день, і я до тебе під Штраден прийду, крокусів з Маришевської, з-під Шпиців, принесу...

Гусак вояків справно й швидко просувається ліською стежинкою. Все, що непотрібне, залишилось понищене, поламаане, погнуте в окопі. Попереду відділу — десятник обвішаний патронташами, за ним кілька вояків, трохи далі — двоє тягнуть на довгих, зроблених з галуззя санях справлену тушу свині, що дивним трафом залишилась була в живих аж до великоднього понеділка і звідкись несподівано вилізла з лісу просто на стійкового. Один постріл, і вже харчування забезпечено. Два мішки муки, що їх несуть двоє інших стрільців, Богдан називає відділом постачання. Він сам на кінці відділу, вістун коло нього. Хорунжий налягає щораз міцніше на ногу, і нарешті не залишається нічого іншого, як піти за радою вістуну і зовсім відрізати халяву й пришву та скинути рештки чобота. Санітар перев'язує йому почервонілу й набряклу ногу (що таке глупе натертя може

наробити!), на неї натягають вовняну шкарпетку, потім прив'язують шнурками відірвану від чобота підощву, і Богдан із полегшею встає. Покищо можна йти!

Зліва — лагідне узгір'я, від якого несеться тепер роздираючий вуха гук. На узгір'ї звиваються гармаші коло гармат. Рукави позасукувані, обличчя — видно це здалеку — почервонілі від зусилля, поспішають, крутяться, як мухи в окропі. Гора блискучих мідяних патронів від вистрілених набоїв виростає щораз вище коло гармат. Що кільканадцять секунд повітря роздирає грім випалу, гармата за гарматою виригує свою смертоносну посылку в бік лінії. Батерія працює.

Поміж вистрілами чути голос команд. Гармаші вже встріляні до цілей, і тепер лише треба буде переносити вогонь та скорочувати його. Артільристи махають руками до довгого вужа піхотинців, що проходить долиною. Між випалами чути вигуки:

— Почекайте на нас коло мосту! Ми тепер вас, — потім ви нас!

Чота відмахує руками, шапками, карабінами. Почекаємо!

Ще кілька кілометрів, і все затихає. Крутими шляхами між полями мчать одна за однією машини, а в них якісь офіцери, якісь старшини. Все пре на Мур. По полях підносяться просто в розпогоджене вже небо вузькі дими, немов з жертовних ватр. Це горять тріскучим полум'ям машини, яких нема змоги забрати. Вантажні вози, перекинені догори колесами фольксвагени, мотоциклі. Дим підноситься просто вгору.

— Так виглядає останній день війни — відкликається хтось голосно з рова. Богдан обертається і бачить вигідно простягнутого, впоперек висхлого рівчака коло шляху, між групою вояків, що присіли на краю шосе, свого сотенного Юрка Піддубного. Слава Богу, ми вже знову разом!

— Як ти прийшов? без утрат, Богдане? — питається сотенний. Гаран важко сідає коло нього.

— Втрати не великі, чобіт утратив! — показує він на завинену ногу. — Зліва, від становищ тридцятого полку, було чути великий гук, там могли бути втрати. В нас усе в порядку. Лише моя нога...

— Зараз тебе всаджу на якийсь віз. Не протестуй і не підскакуй! Я твій командир, чи ні? Нога набрякне, дістанеш гангрени, нову врубають, і до пані Міри повернеться каліка,

ти, дурний! — батьківським тоном промовляє, оглянувши ногу, Піддубний. — Я собі з сотнею раду дам, а там десь стрінемось. Коби лише хто хотів затриматись!

— Я завжди маю такого пеха! — майже з сльозами видушує злісно Богдан. — Під Бродами бодай мене ранили, а тут — просто чобіт натер...

— Не носи, фраер, чоботів — філософічно радить сотенний. — Я не ношу. Ходжу в черевиках, і добре мені з тим. Але тепер хапаймо якусь моторизацію чи фіру для тебе.

Але фір не видно, а авта, що над'їжджають швидким темпом з боку фронтової лінії, навіть і не думають затримуватись. Шофери навіть не відповідають на махання й вигуки, натискають газ і блискавично минають групу коло рова.

— Треба буде попробувати хлопського параграфа, коли джентлменський не помагає! — встає сам з рова Піддубний. — Ану, двох з емпіями до мене! Забавимось в регуляцію руху!

Але до цього не доходить. Наступне авто, якийсь сіро-зелений фронтовий фольксваген, над'їздить, заки ще озброєні вояки встигають виконати наказ сотенного. Шофер фольксвагену загальмовує сам, побачивши людей, що махають руками, і пристає в кількох кроках коло Піддубного.

Коли Піддубний підходить ближче, засмарований по всьому обличчю якоюсь брунатною мазюкою шофер перехиляється від керівниці через борт машини:

— Що є, пане поручнику? Тре' когось взети? Маю ще одно місце...

— Мене треба забрати — підноситься з рова другий старшина, що спирається на палиці і штикульгає забандажованою ногою. — Думаю, що мене візьмете.

Засмарований мазюкою шофер підносить величезні, надягнені, мабуть, для фасону летунські окуляри-протектори на чоло, і тоді зовсім виразно видно його зеленкуваті круглі очка та піддертий вгору ніс. Він вистибує з машини і поправляє на собі коротку панцер-егерську блюзу:

— Зіхер же так! Наказ, пане хорунжий! Ну, штайгуй, Дуську, до машини!

— Знаєш, Юрку, — подає своєму сотенному руку Геран — то таки треба мати щастя. Десь стільки тисяч людей у цій Дивізії, а я завжди на того батяра з моєї вулиці влізу! Ну що ж, до побачення, пане сотенний! До побачення, хлоп-

ці! Коротко ми разом на цім фронті воювали, повоюємо ще колись на другім!...

Він за допомогою Баліцького перелазить через високий борт фольксвагену і кладе позад себе свою торбину, а поруч — машинуву пістолу. Двоє інших пасажирів, теж панцерні ловці, як і Василь, розміщуються вкупі на задньому сидінні. З шосе простягається ще ліс долонь, що махають на прощання, а коли Василь включає вже мотор, до воза підбігає вістун.

— Ваша частка, пане поручнику! — гукає він, і на коліна Гарана падає щойно відрізана свиняча нога. Вістун потрясає ще кривим ножем. Вигуки ще чути позаду й тоді, коли віз набирає швидкості, а другий серпанок пилу засновує все туманом.

— Звідки ти авто вирвав, Василю? — запитує Гаран, простягаючи вигідно ногу, перекладаючи її через борт та ставлячи на болотнику.

— Німці лишили — відповідає з-над керівниці Баліцький. — Забракло їм бензини, хотіли підпалити. А ми якраз ішли з моїми вар'ятами. Останні набої ще ранком вивалили, мою „Горпину” зараз потім у повітря висадили, царство її небесне, та й пішли. Аж тут якісь фраери ліквідують автопарк. Побрали всі машини, посідали. А той фольксвагенчик на боці стоїть, намене цілює, а вже якийсь уша до нього з гранатою йде: „Вас іст льос?” — питаю. — „Кайн шпріт мер!” — каже цей і хоче тягнути гранату за шнурок. „Чекай! дай спокій, я собі знайду шпріт, а ви навівайте!” Здвигнули плечима і дали ногам знати. А я моїх госців на варту коло авта, щоб хтось його не закапюрив, і пігнав з банькою за бензиною.

— Ну, і де ти її знайшов? Не було хіба бензинової стації коло фронту! — кидає запит Гаран.

Базиль скоса поглядає на хорунжого:

— Слава Богу, Дуську, що тебе ще віци тримаються, ще не є так зле з тобою. Ні, не було стації, але була купа авт, що лежали в ровах перевернені. Щось попсувалось, в рів їх кинули, а висадити не мали часу. А в мене багнет і гумова рурка, ні? Ну й банька! Багнетом дірку в баку — раз! Рурку в дзюрку — два! Потягнув писком бензину — три! А потім цідися, цідися — і так повний бак націдив. Цьвочком застартував (німець забув ключик дати) і... і їдем. З Василем не пропадем!

— Ти, Василю, по війні, як вернем до хати, маєш у мене зіхерову посаду. За шофера тебе в себе зроблю! — хлопає по плечі товарища старшина.

— Я вже й так твоїм фамілійним шофером став. Хто твою кубіту з Кракова возив — може, не я? Тепер тебе, каліко, вожу, а дай Боже, щобим ще твого мікруса на прохід возив. Ну, ну, не сумуй, Дуську, не журися! Твоя баба не така, щоб пропасти. Я її лише раз бачив, але вона й себе витягне, і мікрусові не дасть загинути. Цікаво, що в тебе є — хлопець, чи дівчина? — не підводячи очей вд керівниці, потішає друга Василь.

На Мурі піонери якраз кінчають будувати міст. Побіч другим мостом тече покищо струм відвороту. Нема ніякого затору покищо, всі струмки ще не збіглись в одне річище.

— То за Марбургом щойно почнеться — бурмоче Василь. — Даваймо вперед, чим дальше сьогодні відскочимо, тим легше потім буде. Я вже бачив таку гецу в Кракові.

— Трохи мені соромно, що я не з мою чотою — задумливо відкликається Гаран, коли в міжчасі Баліцький ву-жевими скрутами пробиває собі шлях поміж натовпом авт і возів. — Мені треба було з ними бути...

— Йо, в сам раз їм тепер квялий каліка потрібний! Сидиш, ідеш, тішся, що живеш!

Марбург минають швидко. Місто притаїлось, вже завтра замають тут нові прапори, нехай лише ця маса відступаючого війська перевалиться. Чорт з ним, з Марбургом!

— Тут стояв штаб — пояснює Василь, коли вони минають будівлі по правому боці шосе, декілька кілометрів за містом. — Завтра буде та школа в Цельніці, де був шпиталь, але наших тут давно вже нема. Виїхали.

Минають електрівню на річці. Будинок електрівні стоїть величавий; ліворуч шосе, коло електрівні, притулилась господа, праворуч, під горбом на шляху, видніють два кістяки спалених вантажних машин. Вони вибились вже з головного струму відвороту, вони навіть вже попереду його. Богдан потягає язиком по засохлих губах. Гарячка, чортова гарячка від натертої ноги, підступає під вечір.

— Тут заночуємо! — вирішає Василь тоном, що не допускає дискусії. — Тут у цій господі є одна файна Пєпа. Її чоловік у партизанах у Тіта, але ми якось погодимось. Тут перемиємо твою гіру, переспишся, і завтра подуємо далі.

Може, ще де бензини викручу? Безпечно тут є, бо при самій шосі, військо буде їхати ціду ніч, нема чого боятись.

Два товариші Василя помагають висісти хорунжому, коли Василь вже повертається від господи і жєстами закликає заходити:

— В хаті бротбойтлі мають телефонічну стацію, але Пєпа теж є. Для тебе вже стелиться на підлозі. Ногу зараз перєвинем.

На столі миготить свічка, всунєна в банку від консерв. З боку темного шосє доходить безнастанний, начє шум водопаду, глухий гул валки, що проїжджає. Ріка пливе нестримно. Не можна заснути. — Я вже колись лежав так само один, і хтось тоді прийшов і сказав, що це ще не кінець... Тільки то був ранок, а не вечір. — В очах встає постать своєї пані Грець, конспіративна квартира, „Батурин”, Міра, розмова в парку... „Червонокалиновий балєст”, Анатоль, Юра Барилєк, знову Міра... стільки пройшло просторів, стільки пройшло людєй, стільки загинуло... Дарємно?

— Ти спиш, Дуську — всовується на пальцях Василь у трємтячий миготливим світлом простір кімнати. На стінах кладуться тінї, на стінах мигають довгі смуги рефлєкторів від авт, що проїжджають по шосє. — Не спиш?...

— Не спитьсє, Базиль. Юру згадав, Рудича, Темака... — тихо несеться з долівки, де на накривалі лежить Гаран. Василь присідає поруч нього. Світло прожектора знов пробігає по стінах, тінї зводять якийсь фантастичний танок.

— А мій Шурка, мій матрос... а Грозбецький, а Рутєцький... купа своїх хлопів пішла спати. І ще не знати, який нам кінець. — Василь раптом підносить оперту на колінах голову і дивиться вбік, де в півтемряві спочиває на звинєному накривалі голова Гарана. — Ти... жалуєш, Дуську? Ну, ніби що ти пішов... Бо знаєш, мені завжди здається, що то через мене, через ту гецу там на двірці...

Алє голос із темряви звучить рішучє:

— Ні. Базиль. Нічого не жалую. Не шкодую і не буду шкодувати. Ми робимо своє. Алє знаєш, мені здається, що то якраз ти міг би шкодувати, що пішов. Що то я запхав тебе в цю халєпу. Ну, знаєш, ті всі кавалки, у нас на Вірменській вулиці... Як ти казав тоді: Ці Крути, Лєстопади, Червоні Калини, от усє те барахло, що я вам гітар крутив...

Василь не відповідає, Гаран підносить голову і в миготливому світлі догаряючого огарка бачить, як десятник Ба-

ліцький повільним рухом заперечливо крутить головою. — Я не шкодую — здається, говорить цей німий рух.

— Ну, — перериває знов тишу Баліцький, але його голос звучить тепер зовсім ділово — там за річкою сидять вже тітовці, мені Пепа казала. Її чоловік вже тут сьогодні був. Приходив від партизанів. Вони вже на стації по другому боці і ранком переходять на цей бік. До ранку маєм час. І я... і Пепа.

— Ех ти, Василю, могила тебе не направить! — зідхає Гаран. Баліцький розводить безрадно руками і тихесенько, навшпиньках, виходить із кімнати. Настає знов тиша. За стіною чути, як бреньчить дзвінок телефону, і як сполучують щохвилини вермахтівські зв'язисти:

— Яволь, гер гавтман, іх фербінде!

— Кайне фербіндунг мер, гер льойтнант!

Дзвінки щораз рідше відкликаються. Богдан надслухує. По якомусь часі чути довгий дзвінок, телефоніст щось відповідає і нарешті закінчує розмову:

— Яволь! Зносимо лінію і звиваємо стацію. Аллес гуте, Оскар!

Хвилину триває мовчанка, і нарешті чути з-поза дверей голос телефоніста, що звертається до свого товариша:

— Збирайся, менш! Відходимо! Беайлюнг, беайлюнг... Тіто вже в Марбурзі!

— Чотирнадцять кілометрів звідси! — думає, вже засипляючи, Богдан. — А ті, що тут за рікою, трохи ближче... Ова!

РОЗДІЛ 7.

ПІД ВОЛОС

В кольоні тягнеться все. Величезні, тритоннові вантажні машини, дитячі візочки, важкі гармати, ровери, кінські запряги, авта, піхотинці, польові кухні і санітарки. Рух є лише однонапрямний. Все тягнеться вздовж Драви, що пливе ліворуч, в бік Фелькермаркту і Клягенфурту. Їде все, все, що не хоче зустрітися з большевиками, всі їдуть на захід, чим далі на захід. Там десь англійці, там десь американці, там захист перед Сибіром, перед наглою смертю, перед жахом і тортурами, одне слово: перед Росією...

В кольоні перемішані всякі уніформи — вермахтівські, есесівські, їдуть і летуни, не брак і матросів. Червоні феси дивізії „Ганджар” видніють побіч темноблакитних уніформ хорватських „ушастів” дивізійний левик жовтіє коло французької трикольори. Мадяри у високих, жовтих, шнурованих чоботях і шкіряних камізолях, якісь пані в хутрах, діти, старі... На захід, на захід, якнайдалше на захід!

— Але ж братство віє! — чухається по непоголеній бороді Баліцький, який щораз мусить стримувати машину. — Не дай Боже, щоб якась паніка, якийсь тіф-флігер, або яка біда! Ой, була б гранда!

— Та яким чудом? — противиться Гаран. — Та ж то вже кінець війни! Німці скапітулювали, всі їдуть до хати, хто ж тут іще воюватиме? — Він скося поглядає на сповнену галасом і гамором кольону.

— Унд іммер відер фельт мір айн, Ес іст зо шен зольдат цу зайн! — реве на весь голос підпитий, а може, лише п'яний радістю, що війна закінчилась, старший фельдфебель, на мелюдію „Лі Марлен”. Він простягнувся як довгий на причіпці, що теліпається за якимсь вантажним самоходом.

— Ююююхееее! — відповідає проїжджаючий з товаришами на іншій машині якийсь його земляк з Баварії і з усього

розгону кидає свою гвинтівку в бистрі сіро-зелені хвилі весняної Драви. Кріс лише булькнув, і вже нема сліду по ньому. Позбувся зброї... Аллес капут!

Поруч, на краю шосе, на березі річки, стоїть групка вояків і визбувається гранат. Один по одному летять у сірі хвилі малі, блакитні, яйцюваті предмети, або ж подовгасті „кукурудзи” з довгими ручками. Фонтанами витріскує Драва, глухо гудять вибухи у воді, біліють животи побитих риб. Це триває, доки вояки не визбудуться всього свого воєнного потенціалу, вітаючи на честь миру, що надійшов.

— Єцт гемма гам! — стверджує самовдоволено один, коли вже остання фонтана розпливається в хвилях. Вони звертають на шосе, і з групи чути пісню:

— Об зі унс лібен одер гассен,

Айнмаль мюссен зі унс ентляссен!

Понуро дивляться на фаєрверки з гранат проходячі „ушаші”, кривою посмішкою зустрічають пацифістичні пісеньки босняки в червоних фесах, з насміхом кивають головами вояки з жовтими левиками.

— Заскоро, госці, заскоро... — цідить крізь зуби Василь. — Ще до суфіту можете засміятись, ще не одну сливку можете хапнути, нім підете „гам”!

Він раптом кидає керівницю і жестом прикликає одного з своїх панцер-єгерів із заднього сидіння. Сам ловить за руку другого, і вони прожогом вистрибують разом з воза.

— Я за хвилинку, Дуську — ще кидає він, підбігаючи вже вперед. — Там щось важне!

Дійсно подія важна. Величезне авто з замонтованою польовою пекарнею на ньому пече на ходу хліб. Пекар всуває щораз велику бляху із сформованими подовгастими буханцями, кілька хвилин перерви — і бляха висувається з печі, а на ній видніють ряди вже спечених буханців. Юрба кидається до авта, що нестримно, хоч поволі, їде, десятки й сотні рук витягаються в бік печі, і за хвилину бляха порожніє. Пекар засуває нову, і історія повторюється.

Василь іде в пряму лобову атаку, за ним його товариш. Вони мають вже повні руки хліба, за пазухою пече, під пахами не міститься, а вони пхають ще і ще... Хтось штовхається, хтось відпихає... Пекар згори погрозливо махає рукою:

— Генук, менш! Досить!

— А-я, „генук”! — відповідає обертаючись, вже відбіга-

ючі з повними оберемками, Василь. — З нашої муки, сучі сини, печете! То з контингенту! А я маю голодувати? — він обертається ще раз і глузливо вигукує в бік пекаря:

— Пекаж, пекаж! Поцалуй мене в..., і нікому не каж!

— Є фафлега — зі вдоволенням сідає Василь за керівницю — тепер кожний сам про себе дбає. Фурірови вже аминь, скінчилося з постачанням.

— Ага, а що то ти почав говорити? — підносить він голову з-над керівниці в бік Гарана, коли вони проїздять під високою стрімкою скелею, що нависла над шляхом праворуч. Зліва простягаються якісь будинки, потім відкрите поле. — Ти кажеш... що війна скінчилась, бо вже по капітуляції? Хороба знає, чи то правда...

— Як би не було, Василю, — простягає руку Гаран — дай грабу! Все таки можемо себе привітати: цю світову війну ми пережили.

— Що то, то йо! — потверджує Баліцький і пускає праву руку з керівниці. — На, крий пазур, Дусек! Якось пережилисмо!

Те, що стається в наступному моменті, приходить без ніякого попередження. Раптом із скелі, що праворуч, з висоти кількох сот метрів, надлітає кулеметна черга і розсипується по всьому сповненому людьми шосе.

— Ра-та-та-та! — строчить спершу один кулемет, потім другий. Шосе охоплює паніка. Вояки, що ще перед хвилиною з галасом кидали карабіни і гранати в Драву, безрадно ловляться за пояси, обмацують себе по кишнях, шукають зброю. Діти плачуть, люди падають в рови, щораз хтось летить комінь головою поміж колеса возів, в пилюгу шляху.

Гаран вже лежить з Баліцьким і панцер-егерами в рові по другому боці шосе.

— Заскоро гвери викобзали — дивиться з призирством на повзаючих на животах вермахтовців Василь. — Чекай, я скочу до авта по наші пукавки!

За хвилину вони вже ладують свої емпі й карабіни і розглядаються по скелі за ціллю. Позаду від відкритого поля підноситься просто в небо червона ракета. Спершу на скелі видно блиски випалів, і кулеметне „ра-та-та-та!“ розноситься без упину. Перші постріли Богдана й Василя лунають над обезраділою і спантеличеною, повною вояків кольоною, наче сигнал. На шосе підноситься якийсь льойтнант в уніформі летунів, із забандажованою рукою, і випрямлений,

не звертаючи уваги на черги тітовських скорострілів, підходить до замонтованої на вантажній машині протилетунської двосентиметрівки.

— Та-так! та-так! та-так! — вже гавкає двосентиметрівка, а здалеку, від скелі, летять вже бризки каміння і видно скплязії на верхах. Десь праворуч у колоні відкликається „рач-бум”, піхотна гарматка. Ще трохи, і ціла кольона вже гримить і плює випалами, немов вогненний змій, на просторі щонайменше кілометра. Видно зовсім виразно, голим оком, як по скелі котяться якісь тіла, кулемети на горі замовкають. Ще пару хвилин, і вогонь припиняється, а розворушена кольона знов прибирає попередній вигляд і на решті помалу рухається з місця.

— Не кажи гоц, поки не перескочиш! — відсапує Василь, підводячись з-поза заднього колеса фольксвагену, звідкіля він садив у бік скель обойму за обоймою. Гаран теж дивиться на стос порожніх обойм коло себе.

— Але ж скурчі бики! — крутить головою Баліцький. — Їх капітуляція не обходить! Ти знаєш що, Дусек, ти мені не складай привітань, поки не заїдемо до Львова. Бачиш, що війна не хоче скінчитись!

Кілометри минають, картини міняються. Щораз якесь авто, що загальмовує рух, летить, штовхнене десятками дужих рамен, у провалля побіч шляху. Грюкотом відбивається машина об каміння і кінчає з затихаючим шарудінням десь у шумливих потоках, далеко внизу. Коли кольона пополудні затримується на роздоріжжі шляхів, перед першими хатами якогось міста, назустріч її виїздить якийсь їздець на мотоциклі, в уніформі барви хакі та з високим охронним шоломом на голові. Здалеку підносить руку:

— Галт! Галт! — а потім, під'їхавши ближче: Аллес стап! Но вайтер!...

— Англієць! — відкликається з полегшею Богдан. — Ну, на решті є кому піддатись!

Але мотоцикліст навіть не хоче слухати, що до нього говорять. Він просто затримає кольону на роздоріжжі, щоб зробити шлях для якоїсь моторизованої англійської частини яка проїздить тепер ліворуч від кольони, що на її чолі опинився якраз у цій хвилині Василів фольксваген. Час до часу довжелезна кольона англійських вантажних машин із кольоровими знаками затримується.

— Уй, не витримаю! — зривається від керми Василь. — І так стоїмо! Мушу підійти ближче, щем зблизька не видів живого англіка.

Він наближається, минаючи мотоцикліста, що, байдужий, навіть не подивиться за ним, до шофера найближчого англійського вантажника. Це рудий, розсміяний хлопчище в зеленому береті. Він киває рукою до Василя і трохи іронічно сміється: 3

— Гуд джермен... Нікс вор? Аллес капут? Гов гом?

— Нікс джермен! — пробує освідомити сина британської імперії Васить. — Аллес українер...

Але британець не цікавиться політичними проблемами поневолених народів. Його зір падає на ручний годинник на перегибі Василевої руки, і він швидко прикликає Баліцького ближче:

— Чендж, чендж! — спокушує англієць. — Ессен, кекс...

А коли Василь без захоплення сприймає пропозицію товарообміну, рудий пробує все таки переконати його, вказуючи на витягнену з-під сидіння бляшану дозу з кексами, то знов на Василів годинник:

— Со літл, кляйн воч — со грос, со біг бакс... Аллес кекс!

Але Василь не дається переконати про користі з заміни малого годинника на велику дозу кексів і відходить, цідячи кризь зуби:

— То ти такий англік! З пляцу хоче хлопа обцибушити. Не на фраера графив, госьцю!

— Мусів бути грек — стрибає на своє місце Баліцький. — Гуляем, хлопаки! Ов, а то що? Компанія побільшилась — додає він, подивившись позад машини.

З-заду сидять іще два додаткові пасажири, якісь молоді вояки, а на передньому болотнику розмостився дещо старший дядько з завиненою рукою. Вони розповідають про те, як тітовці напали на їх частину, що входила в склад запасного полку, як їх розбито, як хлопці розпорозились, як „командир перший втік”, одне слово: стара історія...

Мотоцикліст поступився, і авто рушає. На стінах домів містечка видніють нашвидку намальовані червоні зірки і написи: „Жівйо Тіто!”, по вулицях, поруч кольтон німецьких вояків. крокують озброєні від стіп до голів напівцивільні люди в советських пілътках з червоно-блакитно-білими пов'язками на рукавах. Не один з них тримає в руках здоровий биковець, помахуючи ним погрозливо в бік кольтони.

Час до часу вирине англієць із пов'язкою, на якій напис: „МП”.

— Якби не ті англіки, то малибисмо тут від тата Тіта третій май! — киває головою Василь. — Треба брикати!

На порогах домів, на вулицях міста стоять жінки, підбігають, не зважаючи на люті погляди озброєних тітовців, до кольони. Подають запорошеним, втомленим воякам, що ідуть у полон, дзбани з водою, пляшки з лімонадою, пиво.

— Комт бальд відер! — шепотом кидає, втискаючи Богданові в руки дві пляшки з пивом якась молода чорнявка, що вистригнула з порога хати просто на їх фольксваген. — Вір вартен!

Вона прихапцем торкається його обличчя поцілунком і швидко відстрибує назад на поріг дому. На кожному порозі втирається хустинкою очі, підноситься прощальним рухом руки, а коли жінки певні, що ніхто чужий не бачить, правиці тверднуть і витягаються штивно вгору, прощаючи вояків, що відходять.

— Повернемось, але не до вас. Нам дальша дорога... — каже про себе Богдан. — Але не кажіть мені тепер, що австрійці і німці — це щось інше. Дивіться, як прощають вояків!

— Все братство дує прямо вниз — стверджує Ґаран по хвилині. — Ну що ж, ми скрутім праворуч. Не люблю натовпу, а бічними стежками ми швидше відістанемось. В Клягенфурті й Філляху я вже був, нема нам там пощо їхати. Краще поїдьмо трохи за тими з „Вікінга”, що ідуть перед нами.

— Ти шеф, Дусек — каже Василь. — Пан каже, шофер їде!

Польові дороги крутяться, мала кольона озброєних по зуби „вікінгів” скрутила вже кудись інде, трибарвні тітовські прапори з зіркою чергуються по селаз з австрійським „рот-вайс-рот”. Час до часу стрічається якесь перевернене авто в рові, і тоді Василь наганяє пасажирів оперувати його за рецептою:

— Багнетом в бак — раз! Рурка в дзюрку — два! Потягнути писком — три!

Коли хто кривиться після потягнення ковтка бензини, Баліцький вдоволено регоче:

— Не смакує ти, що? Але їхати любиш, фраєру?

Нарешті вони вибиваються, вже перед вечором, на широку дорогу. Котрийсь із нових пасажирів пригадує, що він десь там має мапу, і витягає після довгих шукань шматок пом'ятого паперу.

— Ми є перед Вольфсбергом — відкликається, перестудювавши карту, Богдан. — Махаєм на Юденбург, а там далі, як Бог дозволить, на Зальцбург. Давай газу, Василю!

— Далеко не заїдем — стверджує в'їхавши в містечко, Баліцький, коли на невеликій площі виринають перед ними два могутні англійські танки. — Ті холерники зіхер не пустять. Ну що ж, підемо до неволі, хоч за холеру не маю густу того робити...

Але „холерники” теж не мають „густу” брати їх до неволі. Вони зовсім байдуже дивляться на авта, що проїздять, одні в цей, інші в той бік.

— А я таки піду до них — рішає Гаран. — Стань, Василю, я вилажу.

— Та правда, ти й по-їхньому вмієш — затримує машину Баліцький. — Тебе старий до школи посилав.

Коло танків двоє малярських старшин випитують про щось англійця, що сидить на покриві танка, схрестивши ноги. Побіч двоє тітовців у коротких англійських бетл-дресах і советських пілотовках із зірками. Вони хочуть вилити своєю поставою, що вони теж належать до цього ансамблю і мають щось спільного з тими могутніми, зеленими, сталевими потворами.

— Вас воллен? — звертається один просто до надходячого Гарана, що спирається на ліщинувій палиці, налягаючи на ногу. Але Богдан минає його, наче не бачивши, і приступає до танка, дивлячись на англійця, що сидить угорі і ані руш не може зрозуміти рваної промови мадяра.

— Мей ай гелп ю? — спокійно перериває потік угорської вимови Гаран, звертаючись до безрадного англійського танкіста, що розглядається довлока, не знаючи, про що йдеться чорноокому потомкові Аттили з багатьма орденами на шкіряній куртці.

— О, ю ток інгліш! — тішиться танкіст. — Єс, ю мей...

Швидко мадяра вже полагоджено, і він, салютуючи безліч разів та стукаючи закаблуками, відходить убік.

— Куди їхати нам? Де ми можемо скласти зброю, де наш збірний пункт? Можете нам сказати? — питає Гаран — Юкрейнієн Дівіжен...

— Ар ю СС? — ділово питається, кинувши оком на уніформу Богдана, англієць. Цей хвилинку безрадно мовчить. Хороба його знає, хто ми... Ми — Українська Національна Армія — відповідає він нарешті.

— Невер герд, не чув — здвигає плечима танкіст. — Заждіть...

Із щелепи танка він витягає мікрофон, накладає слухавки на голову, натискає якусь кнопку, а потім швидко заговорює:

— Ілевен-найтін, ілевен-найтін! — потім слідує щось, чого Богдан вже не може зрозуміти, а по якомусь часі англієць обертається до Гарана і каже одне слово:

— Клейгенфорт.

Богдан дякує і відходить.

— Говорила-їхала! — каже він до Василя й решти пасажирів, що повисли поглядами на його вустах. — Каже нам їхати до Клягенфурту.

— Хай сам їде! — стартує мотор Василь. — Їзда на Юденберг!

Санкт-Леонард, Лляйхенфельс... відчитує таблиці з назвами місцевостей Богдан, коли вони повним ходом женуть по шосе. Щораз більш стрічається авт, возів, пішоходів, що спішаються, і то таки добре поспішають, в бік протилежний до того, в який вони їдуть. Вояки, цивільні, залізничники в уніформах, жінки.

— Брикають! — стверджує ділово Василь. — Треба спитати, що є?

— В Юденбургу руский! — падає відповідь, коли вони стримують машину й питають утікачів. Пасажири фольквангену переглядаються. Вертатись!

— Давай карту! — каже Богдан, а по хвилині підносить голову з-над мапи і дивиться Василеві в очі:

— Тут — він тиче пальцем у мапу — коло Обдах, є стежка ліворуч. Як устигнемо заїхати, нім руский тут прийде, можемо шугнути через гори до Мурав. А звідтіля далі. Ну що, пробуєм?

— Я на кінських перегонах на Персенківці маєток програв — спокійно стверджує Базиль. — Я резіку і перегони, свшім, люблю. Будемо робити перегони з Ванькою. Хто швидше придує до того, як йому... Обдах, чи як?

Він іронічно скрикує ще:

— Щаслива дорога, гості! — коли всі три стрічні розбитки зсовуються з фольксвагену і зникають у вечірному при-
смерку. — Баба з возу... — додає він і натискає газ. — Три-
майся вітру, Дусек, Василь Баліцький їде!

Кільometr минає за кільоmetром, стає щораз темніше, в
темряві мигтять якісь вози, авта, щораз щось із шумом і
свистом пролітає з противного напрямку. Василь не запалює
світел. — На холеру — муркотить він — батарея мені вила-
дується. Я вже мав таке в Кракові! — і далі мчить у те-
мряві по шосе. Глупа їзда — думає Гаран — всі в той бік,
а ми якраз під волос! Не дай Боже, щоб руский раніше за
нас пригнав на роздоріжжя!

Але ось воно вже є. Якась таблиця, дорога, стежка вліво,
переїжджають через якийсь місток із кругляків, перестри-
бують через якусь глибоку калабаню, і їх фольксваген за-
тримується на задніх колесах якогось воза, що замикає дов-
гу кольону.

— Якого там дідько по ночі товче? — чути спереду. —
Не можеш, к... сину, помалу їхати?

— Рідне слово! — зідхає з полегшею Василь. — Ну, на-
решті ми знову поміж своїми!

Ніч є вже зовсім темна, коли після важких мандрівок
якимись стежками понад проваллями, крутими спусками й
піднесеннями, дорогами, що під ними шумлять потоки,
вони бачать світла містечка внизу.

— Постаєт Мурав! — відчитує напис на будинку, що сто-
їть просто шляху, Богдан. — Далі не їдемо. Тут спочинемо.
Чекайте, я піду на пошту, попрошу, щоб нам дали спочити.

Запряжна кольона минає їх і вливається в головний струм
возів і авт, що котиться десь серединою містечка.

Молода панночка-телефоністка, що якраз має службу, є
дуже ввічлива. Вона дозволяє покластись на долівці в по-
штової залі і вибачається, що не може допомогти нічим
більше.

— Ах, правда, можете ще помитись, унтерштурмфюрер!
— всміхається вона до Богдана. — Це все, чим я, тут на
пошті, розпоряджаю. — Вона приходить іще раз, коли во-
ни засипляють в трійку з Василем і одним із панцер-егерів
на долівці, залишивши другого Василеного товариша пер-
шим стійковим коло авта. За дві години мають його змінити.

— Ось вам подушинка, унтерштурмфюрер — всуває дів-
чина Богданові під голову малу гумову подушку, надуту

повітрям. — Спіть спокійно, я збуджу вас, якби щось... Спіть спокійно...

— Ти спиш, Василю? — ще кидає напівсонно Богдан, але відповіді вже нема, якщо не рахувати храпу, від якого тремтить лампка на суфіті. Другий панцерник теж підтягає. Не минає й десять секунд, як дует стає вже терцетом. Жарівка кидає мляве світло на сплячих воєків на забрудненій долівці.

Але сон, тяжкий сон утомлених людей, не триває довго. Хтось довго термосить Богдана за рам'я, заки він нарешті очунає:

— Що сталося?! — кидається до пістолі напівпритомний Гаран.

— Ніхт шісен, ніхт шісен! — заспокоює його телефоністка. — Вставайте унтерштурмфюрер. А рус кімт!...

Богдан зривається, все ще півпритомний. Як?

— Руский приходить сьогодні вночі — гарячково тлумачить напіврозбудженому телефоністка. — Я сполучувала якраз англійського команданта Мурав з російським з Юденбургу... Підслухала розмову... Сьогодні вночі пересувається демаркаційна лінія. Ще цієї ночі большевики мають зайняти Мурав. Мусите тікати!...

Богдан вже зовсім розбуджений. Він термосить Василя і другого стрільця. Але вони навіть не ворухнуться. Щойно кілька сильних ударів ногою під боки зрушує їх обох. Василь сидить оглупілий і блимає очима.

— Шляк може чоловіка трафити! — клене він, аж вуха в'януть. — Не можуть, к... сини, бодай вночі не ганяти чоловіка? І кажуть, що війна скінчилась!

— Дякую, фройляйн! — подає на порозі руку дівчині Богдан. — Ви врятували нам життя.

— Ах, вас! — кидає дівчина. — Коммен зі гут гайм, унтерштурмфюрер! Перед вами далека дорога!

— Мотор авта вже стартує, і перед ними розкривається знов холодна весняна альпійська ніч.

Р О З Д І Л 8.

ПІВ ДО ШОСТОЇ, ПІСЛЯ НАСТУПНОЇ ВІЙНИ

— Ну, то що: їдеш із тим товариством грати „Невольника” — сидіти на кіблю, чи йдеш зі мною? — півшепотом кидає через рам'я, приклякнувши в кутку вагону Баліцький. Він щось там порається в самому кутку вантажного вагону, щось перекладає з наплечника до малої валізочки, передягає черевики, сорочку. В півсутінку вагону не дуже добре видно, і зрештою ніхто не звертає уваги один на одного. Всі є й так перевтомлені, виголоджені і байдужі, так що Василь міг би готувитись до своєї метаморфози зовсім відкрито. До чорта з тим усім!

— Ну, йдеш? — трохи вже нетерпеливо кидає ще раз Василь. — Той поломаний потяг не буде тут вічно так стояти в цьому, як йому, Мюнхені, чи як?

Богдан не відразу відповідає. Він обводить спершу очима по цілій середині вагону. На долівці лежать, сидять, поприклякали постаті, щось говорять, коло чогось пораються. Через відсунені двері вагону видно залізничні рейки, злиті весняним дощем, розбомблені мури, якісь поламані, повигинані фрагменти залізничних мостів над рейками, якусь велику будівлю з розбитою банею коло самих торів. Під бляшаним дашком середміської стаційки, на якій пристанув їх потяг, підстрибує гріючись вояк в зеленій уніформі й цератовому плащі з чорною пов'язкою, на якій блищать білим дві літери: „МП”. Вояк поставив коротенький автоматичний карабін коло стаційної будки, а сам застрибав і ще жвавіше під будкою, що на ній якимсь чудом залишилась бляха з написом: „Доннерсбергер-Брюке”. Богдан повернув погляд на середину вагону з полоненими і вимовив:

— Пожди трохи, Василю...

— Австріяцке гадане, Дусек! Ну, ти ще надумуйся — перрвав Баліцький — а я покищо скочу ще вифасувати каву.

То одне, що тут, між тими голодоморами, можна ще дістати. А як я прийду, то тоді скажеш мені: так, або сяк!

— Угум — буркнув Гаран і навіть не підійнявся з своєї півлежачої постави, спертий на стіну вагону.

Щоправда, не було б за чим шкодувати. Від хвилини, коли вони, попереджені доброзичливою телефоністкою, змогли посеред ночі вирватись з Мурав, минуло вже три тижні. Вирвались з Мурав... — пригадав Богдан лиху, повну неспокою й нервозности ніч. Вже кілька кілометрів за містечком вони врізались своїм фольксвагеном у кінну кольону якоїсь кавалерійської дивізії. Коні лежали на шляху, конюхи палили вогні на шосе, і довелось пробиватись нога за ногою, боком, через луки, торфовища, паркани, аж до ранку, доки встало сонце й кавалеристи підійняли своїх потомлених тварин із шляху. Цілу ніч хтось чіплявся їх авта, то зникав знову, хтось проклинав їх авто й ліз битись, горіли вогні по дорозі, вони пробивались через якісь піднебесні гірські просмики, де хмари йшли кількасот метрів пониже їх ніг, десь там внизу, де кінчались ліси. Десь у проваллях шуміли потоки, кольони густішали й рідшали, якусь ніч вони провели в снігах, у переверненому санітарному авті. Свиняча нога, подарована вістуном як „частка”, давно вже скінчилась, а про те, щоб випросити десь хоч ложку молока, не було й мови. Вздовж шляху тягнулись сотні тисяч людей, і вони об'їдали країну до останнього. Один із панцергерів мав і ще буханець хліба. Потім котрогось дня Василь пропав десь на половину дня і повернувся з кількома банками волової консерви та пачкою цигар.

— Вкрав! — заявив просто, коли Богдан запитав, звідкіля це багатство. — Вкрав там одному жлобові з авта. Не будеш їсти?

Богдан їв. Яка там нарешті різниця — крадене чи куплене? Важить витримати, не впасти з голоду, коли вже перетривалось усе. — Броди, Фельдбах, капітуляцію... Вернутись, відшукати Міру й дитину, подумати раз трохи про себе, вперше за всі ці роки. М'ясо вкрадене „якомусь жлобові”? Смачне, дуже смачне.

На якомусь натовпленому перехресті, де з'їхалось усе — німецькі стенотипістки з колишніх львівських „діншттелле”, що впізнали Гарана, хорватські достойники, якісь генерали, прості „ляндзери”, есесівські старшини, норвежці й французи — вони знайшли картку вирвану з бльоکنоту,

прибуту цвяшком до стовпа: „Увага, українці! Іти ліворуч! Англіїці пхають за дроти!” Картка висіла собі, ніхто її не знімав, і щораз підходив до неї якийсь вояк з виразними знаками по обдертих чорних „шпігелях” на комірі, читав, часом силябізуючи, а потім зникав раптом між полями ліворуч. За якийсь час ті самі люди виринали вже поза небезпечним перехрестям, на якому, дійсно, англійська команда виловлювала вояків есесівських формацій і саджала до табору.

— Овва, такий собі таборчик — ствердив під вечір Василь, коли Богдан з двома іншими панцерниками пропхались полями попід лісок фольксвагеном, а Василь повернувся з розвідчої патрулі. — Я там був, запхали мене. Походив трохи, заміняв в одного ті цигарі, що я вкрав, за шоколяду, і переліз попід дротом. Нудно там є. А пхають за дріт, бо якийсь німець-есес мав якусь шпаргу з англіком. Ще не знав, що войну програли...

Скільки це було вже днів, Богдан і забув. Котрогось теплого ранку, вже по тому боці гір, перед ними, що опинились знову в натопленій автоколоні, вирости вежі якогось містечка. Шосе було запхане до неможливости. Десь попереду зроблено рампу, і прийшли вістки, що американці — за рампою, і що вони не перепускають нікого, тому що терен по цьому боці має належати большевикам.

— Нас не затримає рампа! — сказав Богдан і, здавши авто на товаришів Василя, сам рушив разом з Баліцьким по шосе вперед, щоб збадати становище. Він налягав іще трохи на ногу, але Василь роздобув десь (мабуть, таки знову вкрав) вигідний капець, і Гаран ходив вже зовсім вигідно в одному чоботі й одному капці.

Рампа, дійсно, була. За нею стояло кілька вояків в зелених дреліхах, подібних до робочих одягів. Вони мали целюльові шоломи на головах, і коли один з них зауважив зацікавлений погляд Богдана, спрямований на накриття його голови, він підійшов ближче, зняв шолом з голови і вручив його старшині в німецькій уніформі.

— Плестік! — сказав він, стукаючи по шоломі пальцем. — Гуд плестік, амерікен.

— О, ай’м шюр зетс екслент! — відповів посміхаючись Богдан. Вояк з автоматичним крісом мало не підстрибнув з радости і жвавніше заворушив щелепами, жуючи гуму.

— Ви говорите по-англійському? Зетс файн!

Богдан розглядав тим часом шолом з намальованою блакитньо-білою шахівницею, знаком дивізії чи полку.

Коли американець вчув, як Гаран ділився своїми увагами з Василем по-українському, він швидко заговорив якоюсь слов'янською мовою, і з його слів виходило, що він є „грват”, і що вони є, певно, руські. Коли він почув слово „українці”, він зовсім не здивувався і сказав, що в його місті, в Америці, він працював з українцями, і що вони є „гуд фельовс”.

Через рампу він не може їх пустити; але чи лише через рампу можна їхати? — Погляньте вправо і вліво — закінчив вояк, надягнув шолом, подав їм по пуделку жувальної гуми і зі словами: „Бі смарт, бойс! Джаст теїк йор ченс!” — покрокував назад за бар'єру, перед якою товпились тисячі людей.

— Йо, свій хлопака, той ковбой! — ствердив Василь. — Цилуй, Дусек, як братство навіває поза хатами, там через толоку...

За годину фольксваген вже був переправлений через поле, а американці навіть оком не моргнули. Вони пильнували рампи а решта — це вже не був їх бізнес.

По кількох годинах, натрапивши на великий відділ українців, вони долучилися до нього. Ще за кілька годин, дійшовши до гірської долини разом з відділом, що нараховував до тисячки чоловік, зайняли квартири в якомусь приліпленому до гір сільці, по стодолах, стайнях, наповнених сіном оборогах. Зустрілись старі знайомі, побачилось багатьох старшин, був Козар, був Ольштинський, з'явився старий Перуняк. Про інших, між ними й про Денисюка та Піддубного, були вістки, що вони пішли кудись униз, в напрямі на Італію. Не бракло й німців: команду над відділом взяв Баєрсдорф, знайшовся Форстройтер, Фіндер, Кляйноф, гештапівець Нірман. Приїхав мотоциклем, що його вожатим був славетний Федів, майор Невмірущий, і відразу ж кудись пропав... Щодня приходили нові стрільці, стягаючись до гурту.

Разом з ними надійшов теж і голод. Харчові засоби, кількадесят кільограмів квасолі та кількадесят коней, збираний стрільцями квасок та кропива, не вистачали. Люди гаснули й виснажувалися. Щораз хтось вибирався „за гори”, в альпійські сільця, щоб поміняти штани чи сорочку на ложку молока чи грудку сиру. Творились „харчові частини”, групи

складені з старшин і стрільців, що спільно роздобували харч, міняючи, купуючи чи вижебруючи, і таким чином спільно забезпечуючи себе.

— Гуляєм, Дусек! — рішив одного дня Василь, коли вже все вишкрябалось, і остання печена з грису на польовій лопатці паляниця, ділена на тонюсенькі шматки, таки скінчилась. — Гуляєм за гори!

Богдан зімлів тричі, ще заки вони пробрались через височезний гірський хребет. Коли довелося сходити спуском з висоти двох тисяч метрів, він падав раз-по-раз. Василь тягнув його й себе, і коли вони нарешті зійшли в напрямі до селища, вони дерлись спільними силами по горбах, хапаючись за мокру траву, щоб дістатись до хижок альпійських верховинців.

— Грюс Гот! — вітав мешканців зарослий, з немалою вже бородою, Богдан, а за ним повторював те саме й Василь. — Тавшен, гуте гозе... фюр айн штюк брот, етвас буттер...

Мешканці хаток не надто захоплювались відвідинами, відповідали, що вже багато вояків перейшло тут, що вони самі нічого не мають. Але часом за штани можна було дістати шматок хліба, чи навіть повну, коп'ясту ложку масла. Часом хтось жалів „арме зольдатен" і дозволяв присісти край стола та давав випити кварту молока. Але заки повернутись через шпилі гір, все придбане багатство, в формі плесканки сиру і півбуханця хліба, було сконсумоване, і обидва шукачі золотого руна прийшли за два дні до своєї стодоли так само голодними, як були, і ще більше втомленими. Але це не стримувало нікого, і щораз виходили нові групи на виправи, хоч без великих успіхів. Ходили, щоправда, чутки про якихсь щасливців, що зуміли десь зловити й заколоти барана. Але ніхто їх у вічі не стрінув, так що легенда про печену баранину залишилася легендою.

Напруження поміж німцями, забезпеченими харчем, і голодними людьми, що ставали тінями, доходило до зеніту. Коли один із вояків не виконав якогось безглузлого наказу (не підбіг, лише підійшов) і мав бути суджений наглим судом, кипінняросло до краю.

Василь з Богданом ходили до поблизького містечка Ваграйн, віднайшли там якогось шевця, що його війна загнала під Альпи з-під Тарнополя, пересиджували годинами в нього і дивились, як пливе за шибамі шевської майстерні бурхливе покапітуляційне життя. З'явилися вже советські полоне-

ні з червоними пов'язками, потім польські старшини з „офлягів” з ожелками, вже декого з наших побито, вже хтось там обірвав залізною штабою по голові. Дні йшли.

— Їдем, Дусек, їдем! — перервав одного ранку лїниве „фарньєнте” Гарана, що сидїв із порожнім шлунком на сонці, Василь. — Їдем кудись потягом, кудись далі з тих паршивих гїр!

Їх наладовано у вагони на стації Маркт-Понгав, вояки з чорними пов'язками й білими літерами МП приглядались лїниво до їх вантажєння і майже негайно після того, як потяг рушив, почали товарообмін. За фїнський нїж давали дві цигарки, за фотоапарат пропонували аж цілу сніданкову харчову пачку. Богданові давав якийсь темноокий мішанець бляшану дозу з маслом за його службову пістоль, яку старшини все ще носили при боці.

— Купец на здохле риби! — перервав торг Василь. — Нема фрасєрів. Нікс чєндж. За таку фїнну машину — ту дрібку масла?

Ходили чутки, що нїмці заїдаються рештками захопленого харчу, хтось бачив, як якийсь шпіс їв родзинки, хтось доглянув, як якийсь нїмець ковтає цвібак. А тим часом люди лєдвє підводилися з землі. Поїзд стукотїв по рейках і щораз наближався до столиці Баварії — Мюнхєну. Минули Цєльам-Зєє, Куфштайн, Розєнгайм... хтось пустив паролєу:

— Їдем до Дахав!

Вїстка не зробила доброго враження: — Та ж, панове, ми, в їх пойнятті, єсєси, Гїмлерове вїсьько, Гїтлерова гвардія, нацистївськї прєторіяни, — нагадав хтось, і неспокїй ставав щораз виразнїшим. — Будемо покутувати за нїмецькї грїхи!

Нєнависть щораз крїпшала. Місяці й роки лихої поведїнки, всї наруги й кривди, пульсували лєвою під тонкою верствою дисциплїни. Старшини мали багато клопоту, щоб удержати воякїв у карбах і не допустити до проливу кровї. Куди ж піти, кому поскаржитись, у кого вимагати справєдливостї? В амерїканського сєржанта, командїра транспорту? З трудом доїхали до Мюнхєну, де потяг із полонєними стєнув тепєр якраз у розбомбованому сєредмісті.

— Єй, Гаран! не журися! — прикуцнув коло нього худєнький десятник в окулярах. — Хочєш, карту кину! Сьогднї добрий дєнь. Всє скажу: кого любиш, що топчєш, кого

маєш у серці... а кого деінде... Скажу, коли жінку стрінеш, чи маєш хлопця, чи дівку... — спокушував, блискаючи очима з-поза скла, десятник.

— Те, Дусек! — перервав кабалістичні практики голос Василя, коли вже Богдан довідався, що він є батьком „тенього сина”, жде його дорого, лист і великі гроші (виграєш у покера від Койцуна). — Те, Дусек!

Гаран підійшов до піврозкритих дверей вагону з боку протилежного від стації та стійкового. Там, поміж рейками, стояв Баліцький.

— Ну, фалюєш, Дусек? — запитав Василь. — Я зараз гуляю. Кобзаю ту мантлю і всі манелі і махаю в місто. Я маю вже тут кумпана, залізничника. Він мене проведе. Є теж одна швестер із червоного хреста, каву на стації давала, вона мене переночує.

— Не можу, Базиль — без оправдання в голосі відповів Гаран. Не можу. Бачиш, дали мені штерна, треба це вміти носити. Офіцер не може накопати своїх хлопаків. Я вже мою чоту мусів кинути через ту дурну ногу, не можу кинути й цих. Тим більше, що чую, що леда хвилина буде шпарга з німаками. Не можу, Василю.

— Ну, то йо, я то кумаю. Але я йду, я не маю тут що робити. Калябраки бити за дротами — то не для мене. Я мушу рухатись... я мушу щось робити! Дусек?..

Баліцький підскочив до порога вагону й натягнувся до вуха сидячого на порозі приятеля. Присутні у вагоні пильно дивились весь час у протилежний бік, немов не бачили, що роблять дві постаті з другого боку.

— Дусек! — прошепотів Василь. — Дай мені свою машину, ту сімку, ну „вальтера”. Я тобі дам мій „нуль-ахт”, я його тут маю... Тримаю за пазухою, хоч капралям відбирали. Мені треба меншої сплюви. Ну, даш?

Богдан без слова відчепив кобуру і поклав на долоні другу матову сімку „вальтера” з брунатним держакою. Він відчув на своїй руці тягар великого „нуль-ахта”, Василь стрибнув іще до вагону, метнувся, вискочив знову, і за хвилину між вагонами стояв якийсь чужий чоловік у цивільній баварській фуфайці, дрантивих штангах і позаломлюваному альпійському капелюшку, з малою валізочкою в руках.

— Грюс діх Гот, Шпецц! — підніс руку до капелюха чоловік, в якому мало хто міг би впізнати десятника панцерних ловців Василя Баліцького. — Філь шпас!

— Бувай, Василю! — підніс руку до пільотки Богдан —
А пошукай там десь за моєю жінкою...

Василь без слова приклав руку до грудей. Потім подивився ще раз на шнур червоних вантажних вагонів із полоненими і поволі вимовив:

— То ще не є шлюс, Дусек. До побачення, по наступній війні. Пів до шостої, під Атлясом, на ринку у Львові!

— Пів до шостої по наступній війні... — в задумі сказав хорунжий Богдан Гаран, коли під вагонами потягів, що займали сусідні рейки, вже зникала зігнена постать Василя.

— На ринку, у Львові... — закінчив він. — Хай я сконаю, якщо я не прийду на час!

РОЗДІЛ 9.

ВАФФЕНКАМЕРАДЕН

Ніч була томлива й неспокійна. Перед вечором потяг залишив стацію в Мюнхені і подався між розбомбованими мурами міста кудись на південь. При відкритих дверях вагонів сиділи люди, намагаючись пробити поглядами темряву і відчитати назви стацій, через які просувався потяг. На Дахав, чи ні?

— Не до Дахав — сказав якийсь підстаршина протилетунської артилерії — не до Дахав! Я був на вишколі в Мюнхені і околицю добре знаю. Їдем на Гарміш.

Вістка стрілою облетіла вагони, і прийшло деяке заспокоєння. Та все таки голод не давав людям спати. Вони крутилися, як звірі в клітці, по вагонах, щораз прилітала якась „пароля” про те, що в німецькому старшинському вагоні якраз тепер їдять потайки вечерю, що останню паку з харчами розділили поміж себе...

Темрява була повна, коли вони вивантажились на наполовину зруйнованій стації з написом: „Вайльгайм”. На рейках стояли якісь вагони, а по хвилині хтось приніс вістку, що у вагонах харчі: яйця й консерви. Відділ вивантажено й уставлено на шляху за стацією, і тут чомусь тримано під накраплюючим дощиком без ніякого руху.

— Задовго тут мокнемо — сказав хтось коло Богдана, що з приділеним йому відділом вояків стояв трохи оподалік стації. — Буде клопіт із тими вагонами. Голодні хлопці не витримають.

— Піду напиться води, зовсім в горлі засохло — відповів Гаран, впізнаючи за голосом свого підстаршину. — Пождіть на мене.

Розшуки за водою завели Гарана до якогось мурованого будинку коло стації, над яким світилась жарівка. В коридорі був водотяг, і Богдан заспокоїв спрагу досхочу. Коли

він виходив з будинку, то зауважив, як повз лави мокнутих на дощі полонених промчались два американські джипи в бік стації.

— Якась гранда там є, пане поручнику! — поінформував хтось з вояків. — Хлопці з німаками розбили вагон і добрались до яець. Нарід голодний...

Коли Богдан повернувся до своїх, справа була вже поладжена. Кілька вояків пішли за прикладом німців і вломались до вагону з харчами американської залози. Небагато здобули, трохи яець і пару консерв; котрийсь з українських старшин негайно відкрив крадіжку, і покрадений харч віддано на місце. Польова жандармерія надійшла і взяла під догляд зголоднілих хлопців, що навіть не змогли ковтнути нічого з пограбованого.

— Я казав, що буде прикрість — втомлено сказав підстаршина, коли Богдан стояв вже знову при своєму відділі. — Зараз рухаємось, пане поручнику.

Кольона, дійсно, рушала. Темні лави колисались ритмічним посувом у пітьмі, поміж хати, плоти й дерева. Галуззя дерев стирчало, немов кістляві руки, на тлі неба, дощ накрапував далі. Тисячі ніг місили густе болото польових шляхів. Хлопці накривались від дощу чим могли. Поруч крокували якісь тіні з карабінами.

— Німецька польова жандармерія. Минала година за годиною, маршеві не було видно кінця.

— Ми вже тут раз були — сказав котрийсь з вояків, коли вони минали характеристичну петлю шосе. — Якийсь чорт нас туди носить! По якого дідька німота нас туди по кілька разів водить?

Лавами шуміли гнів і обурення. Самі сплять тепер десь по хатах, а нами крутять. Досить вже того!

— Треба буде дати людям відпочити — сказав хтось попереду, і за якийсь час, коли вже таки добре розвиднювалось, вони розташувались під якимсь ліском, на зволожених дощем травах і вересах. Лісові птахи починали свій ранковий концерт, десь за горами сходило сонце.

Крик, а потім постріл, один і другий, зірвали Богдана з трави. Обличчя вояків навколо нього, байдужі й потомлені, набрали раптом крові, і все зірвалось, мов попарене й підтяте батогом.

— Б'ють! б'ють! — кричав хтось гістерійно за закрутом дороги. Щораз більшав гурт. Богдан скочив, не зважаючи

на все ще болячу ногу, просто в саму середину натовпу. Тут стояв вже з пістолею в руці один український старшина, а другий жестами й словами заспокоював збурених.

— Хочуть нас розстріляти, друзя! Рятуйте! — репетував хтось із середини гурту. — Німота хоче нас вбити! Рятуууу-те, хлопці!...

— Замкни писк, дурню! Хто тебе хоче стріляти! Темний се-леп! — ревноув якийсь голос, і Гаран мимоволі посміхнувся, хоч ситуація була не до сміху. — Ольштинський, завжди той сам!

По кількох хвилинах був спокій, і кольона рушила далі. Один із старшин, що увірвались були в середину заворушення, пояснював Богданові, крокуючи поруч нього:

— Хтось кинув пароллю, що хочуть арештованих застріляти без суду. Хлопці кинулись до биття, а решту ви вже бачили на власні очі! — старшина покрутив головою. — То не кінець клопотам, будете бачити.

— Зробім нараду старшин — промовив Богдан. — Розважемо справи. Може, вдасться вирватися з-під опіки „ваффенкамерадів”. Треба ж щось зробити...

— Треба щось зробити — погодився старшина — щось зробимо. Скажу Перунякові. Він же ж найстарший між нами.

День робився гарячий. Довга кольона звивалась, ніби вуж, між горбами, зсовувалась на поля і сходила долинами між лісами. Богданів відділ ішов позаду, і Богдан міг в якійсь широкій долині охопити поглядом весь похід. Похід немав надто бадьорого вигляду, вояки йшли пригнуті тягарем наплечників із своїм убогим добром, несли якісь безвартісні відра, пушки, залізні патики. На початку кольони кілька маршуючих красувались вирваними звідкись червоними хідниками з вагону першої кляси. Обличчя були зарослі, брудні, люди заболочені по вуха, перемоклі, голодні, втомлені і зденеровані.

Стрічні німці дивились не то з симпатією, але більше з страхом на цей похід волоцюг. — Подалі від нас! — здавалось, говорили їх погляди. — Ще тільки вас нам треба!

— Говорив з Перуняком — якимось нервозно сказав, підійшовши знов до Богдана, той сам старшина, що розмовляв з ним перед тим, — Баерсдорф вимагає скликати нараду всіх старшин, німців і нас, і домагається десяткувати стрільців за бунт.

— Як? десяткувати?! — гукнув Гаран, хапаючись за кишеню, з якої стирчала колодка Василевої „нуль-ахт” — покажем їм десяткування! Сучі сини! Ходіть!....

— Спокійно, Гаран — поклав йому руку на плече товариш. — Про десяткування нема мови. Але нараду скличемо, лише нашу, не з ними. Почекайте, поки станемо на постій.

Вже є добре з полудня, коли кольона стає поруч молодого ліска. Вози з обозом і харчами приміщуються під деревами, стрільці миттю кидаються будувати шатра. Матеріалом є чатиння і вирубані ножами й лопатками з лісу колики. Одна по одній починають виростати колиби, настає відпруження, люди є зайняті.

На нараду старшин Гаран пішов з неспокоєм у серці. Кільканадцять старших і молодших людей засіло на горбку, дивлячись на стрільців і підстаршин, що порались на леваді. Нарада була не довга. Рішати не було чого. Справа була ясна: відділитись від німців, і ніяких розстрілів! Всі заступали цю думку: сотник Перуняк, і Козар, високий артилерист Торбач, Марко, Ольштинський, Марецький, Рабич, Койцун, Борасимович... Всі були згідні, що справи назріли. Якщо німці не можуть зрозуміти, що війна ними програна, і що кінець з „юберменшами”, треба веред перетяти!

— Хто піде до американців? — впало питання. — І ще одне, панове — кинув хтось в загальній мовчанці — де є, власне, Баерсдорф?

— Варить нам певно кашу — кинув хтось крізь зуби — кудись поїхав. Чи не до американської команди?

Баерсдорф повернувся швидко. Він не вдавався в розмови, а лише видав зібраним старшинам накази, вислухавши перед тим рішення наради старшин. Не відповів нічого. Накази були: підірвати знову мужву, переходим на нове місце. Обози залишаються на місці разом із сотником Перуняком і німецькими старшинами. Льос, гемма, майне геррен!

— Щось кнує, дядя... — щідить крізь зуби Ольштинський, крокуючи, поруч Гарана, польовою дорогою, з кольоною, яка вже левде волочить ногами. — Щось комбінує старий...

Навпроти над’їздить американський танк. За ним другий, а потім третій. Танкісти сиділи на верху своїх машин і без особливого зацікавлення придивлялись, до зігнутих у три погібелі людей під тягарем наплечників і маси потрібних полоненому речей, як от дошки, дроти, якісь бляхи...

— Що тут роблять танки? — процідив Ольштинський. — Хочуть з нами війну провадити? Смер-дить, мої панове...

— Не дуже то добре місце, пане поручнику — кривились вояки коло Богдана, коли кольона увійшла між три горбки на мокраву долинку над рахітичним потічком. — Там, де ми були, було краще.

Гаран не відповів нічого. Він бисто оглянув долинку, а неспокій стиснув йому серце. Він ковтнув слину і нервово позіхнув. Щось висіло в повітрі.

Кольона уставлялася в трилаві, фронтом до горбка, перед яким був потічок. З боків і позаду виростили інші горбки, загороджені плотами, воринням. За трилавою селянин нашвидко косив неvirослу ще траву, заки її столочать вояки.

— Виглядає на довший постій — неспокійно подумав Гаран. Де вони хочуть тримати людей? на цьому мокляку?

Не було часу думати. Перед фронт відділу, понад тисячки людей, вийшов оберштурмбанфюрер Баерсдорф. Кольоною пройшов морозний подих мовчанки, і лави зааніміли. Голос Баерсдорфа був твердий і різкий.

— Ах-гунг! — понеслося в повітрі, і все застигло. Рухом руки підполковник покликав Ольштинського.

— Зі юберзецен! — кинув короткий наказ Баерсдорф, і видно було, як молодий старшина із стяжечкою залізного хреста і відзнакою поранених випростався. Його блакитні очі палали. Було видно, що перекладання буде на цей раз важке.

— Дойче камераден... унд зі, українер! — гаркнув Баерсдорф, і почав. Слово по слові, речення за реченням падали просто у вічі трилаві, слово по слові речення по реченні перекладав Ольштинський.

— ...ми були вашими товаришами, були вашими „ваффенкамераден“, стояли з вами „шультер ан шультер“ (Ага! — подумав Гаран), проводили вами, хотіли зробити з вас вояків! — розносився голос підполковника. Чути було, як щось заграло в голосі Ольштинського, коли він відчекав павзу і на помах руки промовця почав переклад.

— Але з вас зробити вояків не можна! — скандував, перекладаючи, з пасією блакитноокий поручник, немов слова, які він викидав із свого рота, душили його...

— Вас доручив мені — в голосі Баерсдорфа почулось щось немов іронічний усміх — ваш генерал Шандрук. Його

тут сьогодні, на жаль, нема, і тому я не можу перед ним зректись цієї почеси... командувати вами!

— З вас не можна зробити вояків. Ір зайд дібен унд ройбер! — найвищим тоном задрижав голос підполковника, а коли настала павза, він кинув гостро:

— Юберзецен зі! —

— Ви злодії і бандити! — дивлячись просто в обличчя німця, немов камінням, кидав важкі слова поручник Ольштинський.

— Ви хотіли вийти з-під нашої команди! — з образою веде далі Баерсдорф. — Добре, ви будете під іншою командою.

З-поза горбків викочується, немов на помах руки режисера, сіро-зелений тулуб танка. Жу-жу-жу-жу — чути ліворуч і праворуч, і такі тулуби висовуються з трьох боків. Трилава застигає, а в морозній мовчанці (чути, як бринять комарі) розпеченим залізом всвердлюється в уха голос німця:

— Злодіями і бандитами ми не будемо командувати. Ще сьогодні відділимося від вас — рухом руки він відсилає перекладача і звертається вже сам:

— Ахтунг! Дойче унтерфюрер унд маншафтен! Аллес авф ден лінкен флюгель!

Швидко виступають з лав німці. Росте їх група на лівому крилі. Спорожнілі місця автоматично займають, силою при звичаєння, українські вояки. Відділ стоїть вже знову в трилаві, лише поділений. Баерсдорф кінчає:

— Я віддаю вам ваших злодіїв і грабіжників. Ми хотіли судити їх нашим, військовим судом, тепер хай ідуть між вас!

З-поза лав виступають кілька вояків із пов'язаними позаду руками. Їх веде жандарм із скорострільним карабіном в руках.

— Будуть розстрілювати... будуть розстрілювати! Тут перед фронтом! — Гістерійно шепоче хтось позаду. — І нас, і нас теж...

Із зелених танків підносяться дула кулеметів, обслуга підносить півокруглі обойми, хрястять бляхи закладані в замки кулеметів. Дула підносяться і поволі спрямовуються просто на безборонну кольйону, від якої вже відійшли німці.

— Десь я бачив вже таку картину — надсподівано спокійно думає Богдан. — Ага, я вже знаю: та ж це Базар!... Довга кольона, кулемети навпроти. То так прийдеться закінчити?

Десь поруч чиїсь нерви не витримують. Хтось ізсувається зімлілий на коліна, хтось тонким гістерійним голосом скрикує. Але кілька стусанів під бік приводять людей із слабими нервами до порядку. Кольона стоїть і дивиться тисячами очей просто у вишкірені дула.

— Ага, і скажіть їм іще, що відтепер у них власна команда — кидає ще Ольштинському Баерсдорф, що стоїть оподалік збоку. — Я призначив командантом поручника Козаря. Ваше поле, в якому можете рухатись, це левада між тими трьома горбками, на яких стоять танки. Крок убік, і вони стрілятимуть. Запам'ятайте!

— Розхід! — гукає в напруженій ще тиші новий командант табору після того, як він вже видав накази. Стрілецьтво лягає таки просто на мокру землю над потоком. Напруга нервів за останніх днів і ночей була завелика.

Коло вориння станула група старшин. Ніхто не відкликається перший.

— Кінець однієї дії, а для декого, може, й кінець ілюзії — кидає у вечірню тишу Ольштинський. — Багато я вже перекладав їх промов, але донині, я ще, мабуть, сам добре їх не розумів. Навіть гештапо в тюрмі у Відні не навчило мене того, чого я навчився цього вечора.

— Запам'ятайте день першого червня 1945 — падає якийсь голос — важний день.

— Треба вміти програти, все одне — покера чи війну — стверджує ще хтось, а вже в цілковитій темряві звучить, немов квінтесенція всіх почувань, одне слово:

— „Ваф-фен-ка-ме-ра-ден”!

РОЗДІЛ 10.

ДАХАУЕРШТРАСЕ 9.

Січень 1947 року є важкий і суворий. На вулицях лежать великі звали брудного снігу, мороз тисне. Вітер, що надлітає з боку Штарнберзького озера, десь від Альп, там, де на небосхилі сіріє масив Цугшпіце, мете снігом просто в обличчя. Між розбомбовані руїни будинків промикаються сіро, вбого одягнені люди. Стирчать, немов крик утомленої війною й пригніченої миром землі, чорні засмолені вогнем бомбових пожеж комини.

Площа перед залізничною станцією в Мюнхені сіра й по-рожня. Весь людський натовп скупчується в позбавленій даху стаційній галі, де на стовпах-філярах схрещуються на тлі сірого неба пошматовані рештки залізного риштування даху. Людські маси товпляться коло кас на квитки, люди щось продають, чимсь торгують. Тут під стінами сплять щасливці, яким вдасться захопити більш захищений від вітру й морозу куток, тут блукають безпритульні молоді люди в чорних пофарбованих уніформах з літерами „ПВ”, вимальованими білою фарбою на плечах і колінах. Тут снуються жінки, що їх голод вигнав на вулицю, тут криються підлітки з досвідченими очима, діти, що переїхали пів-Європи, побували вже в усіх поліційних станицях, торгували з рускими у Відні, з англійцями в Берліні, з французами в Кобленці, а з американцями — таки тут, в Мюнхені. Тут дістанете все: від американських цигарок аж до дівчини чи жінки, на всю ніч, лише дозу шоколяди чи пушку консерв. А навіть часом — за кілька „брот-марок”...

Зима є тяжка, тяжкий рік. Їсти нема чого, палити нема чим, війна програна. Добре, що хоч ми вдома — дас іст дас айнциге — бурмоче під носом поставний, високий хлопець в фарбованій американській куртці, і звертається голосно в бік групи таких самих чорних постатей, що пробиваються крізь сіру юрбу на двірці:

— Ну, а що ж ви, камераден? Що ви тепер робитимете? Ви ж додому не вертаєтесь?

У групі, що з своїми вбогими клуночками під пахвами схожа на якихсь мандрівних ремісників, вирізняється високий ясноволосий чоловік у чорно пофарбованій альпійській шапці. Він відповідає питаючому:

— Що кажеш, Герман? Ні, ми додому не повертаємось. Ми, знаєш,... не маємо дому.

— Ну, але все ж таки, хтось на вас чекатиме? — обстоює німець. — Хтось вийде чейже назустріч? Навіть і полонені — це таки люди й вояки, ні?

— Таким, як ми, може вийти назустріч лише подібний. Ми на чужині. Але не журись, Герман. Ми дамо собі раду — відповідає високий. — Ось бачиш, вже йде...

Німець спрямовує свій зір в напрямі, звідки, від кінця стаційної залі, надходить хтось одягнений в такий самий чорний, полоненський стрій. Надходячий махає здалеку рукою, вітаючи групу прибулих. Німець гукає:

— Ах, да іст я дох Любко! Та ж він вийшов разом з вами з табору, може, день раніше. Як же він тут...

— Це наше форкоммандо — сміється високий. — Він нам готовив ґрунт.

— Гріс Гот, Герман! — вітається надходячий. — Здорові були, панове колеги. Форкоммандо справи полагодило. Нічліг, харчові картки, а навіть пару центів, е!

Група пристає. Герман потискає всім довкруги руки. Пересиділи вони щось у тому Дармштадті і Ауербаху разом. Півтора року!... Добрий хлопець, хай йому Бог щастить!

— Грюс ті, Герман! — потискає подану руку високий. — Комм я глюккліх гайм!

— Фюр ті, Богдан! — відповідає сердечно німець. — Не знаю, чого тобі бажати. Ти ж додому не вертаєшся. Ах, я! Стрічай швидко свою фрав і хлопця! Філь глюк, камераден!

Група стоїть іще хвилину і дивиться, як чорна уніформа товариша зникає за цегляним філяром. Герман прямує в бік напису на дошці: „Баварський Червоний Хрест”.

При виході вони зустрічаються з двома вояками в зелених, довгих, підбитих хутром вітрівках, в хутряних шапках з піднесеними навушниками. В руках довгі палиці, великі пістолі із звисаючими ремінцями при боках. На поясах по-

чіплені блискучі кайданки, на рукавах чорні пов'язки з білими літерами: „МП”.

— Здається, я ніколи не буду вже любити ніякої поліції! — відкликається один із групи, худий як тичка хорунжий Марко. — А на дрiт, вже не кажу — колючий, але хоча б такий від телефону, не буду могли дивитись до кінця життя. Ну, кажіть, Любку, що є, як справи?

— Справи є до дунаю — пристає на хіднику той, що вітав товаришів на двірці. — В СХС є одне: там є Маша. Знаєте, що якби не вона, то хто зна, чи ми б не сиділи ще й до тепер, або не виздихали по тих Ауербахках. Але решта... панове! По-жалься Бо-же! — емфатично кінчає, заклинаючи всю групу перейти через вулицю, названий Любком.

— Що вони можуть нам допомогти? — ділово питає невисокий, кріпкий чоловік. — Що дають?

— Вам, Койцун, дадуть що треба — усміхається запитаний — Дають харчові картки, дають можливість кілька разів переночувати в кімнатці, що ось тут зараз на розі, на Дахауерштрасе, і дають цілих п'ятдесят німецьких марок.

— На одну пулю покера повинно тобі вистачити, Койцун — спокійним тоном, ділово й без кпин стверджує той, що не любить поліції й дроту. — А на решту, то ти вже сам виграєш.

— Ну, добре, а що далі? — падає знов питання з гурту, коли вони, вже перейшовши кількасот метрів вулицею, входять у темні сині будинку на розі. Затримуються в коридорі внизу. — Чи є можливість дістатись до табору для тих, як їм там, „переміщених осіб”?

— А я не знаю — відповідає трохи нетерпеливо запитаний. — А я звідки можу знати? Та ж ви діставали листи до нас за дроти, то знаєте, як справи. Народ по таборах ДП переляканий до смерти, фурт їм там роблять якісь „скринінги”, ніхто ніде не був, нічого не знає, кожного вивезли разом з бебехами на силу, ну, що ж вони нам допоможуть?

— Писали наші підстаршини, ті, що вийшли ще в літі — нагадує хтось — що десь, чи не в Регензбурзі, відділили їм кухню в місті, мовляв — „ви ж, панове, розумієте, не можна наражувати людей!” — Ти що, чекаєш, щоб тобі орден дали і обрали командантом табору?

— Ага, і ще одна важлива інформація — додає той, що веде групу. — Хто затримується в Мюнхені, махай на Осе-

лю Політв'язнів. Там сидять патріоти, там можете запахатись, як вас хтось „стоп'ять-процентовий” знає.

— Де то є? — питає котрийсь. — Далеко ця Оселя?

— На кінці Мюнхену. То школа. Фюріхшуле. Там сидить усяка бранжа, думаю, що дехто з нашого брата там теж іще влізеться! — відповідає інформатор і тягне за собою по крутих сходах свою громадку.

— Ну, а так — щодо лахів? Та ж не будемо в цих чорних шматах людям в очі лізти: „Гей, тримайте мене, я з полону!” — муркотить покерист.

— А то чому ні, пане-товаришу? — відповідає той, що веде, перехиливаючись униз через балюстраду сходів. — Тут іще покищо конфекційної крамниці для героїв не відкрили. Можете звідси піти до Комітету на Розенгайтштрассе...

— Ну, і що дістанете? — падає запит із групи.

— Не хочу вам казати, бо чужі люди ходять, скажуть, що есеси лаються — відповідає, станувши перед дверми, що ведуть в унутрішній коридор, той, що вів. — Але власне те дістанете. Там є американські дари, що їх прислали американські українці для скитальців. Але вони: раз іще не розпаковані, раз вже запаковані до висилки по таборах... Ну, знаєте: па-ни у-ря-ду-ють! — розводить руками ведучий — так що...

— Гей, Марко, що йому? — Любко нахиляється до вуха того, що не любить дротів, коли ціла група йде вже вузьким темним коридорчиком, де з обох боків щораз відкриваються двері. — Що власне є Гаранові? — показує Ольштинський на високого, що так сердечно прощався на станції з німецьким товаришем. — Треба його збудити! В таборі був такий твердий, а тут щось розкис.

Марко прикладає палець до губ: — Тссс!

— Лишіть його. Він по дорозі казав мені: має зустрітись тут сьогодні з своєю жінкою.

— Ну, та я знаю, що він має дружину — розкладає руками Ольштинський — я навіть її знаю. Дуже файна пані.

— Так, але він, знаєте — півголосом говорить Марко — боїться... Ну, знаєте, люди міняються, знаєте ж, які були випадки: чоловік на війні, жінка сама...

— Ах! — прикладає зігнутий палець до губ Ольштинський. — Так, я не подумав — звертає очі до групи товаришів, що один по одному заходять у двері ліворуч, на

яких, на шматку картону, накреслено напис: „Санітарно-Харитативна Служба”.

Гаран, немов не бачачи, минає двері з написом і йде далі довгим, вузьким коридором, освітленим однією лампою. Він, поштовхнутий людьми, що щораз виходять з якихсь дверей, відбивається від стін коридору, він не бачить гострих поглядів тих, яким він заступає дорогу, він не чує гнівних зауваг на його адресу. Він навіть не реагує, коли в його бік падає від якогось товстого пана у високих лискучих чоботях, шкуряному плащі та брунатному ширококрилому капелюсі, згірдливе:

— Знову котрогось із фербрекерів випустили! Де маеш очі, чоловіче?

Пан у чоботях штовхає високу худорляву постать у чорному великою, тяжкою течкою, опоясаною ремнем, просто в бік і гордовито проходить. Богдан Гаран його не чує. Богдан Гаран не чує й не бачить нічого. Богдан Гаран думає. Думає, аж тріщить утомлена голова.

...Як то було, як то було? Анатоль показав йому ту блакитнооку панну в сірому костюмі, там, на виставі „Батурина”... Вона тоді оглянулася на сходах, а він сказав, так, він добре пам’ятає, він сказав: „Міра. Чудне ім’я”. А може, лише подумав? Ви нічого не слухаєте — вона з викидом говорила тоді, як ми стрінули маму коло Черешневої вулиці... А потім я слухав її стільки разів... тоді, коли листя шелестіло під ногами в парку... тоді, коли алея кипарисів підпирала вечірній небосхил, тоді, коли ми вели довгі розмови...

...„Хто вас вінчав” — співав Анатоль на їх шлюбі, тоді, коли пані Грець вітала їх на порозі хлібом і сіллю. Тоді, коли від Бродів неслися вже далекі громи гармат, а липневі зорі спадали з фірманенту. „Я твоя жінка, Богдане” — звучав у його вухах її голос, а по порожніх, нічних вулицях відбивались луною кроки запізнених прохожих, в їх першу ніч.... „Я подумала собі щось, а бажання, що їх подумують, коли падуть зорі, сповняються — так писала — і тепер нас вже буде троє, Богдане.”

І там, на насипі, коли небо горіло, коли ми мусили пройти, вона чекала... Чекала в моїх думках і мріях, коли гранатомети посилали смертоносні дари, а Юра Бариляк тягнув мене півживого в наступ на залізничний тор.... То вона була

тоді коло мене, я ж бачив її на насипі, ще заки граната вдарила коло мене...

Я бачив її в шпиталі, в довгих тижнях самоти, я бачив її щовечора на потемнілій стелі бараку полонених, вона мені ввижається в кожній жінці, що зустрічаю від учора...

Тяжкі є роки, тяжкі місяці й дні для жінки, для молодій жінки. Для жінки, що її чоловік пішов у сірі лави, пішов у гук бою, пішов за колючі дроти між проклятих, засуджених, переможених. А тут треба жити, треба дати жити дитині, треба постарати це й тамте. Треба пробитись крізь град останніх бомб війни і струм захланих, хітливих поглядів... Треба мати силу опертись спокусі — схилити втомлену голову на чиясь міцне рам'я... Небагато жінок це зуміє...

— Ну, а що ж, пане Гаран? — сичить щось гадюкою. — Ну, а що, як вона не втрималась? Як тоді виглядатиме поворот героя? Як тоді будеш жити ти, старшина, що стояв у бою, тоді, коли такі, як цей, що штовхнув тебе тут тепер, крились за твоїми плечима? Чи перенесеш таке життя. повне глузливих поглядів, чи зумієш так жити?..

Все рішиться сьогодні, все виявиться. Якщо вона дійсно приїде, якщо вона сюди прибуде з того далекого табору, якщо вона пропхається крізь ті переповнені поїзди, забиті жорстоким, чужим натовпом, якщо вона буде тут, так, як писала, тоді все добре. Я ж побачу з її першого погляду, чи зможу далі жити, чи, може...

— Пане Гаран! — штовхає хтось легенько в плечі, по-стать, що станула під стіною в задньому кутку довгого коридору. — Вибачте, там на вас... чекає, в канцелярії... пані...

— Яка пані?! — відривається від стіни Гаран. — Яка пані, до чорта?

— Та... та, пані Маша. Референтка полонених, пане Гаран — лагідно відповідає урядовець. — Підіть, отримаєте те, що вам СХС приготував. Ось тут, в ці двері.

— Ах, пані Маша... так, пані Маша — тре чоло Богдан. — Дякую, дуже дякую.

— Нема іншої пані — бурмоче він про себе, коли вже входить у кімнату, де за столом сидить та, що він її знає лише з посиланих до табору пачок, листів, та з оповідань друзів.

Години минають, урядовці установ пішли вже на обід, повернулись. Натовпи інтересантів рідшають і збільшуються. Вже пополудні. В куті коридору все ще стоїть чорна постать, захована, немов не бажає, щоб її хтось бачив. Час до часу відкриваються двері однієї з установ, і на коридор виглянуть великі блакитні очі й ясна чуприна Ольштинського, або худорляве обличчя Марка.

— Нема нікого — замикає двері Марко — а Гаран там ще стоїть.

Ольштинський крутить головою. Він підстрибує нервозно щохвилини, коли грюкнуть двері в коридорі, вигляне крізь шпару кімнатних дверей і знов зрезигновано махає рукою:

— Ах, шкода хлопа — що він там тепер переходить!

Двері зі сходової клітки стукають знов, і чути, як хтось вовтузиться з ними намагаючись їх примкнути. Чути якісь голоси, хтось щось тоненько лепече. Ольштинський зривається й стрибає до дверей та відмикає їх. В майже тій самій хвилині він закриває їх знов і відвертається поволі, із зміненним і зворушеним обличчям до Марка, що зірвався також. Ольштинський каже:

— Не виходьмо. Треба їх залишити самих.

— Їх? — питає, міцно зідхнувши, Марко. — Їх?

Ольштинський махає потверджуюче головою:

— Їх.

Людина в кутку коридору також чує стукіт дверей. Кожний такий стукіт прошиває чорну постать вогнем, обливає її льодовим струмом від вершка голови аж до перемерзлих ніг. Знов тріснули двері — Богдан зривається — чи ж варто ще раз дивитись?

Темним коридором хтось іде. Це... так, це напевно якась жінка — бачить Гаран і виходить із свого кутка, з-за залому муру. Що ж, подивімся ще раз! Жінка зупиняється перед кожними дверима, відчитує написи на них і йде далі. Мабуть, нетутешня — прошибає мішок думка, і Богдан Гаран переступає свій убогий мішок з речами. Жінка доходить до дверей, за якими сидить референтка для полонених, і зупиняється. Світло, що падає через матову шибку в дверях, трохи освітлює її постать. Жінка є висока, струнка, одягнена в темноблакитний плащ, а голову має завинену завомом із хустки. Але з-під хустки висмикаються золоті пасма волосся, а блакитні очі навіть у темні коридору світять, мов туркуси. Жінка тримає руку поза собою, немов

придержуючи щось чи когось, і вона має якраз намір застукати в двері з матовою шибкою, коли, почувши кроки з коридору, звертає зір у бік чорної постаті, що, мацаючи стіни руками, крокує в її бік.

Жінка перебігає блакитними очима чорну пофарбовану куртку, великі білі букви „ПВ”, чорну цельтову бергмюцу, що її має на голові надходячий. Її зір сповзає на худе обличчя, видовжений ніс, вистаючі вилиці. Але очі, очі — ті самі! Що з того, що цей чужий має чорне вбрання, що він худий, постарілий і сірий, це ж його очі, це ж він, він, він!...

Щось гуде великоднім дзвоном у темному, порожньому коридорі на Дахауерштрассе. Щось зараз розсадить щастям зболіле серце, щось вирветься ось-ось, разом із хлипанням, з побілілих губ. Пані в блакитному плащі витягає руки і йде назустріч чорній постаті. Щось душить в горлі, щось валить у висках, немов молотом...

Чорний чоловік, все ще тримаючись однією рукою стіни, іде, як підпитий. Коли він вже має пустити стіну і витягнути, розхристати рамена, щоб заховати в них міцним обняттям постать дружини, він бачить, як з-поза неї раптом висовується щось маленьке в брунатному киптарику й шапочці з вухами. Маленька постать енергійно термосить блакитну матерію жіничиноного плаща, і в тиші коридору дзвоником дзвенить дитячий голосок:

— Ма-ма! Ці то є та-ту-сьо?

*

— Лєтє гов, Марко! — підноситься з свого місця Ольштинський. — Наша ваха насьогодні скінчена. Добраніч, пані Маша!

— Добраніч! — відповідає пані за писемним столом. Вона підносить голову і бачить, як обидва старшини тихенько, без скрипу, відчиняють двері і на пальцях просмикуються коло трійки на коридорі. Пані за писемним столом спускає знов очі на освітлений квадрат паперів. Ще так багато роботи! Треба все підготувати.

Завтра на Дахауерштрассе, певно, прийдуть нові полонені.

Р О З Д І Л 11.

ЗДОРОВ, ДРУЖЕ „СКОРИЙ”!

З високої, чотирикутної вежі ліворуч від моста відкликаються поважні, дзвінкі й голосні, як удари величезного ковальського молота на сталевому ковадлі, звуки годин, що їх вибиває годинник на вежі. Один із двох прохожих, що якраз ідуть із товпою, яка поспішає через міст, затримується і здержує свого товариша за рам'я. Прохожий є одягнений в сіру спортову маринарку, зелений баварський капелюх, а під пахвою тримає шкіряну течку, непомильний знак, що він недавно приїхав з Німеччини. Другий прохожий, височезна широкоплеча постать, з ненакритою головою, що на ній вітер розвіває ясну чуприну, задержується, стриманий жестом товариша. Він слідкує за напрямом зору першого прохожого і каже:

— Ах, ти ще не чув його? Це „Біг Бен”, Богдане, найбільший дзвін Лондону. Я вже перестав, бачиш звертати увагу на його змук. А ти щойно вперше?...

— Та ні, я чув його ще перед війною — відповідає другий, названий Богданом. — Щоправда, лише по радіо...

Обидва прохожі засміялись і рушили далі. Вищий здержав товариша при кінці моста і показав ліворуч.

— Завтра проведу тебе по цілому Вестмінстерському абатстві і по Парляменті, Данек. Сьогодні вступимо там лише на хвилину, хочу тобі лише щось показати. А зрештою, і так не маємо часу, „Біг Бен” якраз вибив шосту, а на нас...

— „...люди чекають”, так звик же ж говорити Анатоль Рудич! — закінчив за товариша Богдан.

Вони швидко пройшли, вичекавши на червоне світло, що затримало струм авт, через брук на Вестмінстер Брідж і здовж ґратів Парляменту, за якими стояли запарковані кілька сотень авт. Щораз вибігав з будинку той чи той одяг-

нений у чорне джентлмен, підходив до авта, і щораз над'їжджало якесь нове авто в подібним пасажиром.

— Сьогодні гаряча дебата в Палаті Громад. Дискусія на тему Атлянтійського пакту. Думають над обороною перед большевиками... Чи трохи не запізно — зідхнув вищий прохожий. — Ну, але лишім Черчіла його турботам. Ходім до абатства.

Минули почорнілі мури величного чорносірого будинку Парляменту. Високий заговорив знову.

— Ти згадав Анатоля, Богдане. Нічого про нього не знаєш? До нас, до Ріміні, ще приходили вістки з краю, потім побували й тут в Англії люди, що прийшли звідтіля, але про Анатоля ніхто не знає нічого. Ти там у Німеччині теж нічого не чув?

— Ні, Романе — задумливо відповів Богдан, закурюючи витягнений з пачки „Плеерз”. — Закуриш? — простягнув він пачку товаришеві. Той махнув відмовно рукою.

— Я лише на фронті трохи курив. Нерви, я їх теж прецінь маю. Тут знов трохи бігаю і курити кинув. Отже, кажеш?...

— Про Анатоля ні слова. Останнє — це та розповідь німецького лейтенанта в шпиталі про двох наших, старшину й підстаршину, що пішли „ріхтунг гаймат”, на схід. Потім лише...

— Отже таки щось? — запитливо перебиває Роман — що саме?

— Потім лише принесли ще в 45-ому вістку, ще як я сидів за дротами, що Юрко Грозбецький загинув, як старшина штабу УПА...

— Так, правда, до нас до Ріміні теж прийшла та сама вістка. Вістка про смерть „Бєя-Конаря”, бо так звався ж тоді Юрко, правда, Богдане? Але це значить теж...

— Я знаю — закінчує Богдан — це значить, що Анатоль таки дістався до повстанців, і значить, що він, мабуть, живе. Про кого не сказано виразно, що він загинув — той живе! А навіть і ті, що їх названо загиблими, часом встають із гробу. Моїй Мірі розповідали про мої, щонайменше, чотири зовсім певні смерті під Фельдбахом, не говорячи вже про Броди...

— Ну, а як Міра? Як синок? Ти ж учора не сказав мені цього всього в цій метушні під час Здвигу, там на Гайд-Парк Корнері. А потім це кляте пиво, цей ваш „Гінез”, і ця

вся решта: „А що з тим, а що з тамтим?” І ці всі колеги... — трохи винувато говорить високий.

— Міра тримається добре. Трохи хворіє часом. Ці всі табори, а головне, останній рік війни, коли вона ходила в тяжі з малим, трохи їй дошкулили. Ти знаєш, сама жінка в тяжі! — розводить руками Богдан. — А малий... — усміхається розповідач.

— Скільки це вже йому? Мабуть, шостий минув, правда? Пам'ятаєш, як ми в Жіліні співали: „А як буде хлопець, буде воювати...” — нагадує Роман, а в його очах мигають усміхнені спогади.

— Шість минуло в квітні. Тепер ми з ним щороку співаємо. Він прилазить до мого ліжка й питає: А що робить вітер, тату? А я мушу відповісти: Колище зелену діброву — а він потім вже йде цілий репертуар, аж до „Ой, на ставі, на ставочку” і „Подай, дівчино...”

— Але не вчи його того, чим мене твій Василь так скомпромітував у Банській Бистриці, того холерного „Кудкудака”! А що з Василем?

— А що з Василем? — повторює Богдан, а в голосі його звучить щось ніби жаль. — Хіба я знаю? Попрошався зі мною на залізничних рейках у Мюнхені, як ми їхали до полону, умовився зі мною на „пів до шостої після наступної війни, у Львові” і пропав. Раз хтось прислав велику пачку до Ауербаху, раз хтось післав Мірі, як я сидів за дротами, кілька „зелених”. Це, мабуть, він. Або я знаю, де він є? Може, якраз сидить, як він казав, „на кіблю”, в тюрмі? Може, є десь на другім кінці світу? Хороба знає, де Василь!

— Він виплине! — спокійно стверджує Роман. — Він виплине напевно, тоді, коли буде треба.

Вулиці вже менше натовплені, червоні поверхові автобуси вже не так дуже скупчуються, разом із старомодними таксі, під червоними світлами перехресть, гирла підземної залізниці не викидають вже таких натовпів пасажирів. Години найбільшого руху в найбільшому місті світу минають. Повз статую якогось лицаря друзі переходять на другий бік вулиці.

— Швидше, Богдане, швидше. Я забув, що то вже так пізно. Може, будемо мати щастя, і ворота монастиря ще будуть відкриті! — принаглює товариш Роман.

Повз темнозелені травники переходять швидко до головного входу святині. Над їх головами стирчать у небо дві

великі чотирикутні вежі, закінчені меншими вежками, нависає могутній лук порталю готицької будівлі. Спокій і тиша каміння, що перетривало віки, вітає входячих.

— Тут поховані всі королі й володарі Великобританії, всі її найбільші і найславніші люди — пояснює шептом Роман. Тут знайдеш поруч гроби Марії Стюарт і Елізабети, що присудила її до смерті, Кромвела і короля Карла. Гроби Шекспіра і Дікенса, Бравнінга і сера Волтера Скота.

— Всі найбільші — таким самим шепотом відповідає Богдан. — Всі більші великої нації.

— Так, усі найбільші — ведучи друга просто на середину храмової нави, каже півголосом велетень. — Найбільші, найважливіші, найславетніші. А між ними...

Він показує рукою на чорну плиту, що вмурована в самій середині нави. Над плитою стоїть вже декілька людей, схрестивши руки.

— „Під цим каменем спочивають останки тіла британського вояка, невідомого ні призвищем, ні рангою” — півголосом прочитає літери вирізьблені в камінні Роман.

— „Його принесли сюди, щоб він лежав між найславнішими людьми країни” — читає далі Гаран. — „Його поховали між королями, тому що він чинив добро перед Богом, віддав життя за найдорожчих вдома... за священну справу справедливості і свободи світу...”

— „...„Невідомий, та добре всім знаний. Не може бути більшої любови, ніж ця...” — голосить напис, що його закінчує читати Роман. Він повторює ще раз, майже вголос, англійські слова, вирізьблені на чорній плиті:

— „Greater Love hath no man than this”.

Обидва друзі трічі хрестяться і відходять, між мармурани пам’ятників і звисаючими прапорами, до виходу, супроводжені зацікавленими поглядами кількох запізвених віддувачів.

— Так, і ще довго, мабуть, прийдеться ждати, доки Шурка Остапченко, Темак і Юра Барияляк спіchnуть у такій могилі. Покищо треба б було написати їм на їх березових хрестах: „Чи ми вас посилали?” — як вислів вдячності народу! — гірко звучить голос Богдана. — Біда в тім, що не знати, де їх могили.

— Но, но, лише не перебільшуй, Богдане — підносить руку його товариш. — Ви взагалі, ті що попали до Німеччини, маєте якийсь комплекс, щось таке, як польська „Первша

Бригада”: „На стос жуцілісьми свуй жиця льос” — чи як то там співається.

— Ромку, то треба було самому перейти! Цілі відра помийв і образ. Есеси, есеси, — штрикали нам в очі ті самі, що припинали нам до кляп квіти в липні 43-того. Куди підеш, куди рушишся: „Хто вам казав іти?” Жінки відрікались чоловіків... ах! — з розмахом кидає цигарку на каміння бруку Богдан, аж іскри розсипуються.

— Завжди той сам — поблажливо всміхається Роман. — Трохи романтики, трохи гістерії, одне слово: Богдан Гаран, національний герой. „Не йду до Дивізії, не йду битись за маргарину, не буду агентом, геть червоно-каліновий балаяст!” — пам’ятаєш у парку? А тепер знову. Ти певне шкодуєш, що ти бодай до табору ДП на білому коні не в’їхав, якщо вже не можна було до Києва?

— Так, а ти з твоїм реалізмом: „Іду до Дивізії, щоб навчитись військового ремесла, навчитись робити фахову „мокру роботу” революції, для вас, політики й конспіратори” — наслідуює голос і тон товариша Богдан. — Реалізм і холодна думка. Одне слово: зрівноважений Роман Денисюк. Багато тобі з того прийшло?

— Ще не знати — спокійно відповідає запитаний — але й такі будуть іще потрібні. І не забувай ще про інших, про тих, що їм те, чого вони разом з нами навчилися, надавалося весь час від 44-го дотепер, і ще й далі надається. Не забувай про таких, як Анатоль, Грозбецький і тих пару тисяч з-під Бродів, що пішли в ліс. Не забувай про тих, що прийшли з рейдами, і що в їх анкетах написано: „Військовий вишкіл в Дивізії”. А зрештою, ти так говориш, що я мушу тебе спитати: невже ти дійсно шкодуєш того, що пішов до війська?

Гаран хвилину витримує і не відразу відповідає. Він пристає, спирається плечима об залізні ґрати абатства, щось немов пригадує, а коли починає говорити, то його голос звучить вже без сліду нервозности:

— Знаєш, я читав колись таку легенду чи казку: Коли вмирав один дуже старий чоловік, прийшов до нього Янгол Смерти, став у ногах і показав, що час збиратися в далеку дорогу. Вмираючий молив Янгола залишити його при житті. Післанець смерти відповів: Можеш лишитись у живих, та навіть розпочати своє життя від наймолодших років, бути юнаком, щасливим... Але під однією умовою, — підніє

палець Янгол Смерти — це умова, що ти мусиш пережити своє життя точно так само, як ти вже раз його пережив. З усіма його помилками, болями, ударами долі й нещастями... Янгол закінчив і чекав на відповідь. Старий, що вмирав, думав і пригадував — Богдан перервав на хвилину оповідання і посміхнувся, бачачи не то зацікавлений, не то іронічний погляд Романа — старий подумав, простяг свою руку Янголові і сказав лише: Забери мене з собою в смерть, о Вічний...

— Кінець казки — закінчив Гаран по короткій мовчанці.

Голос його високого товариша звучить без тіні іронії:

— А ти, Богдане, що відповів би, якби хтось запитав тебе за ті минулі роки від 43-го? Чи також не хотів би вже їх іще раз пережити, так, як старий у казці?

— Якби мене хто запитав, чи я повернувся б до тих років, чи хотів би пережити ще раз усе те, що ми перейшли, все, і Броди, і Фельдбах, великі й малі діла, біле й чорне, атаки й відступи, полон і наругу, все все! — знов наливається голос Богдана емоцією — я сказав би: Так, я сто разів хотів би пережити те саме, і ще сотий раз я поступив би так само, як і перший! Пішов би разом з Юрою, Юрком, Остапченком, Темаком, Базилем і всіма тими, що перейшли шлях чи залишились на ньому. Тим більше, що, як казала пані Грецева (пам'ятаєш паню Грецеву, Романе?) — „Це ще не кінець!”

Вони йдуть у мовчанці. Що ж додати до сказаного? Все таке ясне, все таке просте. Що ж можуть іще сказати собі друзі, що різними ворітьми йшли до того самого?

— Так, а я трохи боявся за вас, за тебе — бере приятеля під руку Денисюк. — Ці повоєнні роки в Німеччині могли вас викривити. Ми в Ріміні не переставали бути вояками, ми не переставали бути ними й тут в Англії. Нам ніхто не цвікав в очі „коляборантами”, нас стрінула звичайна доля вояків. Ми оминули роллю святого Петра, нам ніхто не казав нічого відрікатись. Пішли, воювали проти ворога, попали в полон, відбули його... Ніхто не має тут ніякого комплексу. А хлопці, ти сам бачив учора на Здвизі...

* — Ох, та ми вже зараз будемо коло цього Гайд Парку! Заговорились. Та ж це вже Бакінгемський Палац! — скрикує Богдан. — То ми вже пройшли цю всю вулицю з комічною назвою, як її? Вулицю Пташиної Клітки?...

Минають гвардійців у чорних хутрянних шапках і червоних суконних уніформах, що стоять на пості коло брами королівської резиденції. На дворі липнева спека, але гвардійці стоять, як кольорові різьби, не ворухнувши ані бровою, коли до них підходять близесенько американські туристки і, не зважаючи на вже дещо спізнену пору, кліпають затворами кодаків.

— Добре військо — з признанням стверджує Денисюк — але, як кажу, ти бачив учора на Здвизі, наші хлопаки, хоча вже віддавна цивілі, маршують як мур!

— Ну, і хай тобі потім хто хоч присягається, що не був у Дивізії — підхоплює Богдан — як я побачу їх крок під час дефіляди, ці притиснені до стегон руки, це „вправо глянь!”, ті самі обличчя з-під Бродів, із Словаччини, з-під Фельдбаху, з Білої Печі, з-під Гляйхенбергу — говори що хочеш: то наші „кльопчіс”, нема ради!

— Так, як і ті з Бельгії, що прибули, так, як і ті, про яких ти мені розказував, що ще сидять у таборах, так, як і ті, про яких вже пишуть деякі, що виїхали за море, воюють вже знову з Ванькою, цим разом у Кореї... — кінчає Роман.

— Вояцьке плем'я, вояцька традиція, а ми її теж трохи відновили — мовить Богдан. — А знаєш, як я подорожував тепер до вас на Здвиг, то всюди бачу ту саму картину: цей чи той з'їзд, це чи те свято, ця чи тамта робота, в книгарні, на площі, в світлиці, на трибуні. Завжди наші — між тими, що щось роблять, що щось організують, що дають „цент”, що підтримують, що тягнуть роботу. Ті самі хлопці, ті самі люди.

— Пам'ятаєш того комічного гостя, що лазив з ляйкою, крутився по фронті? Він тут теж був. Тільки ляйка новіша, а лисина більша.

— А сестра Миська Парканця з дивізійного шпиталю, а наш артилерист, що вчора промовляв, а ці всі хори з Менчестеру, з Нотінгему, з бозна звідки... Так, братство тримається.

Проходять побіч тріумфальної арки, минають білий пам'ятник артилеристів із мідяних фігурових вояків і великою гарматою наверху. Роман стає.

— О, то вже таки мусимо сідати в автобус. Ми дійсно можемо спізнитись.

— Чекай, що то власне має бути? — нахилиється Богдан до товариша, коли вони вже сидять на горішньому поверсі червоного автобуса і колишуться високо понад рівнем вулиці.

— Бачиш, я тобі точно не можу сказати — відповідає, оглянувшись на всі боки Денисюк. — Ти знаєш, що з мене ніколи не був добрий конспіратор, і цій традиції я залишився вірний і досі. Але мене просили ті, що знають, щоб я сьогодні прийшов назустріч з якимсь командиром УПА, що недавно прибув із Краю. Він хотів би бачитися з нашими старшинами. Я знав вже про цю справу від тижня. Вчора мене прохали, щоб я взяв тебе і привів теж на цю зустріч. Сказали твое прізвище і просили бути на розі Ноттінг-Гілл Гейт о сьомій вечора. Звідціля нас заберуть далі, і поїдем на місце зустрічі. Буде Місько, Макарчук, Погляда, ще кількох, може, приїде з Менчестеру полковник. Все, що знаю, сказав.

Переїжджають попри високий мур, через який з вулиці, з рівня прохожих, не можна нічого побачити. З горішнього поверху автобуса видно подвір'я на якому якісь люди якраз грають відбиванку.

— Советська амбасада — пояснює Денисюк. — Може, зайдеш? Вони нам тут усім запрошення прислали. Можеш теж заграти з ними відбиванку...

— Я вже почекаю на іншу гру — відповідає, й собі усміхнувшись, Гаран — тим разом до остаточного результату.

На розі виходять. Там вже чекає гладко зачесаний брутнет, що сердечно вітається з обома.

— Ах, то ти є провідником, Славку! — не без розчарування в голосі стверджує Гаран. — А я думав, Бог зна хто!

— Трійка вибухає сміхом і вскокує до автобуса.

— Не варто йти нагору — стримує товаришів названий Славком. — Внедовзі висідаємо.

Кілька закрутів, кілька перехресть, якісь вулички, якісь мости, і вони виходять на тиху вулицю з домами обрямованими городиками, з живоплотами. Славко дзвонить, і вони входять до великої приймальної, де на фотелях і кріслах сидить вже декілька постатей.

— Ну, нарешті привели гостя. Денисюк, ти спізняєшся! Забув про точність — трясє Богдановою рукою, звертаючись одночасно до Ромка, високий ясноволосий чоловік. — А ми

з ним не бачилися ще від таборових баварських часів... Сідай, хлопче, поговорим, заки наш головний гість прийде.

— А хто це власне є? — питає Гаран, коли вони обидва запали вже у вигідні фотелі і задиміли хмарами „плеерзів”.

— Точно не знаю. Якийсь командир УПА, прибув недавно з Краю, мабуть, відходить назад, хотів з нами говорити. Зустріч має мати товариський характер — пояснює ясноволосий. — Список запрошених був вже зладжений тиждень тому. Вчора, після того, як ми зустрілися з тобою на Здвизі, прийшов до мене один пан і сказав що... ну, що треба попросити ще тебе. Ось усе, що знаю, за що купив, за те й продаю. Ага, і привести його має один з упівців, який вже тут раз був.

— О, не запалюйте ще світел — протестує хтось, коли той, що привіз Денисюка й Гарана, підходить до вимикача. — Така сіра година — найкраща, правда, панове?

Згідний хор голосів, що потакують, переривається стукненням входових дверей, а потім чіткими кроками кількох людей на коридорі. Чути енергійне стукання, і на порозі з'являється знайома всім постать чорноволого сотника. Але він входить лише сам і стає при вході:

— Панови старшини! Сьогодні матимемо честь вітати двох дорогих гостей із Краю. Один з них — це вже відомий вам друг Дергун, а другий — щойно прибулий командир Української Повстанської Армії майор Корінь. Вони хочуть бачити вас і поділитися з вами тим, чим живе Край, вони хочуть почути від вас те, чим живете ви, українські вояки на чужині. Привітаймо їх, як наших дорогих товаришів, як наших бойових друзів!

В тиші, що настає після слів сотника, можна б почути бречання мухи, що даремно виривається десь у куті кімнати з сітей павука. Всі погляди звернені до відкритих дверей, з яких доходить стукіт кроків — тих, що надходять.

— Цікаво, хто це, цікаво хто це є? — прикушує нервово губи Гаран. — Може він щось знатиме про...

Він не докінчує думки і вліплює очі туди звідки в сутінку коридору з'являються дві постаті. Одна — це відома йому сільвета Дергуна. Друга...

Богдан дивиться, дивиться, і не вірить очам. Денисюк стоїть коло нього і сичить з болю, коли нігті Гарана впиваються в його рам'я.

На порозі стоїть середнього росту огрядна людина в сірому костюмі. Її волосся, колись, мабуть, чорне, як крило крука, посивіло на скронях, а темні очі розглядаються по всій кімнаті, повній випрямлених постатей, виразно когось шукаючи. Нарешті зір того, що на порозі, зупиняється на Богданові. Невисока людина всміхається на короткий, коротесенький, як свист кулі, момент, а її чорні очі звужуються на вузесенькі шпарки. Прибулий випростовується, переступає поріг. Його рука підноситься в напіввійськовому вітанні на висоту чола, і голос майора УПА Кореня, знайомий голос Анатолія Рудича, звучить на всю кімнату:

— Здорові були, друзі! Здоров, друже „Скорий”!

*

*

*

ЗАМІСТЬ ЗАКІНЧЕННЯ

Тут, Читачу, кінчається розповідь про Богдана Гарана, Романа Денисюка і Анатолія Рудича. Розповідь про трьох друзів, що різними стежками йшли в одному напрямі. Розповідь про людей, що їх вели тим самим шляхом різні побудки і одна причина.

Тут кінчається розповідь про „хлопців”, що йшли під Броди, що маршували Словаччиною, що вмирали під Штраднер Когелям, що тужили-сумували в таборах Ріміні і Ауербаху.

Так, як маєте рацію — це не є ніяке закінчення. Але ж — тут кінчається сама лише розповідь про людей, що знов ожили на цих сторінках.

Справжнього закінчення для них, для Богданів Гаранів, Романів Денисюків, Анатолів Рудичів, і як іще вони всі там дійсно звалися — ще немає. Їх шлях іще відкритий, вони ще ждуть. Ждуть між мрячними вересами англійських фарм, ждуть у передмістях Менчестеру, в камінних кенйонах ню-йоркського Менгетену, під тропічним сонцем Аделаїди чи Мелборну, в західніх дільницях Торонта, у Вінніпезі, в Буенос-Айресі чи в Мюнхені.

Вони ждуть. Вони чекають на хвилину, коли наказ, коли команда скує їх знову в одну велику родину, так, як колись під Тернополем, Лопатином, Олеськом, Почапами, Бистрицею, Гнасом, Гляйхенбергом. Вони чекають, аби залізним кроком пройти поруч могли своїх друзів, поруч гробів, тих, від яких „ніхто не мав більшої любови”, і над чіми забутими могилами загремить колись салют, вшанування їх смерти. Вони чекають, аби злучитися з тими, що залишились у Краю. Тоді, в той день, повертатимуться всі разом. Ряди тих, що діждуть, і духи тих, що „вертались і не повернулись”. На той день чекають усі Гарани, Денисюки, Рудичі, чи яке там вони мали прізвище вписане в їх військових книжках.

А за Базильком, Василем Баліцьким — не журіться! Він дійсно, пропав покищо, він зникнув з обрію, це правда. Він можливо, все ще продає цигарки — вже не „ліпи” і не „татари”, але „амі-цігареттен” на Ізатор Пляці в Мюнхені, займається покутним букмекерством у Брукліні чи в Бронксі, торгує кокаїною на Пляс Пігаль у Парижі, чи, може, пачкує зброю до Марокка, — хто зна? Але він пам’ятає, що він домовився про зустріч з „Дуськом” Гараном, товаришем своїх дитячих забав, про зустріч „на Ринку у Львові, пів до шостої, зараз по наступній війні”. Вони там зустрінуться, а може, ще й раніше, і підуть разом далі „ріхтунг гаймат”, в напрямі, де синіє море українського призначення, де хвилі мають барву очей одесита Шурки Остапченка, панцер-гренадира Дивізії „Галичина”, що загинув під Олеськом.

Василь і всі інші Василі, Базильки, Стефки, Дуськи — прийдуть напевно на час, коли надійде пора. Тоді, коли за Великої Години, почнеться знову кувати залізо, тоді, коли чужиною йтимемо на останній фронт — за стрілецький звичай!

К І Н Е Ц Ь

Писано в Мюнхен-Філядельфія-Бобфальо 1951-1952 рр.

З М І С Т

Від автора 7

ЧАСТИНА ПЕРША

ВЕЛИКОЇ ГОДИНИ

1	На руській вулиці	13
2	Подруга Марта	19
3	Залишки минулих часів	23
4	В театрі на „Батурині”	28
5	Так довго тебе не було	33
6	Вечерниці в клубі	36
7	Останній рекорд	42
8	Розмова в алеї	46
9	Ми з Галіції фрайвлікі	49
10	Поради інженера Неболі	53
11	„Червоно-калиновий баляст”	58

ЧАСТИНА ДРУГА

ЗАЛІЗОКУЄТЬСЯ

1	Аллес равстретен!	67
2	36 годин	75
3	Неблагонадійний елемент	81
4	Протокол списав	88
5	Будьмо ж приятелі	93
6	Лист	97
7	Десь в околиці Бродів	104
8	Дозвольте вас познайомити	111
9	Коров'яча афера	118
10	Романтичне інтермеццо	124
11	„Якщо один з нас в бою поліг”	133
12	„Чотири чи п'ять?”	139
13	Зі мною ще ніхто не виграв!	147
14	Мусимо!	154

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Ч У Ж И Н О Ю

1	Побачим, чи це правда	163
2	Загиблі повертаються — але не всі	169
3	Вони на нас чекали	174
4	А як буде хлопець..., ...	181
5	„Агнешка”	188
6	Біст ду дер лецте манн?	195
7	Фельдпост 15000	204
8	Як закуе зозуля	211
9	Ще один кордон	219
10	За явором, за листям зеленим	227
11	„Релігійозні вапроси”	237

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

О С Т А Н Н І Й Ф Р О Н Т

1	Неня снили ми си..., ...	247
2	Не всі тії зустрічаються	256
3	Репертуарний успіх	261
4	Тобі вірненько присягнем	270
5	Довго приходилось чекати	278
6	Останній день	287
7	Під волос	297
8	Пів до шостої, після наступної війни	307
9	Ваффенкамераден	315
10	Дахауерштрассе 9	322
11	Здоров; друже „Скорий”	330
	•	
	Замість закінчення	340

3 видань Братства

Б Р О Д И

Збірник статей і нарисів за редакцією О. Лисяка — Мюнхен 1951

**Календарець
Українського Вояка
на 1952 р. — Мюнхен 1951**
(наклад вичерпаний)

Є. Загачевський

**СПОГАДИ
ФРОНТОВИКА**

*(Одисея сірого „коляборанта”)
Мюнхен 1952, стор. 240*

В І С Т І

*Український військовий журнал
двомісячник*

*подає матеріали про 1-УД,
вміщує статті про українські
військові формації під час
2-ої світової війни,*

*інформує про українців у Со-
ветській Армії,*

*приносить відомості із зброє-
знавства,*

*подає вістки про діяльність
Братства і його клітин.*

**Замовляйте видання Брат-
ства, поширюйте його ор-
ган „ВІСТІ“.**

Адреса:

**MÜNCHEN 37,
SCHLIESSEFACH 56**

